

શ્રી સ્વામિનારાયણો વિજયતે

સદ્ગુરુચરિત્ર

[સદ્ગુરુચરિત્ર]

જીવન-પત્ર]

ખંડ

૧ લો

૧ શુક્રાનંદ સ્વામી

૨ ગોપાલાનંદ સ્વામી

૩ નિત્યાનંદ સ્વામી

૪ પ્રદ્યાનંદ સ્વામી

૫ શુક્રાનંદ સ્વામી

ત્રિભુવન ગોરીશંકર વ્યાસ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીરામિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૧૨૮૨- કૌપીક

પુસ્તકનું નામ સિદ્ધિ ૨૧૨૪

વિષય પ૨૨૪૪ : ૪૪૦૦૨૧

શ્રી સ્વામિનારાયણો વિજયતે

સદ્ગુરુચરિત્ર

[સહજનનંદી જીવન-ચરિત્ર]

લેખક અને પ્રકાશક
ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ

સં. ૧૯૮૦]

[પ્રત ૧૧૦૦]

(સર્વ હક સ્વાધીન)

મૂલ્ય ૦-૧૨-૦

પ્રકાશકઃ

ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ

ધનાસ્તુતારની પોળ

સ્વામિનારાયણની બારી પાસે

અમદાવાદ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૧૨૯૯

પ્રેક્ષકઃ

વેણીભાઈ ઇચનલાલ બૂચ

નવજીવન મુદ્રણાલય,

અમદાવાદ

श्री प्रगटपुरुषोत्तम सहजानंद स्वामी

श्रीसहजानंद

स्वामी स्वरूपसिद्ध

मंगलाचरण

॥ २० ॥

य ईशोऽपि स्वेच्छा—

धृत वृतनुरानन्दनिलयः ।

कृपासिन्धुर्बन्धु—

भवजलनिधौ दुःखित वृणाम् ॥

सकामैर्निष्कामै—

रपि सुरनरैः सेव्य चरणं ।

नमाम्यात्माऽत्मानं—

त्वमहमिह नारायणमुनिम् ॥

અભિવંદન

વંદું સુનિવર સુકતા,
અમિત સૌજન્ય-ગુણાકર

વંદું સુનિ ગોપાલ,
વિમલ સત્સંગ-સુધાકર

વંદું નિત્યાનંદ,
પ્રખર સત્શાસ-પ્રભાકર

વંદું પ્રધાનંદ,
મહાયતિ કાવ્ય-કલાધર

સાધુતાના ગૃહ સમા,
વંદું શ્રુતસુનિ શાંતને

વાર વાર સદૃશુર સ્તવું,
હરો અનાદિ દ્વાંતને

અર્પણપત્રિકા

પ્રગટ પુરુષોત્તમ સહજાનંદ સ્વામીના ચરણ-
કમળમાં આત્યંતિક મોક્ષની પ્રાપ્તિ રૂપે ઇચ્છથી;
એ પ્રભુના પરમ ઉપાસક, સ્વધર્મરત, સત્સંગ-
પરાયણ, જ્ઞાનનિષ્ઠ, પૂજનીય બ્રહ્મચારી મહારાજ
શ્રી કૃષ્ણસ્વરૂપાનંદજીને મારા પરની કૃપાના
સ્મરણ ચિહ્ન તરીકે આ પુસ્તક ભાવપૂર્વક અર્પણ
કરી કૃતાર્થ થાઉં છું.

દાસાનુદાસ

ત્રિભુવન

આમુષ્ય

યશ રહિતનું કલ્યાણ થતું નથી એમ સતશાસ્ત્રો કહે છે; કેમકે કલ્યાણનો એ સર્વોપરિ ઉપાય છે. અપૌરુષેય વેદમાં યજ્ઞનો મહિમા અપાર ગવાયો છે. તેમાં પાત્રતા પરત્વે યજ્ઞના વિધિ પણ અનેક દર્શાવ્યા છે. ત્રિગુણાત્મક સૃષ્ટિના જીવોને ઇચ્છિત વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવાના નિમિત્તે પણ પ્રભુ તરફ અને તેટલા અંશે વાળવાના હેતુથી રાજસી, તામસી અને સાત્ત્વિકી યજ્ઞના વિધિ ભિન્ન ભિન્ન બતાવ્યા છે. સર્વ યજ્ઞોમાં ભોગ આપવો—કુરબાની કરવી એ સ્વાર્પણનો સિદ્ધાંત હેતુ રૂપે ગુંથાયેલો છે. પરંતુ સ્વાર્પણ રાજસી, તામસી કે સાત્ત્વિકી જે પ્રકારનું હોય તે પ્રકારની ફલપ્રાપ્તિ થાય છે, તેમજ તેટલા પ્રમાણમાં સ્વાર્પણ કરનાર પોતાના ઇષ્ટ દેવનો ઉપાસક બને છે; અને ઉપાસનાની ક્રમે ક્રમે શુદ્ધિ થતાં આત્મા ઉન્નતિને પામી કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરે છે.

પરંતુ રાજસી અને તામસી સ્વાર્પણ કરવા જતાં પરપીડન થવાનો સંભવ છે. એથી પરિણામે આત્માની સદ્વૃત્તિ ખીલવાને બદલે મમત્વમય સ્વાર્થવૃત્તિ તથા ક્રૂરતાનો વધારો થાય; એટલે આત્મા કિંચિત્ પરિણામી સુખ મેળવી અતિ દુઃખનો જ ભાગી થાય છે. તેમાં શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી.

સાત્ત્વિકી યજ્ઞમાં ગુણમય, શુભ કામના પ્રધાન હોવાથી ફળ તો પરિણામી જ હોય, પરંતુ તેમાં શુદ્ધિ ખરી, તેથી તેનું ફળ ચીર કાળ ટકે; પણ શાશ્વત તો નહિ જ. શાશ્વત સુખ તો નિષ્કામ ભક્તિ, નિષ્કામ પ્રેમ કે વિશુદ્ધ જ્ઞાન પરમેશ્વર પ્રત્યે હોય તો જ પ્રાપ્ત થાય; એ વડે જ અક્ષર સુખ પમાય; અને એ જ શ્રેષ્ઠ યજ્ઞ તથા ખરું કલ્યાણ છે.

નિષ્કામ ભક્તિ, પ્રેમ અને જ્ઞાન અનેક જન્મનાં શુભ સંસ્કારોનો ઉદય થતાં પ્રાપ્ત થાય છે. એકવાં તો હરિકૃપાં વડે પ્રાપ્ત થાય છે.

તેમાં પણ ભક્તિની અધિક શ્રેષ્ઠતા છે. કેનક એકાંતિકી નિષ્કામ ભક્તિમાં સદ્ધર્મ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ સહેજ પ્રાપ્ત થાય છે. નિષ્કામ ભક્તિમાં અધર્મ રહી જ ન શકે, તેને અન્ય વસ્તુમાં પ્રીતિ થાય જ નહિ; એટલે વૈરાગ્ય પણ સ્વાભાવિક હોય. જ્ઞાન તો પ્રભુના સ્વરૂપમાં ભક્તિ દ્વંદ્વ થઈ હોય તો તેના યોગે પ્રગટી આવે. આવી નિષ્કામ ભક્તિ એ મનુષ્યજીવનનો મહા યજ્ઞ છે. ભક્ત તેમાં પોતાનું ચત્કિચિત્ત સર્વસ્વ હોઆમાં જ કરે છે. તેના યજ્ઞનો વિરામ નથી. તે પોતાની આ ભોક્ત્રી સર્વ સમૃદ્ધિ કુર્યાન કરે છે, શરીરને સેવાપરાયણ કરી દીધું હોય છે; ચિત્તની સર્વ વૃત્તિઓ એકાગ્ર કરી ઈષ્ટ દેવના ચરણમાં સમર્પી દીધી હોય છે. છેવટે આત્માને પ્રભુના સ્વરૂપમાં તલ્લીન કરી નાખે છે ત્યારે તો હોમવાની સામગ્રી પણ શેષ હોતી નથી. યજ્ઞ નારાયણ પુરુષોત્તમ સાક્ષાત્ વરતતા હોય છે. તેમના સુખમાં લયલીન થતો એ ભક્ત પોતાને વીસરી જાય છે. એ છેલ્લી આહતિ એટલી પૂર્ણ, અનંત અને વિશાળ હોય છે કે ત્યાં બીજી આહતિ હોમવા જોટલો અવકાશ નથી—આવશ્યકતા નથી—અપૂર્ણતા નથી. આ રીતે યજ્ઞની છેલ્લી આહતિ જે પરમાત્મા પ્રત્યે આત્માની તલ્લીનતાનું અનંતપણું એ જ યજ્ઞની સિદ્ધિ અને એ જ આત્યંતિક કલ્યાણ.

એ આત્યંતિક કલ્યાણના માર્ગે માયામાં વીંટાયેલા બદ્ધ જીવોને દોરી જવા માટે સૃષ્ટિના ક્રમ રૂપ હિતનિયંત્રણા પ્રભુએ રચી આપી છે. તેમાં જીવો મનુષ્યનો અમૂલ્ય જન્મ પ્રાપ્ત કરી, યજ્ઞ વડે શુદ્ધ થઈ મુક્તિ મેળવી શકે છે. જ્યારે જ્યારે મનુષ્યહૃદયમાં યજ્ઞની મહત્તા ઓછી થઈ જાય છે અને તેથી મલીન વૃત્તિઓ એથી રોગની પેઠે ફાટી નીકળી જગતમાં સંતાપ અને કોલાહલ મચાવી મૂકે છે, ત્યારે ત્યારે પ્રભુ ઘટતા સ્વરૂપમાં પ્રગટ થઈ સદ્ધર્મ વડે અધર્મને નિવૃત્ત કરી શુદ્ધ યજ્ઞમાર્ગ સ્થાપન કરે છે; જેથી કલુષિત અંતઃકરણથી પીડાતા બલહીન આત્માઓ બલ પ્રાપ્ત કરી, ધર્મને અનુસરી મોક્ષભાગી થાય છે.

જ્યારે સામાન્ય અંતરવૃત્તિમાં વિશુદ્ધિનું પ્રમાણુ વિશેષ હોય, પણ કોઈ મલીનવૃત્તિવિશેષ એવી વ્યક્તિ કે સમાજ તરફથી સમજનું પીડન થવા લાગે છે અને ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે ત્યારે પ્રભુ તેવી દુષ્ટ વ્યક્તિ કે દુષ્ટ સમાજનું નિરસન કરવા પૂરતી શક્તિ લઈ પ્રગટ થાય છે. એટલે કે તેમાં શારીરિક કે માનસિક ઉપાધિઓ નિવૃત્ત કરવા જેટલી વિભૂતિનું અવતરણ સ્વીકારે છે. મગ્ધ, કચ્છ, વરાહ, નૃસિંહ આદિ અવતારોમાં એવી ઉપાધિઓ શારીરિક બળ વડે નષ્ટ કરવાની હતી, અને રામકૃષ્ણાદિક અવતારોમાં શારીરિક સાથે માનસિક ઉપાધિઓની વત્તા ઓછા પ્રમાણમાં નિવૃત્તિ કરવાની હતી; તે તે સમયે તેવી તેવી વિભૂતિ સાથે પ્રગટ થવા હતા, પરંતુ અજ્ઞાનનિવૃત્તિ તો કયન માત્રથી પ્રમાણમાં જ કરી હતી.

પરંતુ જ્યારે મનુષ્યત્વનો લોપ થવા લાગે, અધર્મને જ ધર્મનું રૂપ અપાવા લાગે, પાપાંડ એ જ સત્ય રૂપે વિચારવા લાગે, આત્માનાં તેજ ઝંખવાઈ જાય, સત્શક્તિઓના અર્થ વડે જ જ્ઞાનવંચના પ્રસરવા લાગે, સદાચરણ અને સંયમ ઉપર સ્વચ્છંદી પાપાચરણ અત્યાચાર કરે અને જ્ઞાનને નામે ધોર અજ્ઞાનની ધટા છવાઈ રહે, શુદ્ધ યજ્ઞની વિસ્મૃતિ થઈ જાય, તથા પાપાત્માઓને બહેકાવતી આસુરી માયા પ્રભુના જનોને કચરી નાખી તાંડવ કરતી હોય અને તેથી બ્યથા પામેલા વિરલ સાધુ—સંતના આત્માઓ ઉડાણમાંથી બ્રહ્માંડ એદલી કારમી ચીસો નાખી ઉદ્ધાર કરવા મદદ માગતા હોય; તેમજ યુગાંતરનાં તપ સાધી, નાથની પ્રસન્નતા અને સંયોગ પ્રિચ્છતા નિષ્કામ ભક્તો છુટાં છવાયાં સ્થળોમાં ટળવળતા હોય; ત્યારે તો ક્ષર અક્ષરથી પર પુરુષોત્તમ નારાયણ કૃપા કરી સ્વયં સંકલ એશ્વર્ય સંપન્ન પ્રગટ થાય, તેમના પ્રતાપથી પાપાંડના કિલ્લાઓ તૂટી પડે, અજ્ઞાનનાં અંધારા દૂર થાય, માયા તો કંપતી ચરણમાં ભોટે, સાધુ જન પ્રકુલિત થાય, જન્મ જન્મનાં સુકૃતવાળા જીવો ચમક તરફ લોહ ખેંચાય તેમ

તણાઇ આંત્રે અને નિરાંત કરી પ્રભુના સંગે અનંત કાળની તૃપ્તિને છીપાવે. વળી શાસ્ત્રનાં રહસ્યો શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રકાશી ઉઠે, સદાચરણ અને સંયમનાં રાજ્ય સ્થપાય, તથા આત્માઓનાં ઓજસુ ઉમરાઇ નીકળે.

જ્યારે ૧૬મી સદીના ચડતા પહોરે ભરતખંડમાં ઉપર કલાં પ્રમાણે પ્રજામાં અને મતમતાંતરોમાં પાખંડ અને અજ્ઞાનથી દુરાચરણ વ્યાપી રહ્યું હતું અને રાજાઓ તથા સત્તાધારીઓ સ્વાર્થ, મદ અને ધર્મોપતામાં ડૂબ્યા હતા, ત્યારે અતિશય વિષમ સમય વરતતો હતો. કોઇ કોઇ મુમુક્ષુ જીવો આ ગાઢ અંધકારમાં ખલોતની પેઠે ચમકતા, પણ દિશા સૂઝતી નહોતી. આ સમયમાં બહુ જ કૃપા કરી અક્ષરાતીત પુરુષોત્તમ નારાયણ પુનીત અયોધ્યાપુરી પાસે જપૈયા ગામમાં સંવત ૧૮૩૭ ના ચૈત્ર શુદ્ધ ૬ ના રોજ રાત્રિ દશ ઘડી જતાં આ ભૂમિમાં માનવખાળ રૂપે પ્રગટ થયા. સૂર્યોદય થયા પહેલાં જન્મ દિશાઓ પ્રકાશ કરવા લાગે તેમ પ્રભુ પ્રગટ થવા અગાઉથી કેટલાકે મુક્ત પુરુષો અવતરી ચૂક્યા હતા; અને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તૈયારી કરતા, ચાતક મેઘની રાહ જુઓ તેમ કોઇ અગમ્ય પ્રાપ્તિની રાહ જોતા હતા. કોઇ તો શોધમાં ફરતા હતા, અને કેટલાકને તો એન પડતું ન હતું. પ્રભુ પ્રગટ થવાથી એ બધામાં અલૌકિક પ્રેમા જાગી ઊઠી ! જાણે કે દીવામાં દીવેલ પૂરાયું ! કોઇને ગેળી અવાજ સંભળાવા લાગ્યા; કોઇને દિવ્ય રૂપનાં દર્શન થવા લાગ્યાં, કેટલાકને સંસારની વાસનાઓ તૂટી ગઇ અને કેટલાકને અદ્ભુત સ્ફુરણાઓ સ્ફુરવા લાગી. સામાન્ય જનોમાં મુમુક્ષુતા જાગત થઇ અને સાધુ પુરુષો પ્રત્યે પ્રીતિ થવા લાગી. તેમજ અધર્મી પાપાત્માઓને અસ્થમા અને ખેચેની ઉત્પન્ન થયાં. તેનાં હૃદય બીરુ થવા લાગ્યાં અને તેમણે સાધુ પુરુષોને ઉપદ્રવ કરવા માંડ્યા.

પ્રગટ પુરુષોત્તમનું બાળ મનુષ્ય રૂપ જોઈ બહુ જનોનાં ચિત્ત ઠરવા લાગ્યાં. ચંકર ચંદ્રની સ્થિતિ અનુભવે તેમ સંતજનો સ્થિતિ

અનુભવવા લાગ્યા; ત્યારે દુષ્ટ જનો દેવતા પીડાતાં અનેક પ્રકારની ઉપાધિઓ કરવા લાગ્યા. પણ જેમ અધિકારમાં રહેતા વંદા દીપકને બુઝાવા જતાં પોતે જ બળી મરે છે તેમ એ દુષ્ટ જનો પીડા કરવા જતાં પ્રભુના પ્રતાપમાં ક્ષય પામવા લાગ્યા.

પ્રભુ પ્રગટ થયા પછી ૧૧ વર્ષ ૩ માસ ૧ દિવસ સુધી ધર્મ ભક્તિ નામે પિતા માતાના ગૃહમાં વિચરી, કેટલીક આસુરી વ્યક્તિઓને પરાસ્ત કરી તીર્થાટનમાં નીકળ્યા. તેમાં ૭ વર્ષ ૧ માસ ૧૧ દિવસ સુધી ફરી, અતિ કઠિન તપશ્ચર્યા કરી, પોતાના દિવ્ય પ્રભાવ માત્રથી અનેક પાપી જીવોને પરાજય પમાડી અધર્મનો ઉચ્છેદ કર્યો તથા બહુ જીવોને સહગતિ આપી.

પરમેશ્વરના નરનાટક માટે સદ્ધર્મની રંગભૂમિ પવિત્ર પાત્રો સાથે તૈયાર કરનાર સૂત્રધાર રામાનંદ સ્વામીના પદ શિષ્ય મહાનુભાવ મુક્તાનંદજી આદિક પચાસ સંત સોરઠમાં લોજ ગામે રહેતા હતા. તે અરસામાં સંવત ૧૮૫૬ ના શ્રાવણ વદ ૬ ના રોજ ચડતે પહોરે પ્રભુ પોતે લોજના પાદરની વાવ ઉપર આવીને વિરાજ્યા. એક સાધુજન મારશ્વત જોત જોતામાં એક અદ્ભુત વસ્તુની વાત જન-સમાજમાં ફેલાઈ ગઈ ! પછી તેાં એ સાધુજનોની સમજણ તથા પવિત્રતા જોઈ પ્રભુ ત્યાં સ્થિર થયા. સ્વયંપ્રકાશ વસ્તુમાંથી જેમ પ્રકાશના પ્રુઆરા છુટે, તેમ આ નરતનધારી નારાયણના તપસ્વી વેશમાંથી પ્રતાપની છટા છુટવા લાગી ! જ્ઞાનીના જ્ઞાનની, માનીના માનની, ધર્મિષ્ઠના ધર્મની, તપસ્વીના તપની અને યોગીના યોગની અકડ મહત્તાઓ એમની આગળ નરમ પ્રવાહી જેવી થવા લાગી ! જેઓ જપ, તપ, ધ્યાન, ધારણા વગેરે સાધનાથી ભક્તિ રૂપ યજ્ઞ કરતા હતા તેમને આ યજ્ઞ—નારાયણ પ્રાપ્ત થયા એમ જણાવા લાગ્યું !

પરસ્પર મિલાર્પની અતિ ઉત્કૃષ્ટ આકાંક્ષાથી ઉભરાતાં એ સ્વરૂપો—સ્વામી શ્રી રામાનંદજી તથા પ્રમુખ પુરુષોત્તમ નારાયણ (નીલકંઠ

બ્રહ્મચારીના વેશમાં) છ છ માસનો કઠિન વિયોગ સહન કરીને સંવત ૧૮૫૬ ના જ્યેષ્ઠ વદી ૧૨ ના મંગલ દિને, તીર્થ ક્ષેત્ર પીપલાણા ગામમાં, હરિજન નામે નરસિંહ મહેતાના ગૃહે—પુણ્ય સ્થાનમાં અન્યોન્ય અતિ પ્રેમપૂર્વક બેઠ્યા. મહાસાગરમાં જેમ ધૂધવતી મહાનદીનાં પૂર સમાપ્ત જાય તેમ સ્વામી રામાનંદજીની સર્વ વૃત્તિઓ પ્રગટ પ્રભુમાં શાંત થઈને સમાઈ ગઈ ! હવે તેમણે યશની છોલી આહુતિ અર્પણ કરતા હોય તેમ પોતાની વિસ્તારણા સમેટવા ઇચ્છ્યું અને ચોંપ કરવા માંડી. નિજપરાયણ ગૃહસ્થ અને ત્યાગી એવા શિષ્ય વર્ગને ચેતાવવા માંડ્યો—પ્રગટ પ્રભુમાં તેમના ચિત્તને વાળવા માંડ્યાં. થોડાએક દિવસોમાં તો પ્રભુને વ્યાવહારિક રીતે પોતાના કરી સ્થાપવા નિમિત્ત એ જ પીપલાણા ક્ષેત્રમાં બરાબર સાડાચાર માસે સંવત ૧૮૫૭ ના કાર્તિક શુદ્ધિ ૧૧ ના રોજ મહાદીક્ષા આપી; અને આનંદકંદ પ્રભુએ સહજનંદ સ્વામી નામ ધારણ કર્યું.

મહાદીક્ષા બ્રહ્મ કર્યા બાદ એક વર્ષ સુધી સ્વામી શ્રી રામાનંદજી સાથે પ્રભુ સહજનંદજીએ રહી વચનામૃતથી મુમુક્ષુ આત્માઓને સીંચ્યા. જાણે કે અરુણની પાછળ રહેલો ભાસ્કર ભર્ગની શ્રદ્ધિ ન કરતો હોય ! રામાનંદ સ્વામીએ હવે નિશ્ચય કરી નાખ્યો, અને ૧૮૫૮ ના કાર્તિક શુદ્ધિ ૧૧ ના રોજ જેતપુર ગામે પોતાની ધર્મધુર પ્રભુ સહજનંદજીને સમર્પણ કરી. જે જેનું હતું તે તેને સોંપાયાથી સ્વામી શ્રી રામાનંદજી પૂર્ણ શાંતિમય અને સ્વસ્થ થયા; તથા આ લોકમાંથી નિવૃત્ત થવા બેતાળીસ દિવસે જ અક્ષર ધામમાં પધાર્યા.

પ્રાચી દિશાનો અરુણ વડે થયેલો હૃદયરાગ જેમ સૂર્યના તેજમાં દીન થાય તેમ પ્રગટ પુરુષોત્તમ સહજનંદ સ્વામીના અલૌકિક પ્રતાપમાં રામાનંદ સ્વામીનો પ્રભાવ, તેમનો શિષ્યમણ, તેમનું જ્ઞાન, ગોરવ

વગેરે સર્વ કંઈ લીન થઈને પ્રકાશવા લાગ્યાં અને પ્રભા કંઈ ઓર ખાલી નીકળી ! સહજનંદ સ્વામી નારાયણમુનિને નામે પ્રસિદ્ધ થયા.

અલૌકિક ક્રાંતિ, કમનીય મૂર્તિ, લાવણ્યનો પ્રસાદ, પ્રખર પ્રતિભા, અને જ્ઞાનની અતિશય ગંભીરતા તથા સદ્ગુણોનું સ્વામીત્વ જોઈ જોઈ, યજ્ઞની આહુતિઓની પેઠે મનુષ્યો તેમના ચરણારવિંદમાં યાવજીવિત પર્યંતના સંકલ્પથી ચાહોમ અપણું થવા લાગ્યાં. મોટા મોટા મહંતો, ગોડવીઓ, મોલરીઓ, સાધુઓ, ફકીરો, મંત્ર-સીઓ અને વેદાંતીઓ તથા શ્રીમંત ગૃહસ્થાશ્રમીઓ અને પાપનાં પુતળાં જેવા સત્તાધારીઓ તથા જગત્પરસ્ત લૂંટારાઓ પણ પોતપોતાની અપૂર્ણતાઓને ઓળખી ઓળખી આ પૂર્ણ સ્વરૂપને શરણે આવવા લાગ્યા ! ઉપદેશના અસ્ખલિત પ્રવાહ વહેતા થયા ! સ્વામિનારાયણનું પ્રગટ રીતે બળપૂર્વક ધ્યાન ભજન થવા માંડ્યું ! અને બ્રહ્મચર્ય તત્તની આજીવ દરવા લાગી. સમાધિનો તો યુગ સ્થપાયો. પાત્ર કુપાત્ર સૌને પ્રસાદી મળી. ઇચ્છિત ભાવનાઓનાં અને ઇષ્ટ દેવોનાં દર્શન સમાધિ દ્વારા અનેકને થવા લાગ્યાં. બૃહમ, કુછંદ, અને દંભ નષ્ટ થવા લાગ્યા, ધર્મમાં અધર્મ રૂપે અવિદ્યા નિર્લજ્જપણે ધૂમતી હતી તે છુપાવા લાગી, વિષય વાસનાનાં મૂળ તૂટવા લાગ્યાં, પંચ મહારના બ્રહ્માચારનું પ્રતિપાદન કરનારા દુરાચારીઓ, અતઃ બ્રહ્મસ્થિ કહેતા ધૂર્નો અને ભક્તિને નામે વિષયલોલુપતા વિસ્તારનારા તેમજ ઇશ્વરના અસ્તિત્વને મિથ્યા કથનારાઓ નિસ્તેજ થઈ નિંદાવ લાગ્યા, પરંતુ તેમનો દ્વેષાગ્નિ એથી પ્રચંડ રૂપે સળગી ઉઠ્યો ! વૈરી ઇંદણ બંધાયાં અને તેમના ઉપદ્રવો અનેક પ્રકારના ઉદ્ભવવા લાગ્યા. તેથી સહજનંદ સ્વામીના ધર્મનિષ્ઠ શિષ્યોની કઠિન કસોટી થવા લાગી. પ્રભુ સ્વામિનારાયણે પણ પોતાના પ્રચંડ પ્રતાપ વડે સદ્ધર્મનું સ્થાપન કરવા અદ્ભુત જીવનચરિત્ર આરંભ્યો ! એ યજ્ઞમાં અણુમોલાં જીવનની આહુતિઓની જરૂર હતી અને તે ચારે દિશામાંથી આવી પડવા લાગી ! આવી મહાન આહુતિઓ જેમણે

આપીને પોતાનો પણ જીવનયજ્ઞ સિદ્ધ કર્યો છે, તેવા પુણ્યશ્લોક મુક્તાત્માઓને કેપ્ટિ કેપ્ટિ સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ હો !

આ પુસ્તકમાં એવા પાંચ મુક્તાત્માઓનાં જીવનની પ્રકાશિત રેખાઓ દોરી છે, કે જેમણે એકાંતિક પરમ ભાગવત ધર્મના પુનરુજ્જીવન માટે મંડાયેલા મહા યજ્ઞમાં પોતાનાં જીવનને પ્રભુ પ્રીત્યર્થે સમર્પણ કરી દઇ પોતાનો જીવનયજ્ઞ સાધ્યો છે, અને જે વચનામૃત જેવા અપૂર્વ ગ્રંથના પ્રણેતા તરીકે મુખ્ય સદ્ગુરુઓની પંક્તિમાં અગ્ર સ્થાને વિરાજે છે. એ મહાપુરુષો તથા બીજા અનેક મહાત્માઓ જેમાં કેટલાકે જ્ઞાતિની દુષ્કર ઉપાધિઓ સહન કરી, કેટલાકે સગાં સંબંધીના અસહ્ય કલેશ સહ્યા. ધર્મને શિર સાટે રાખતાં કેટલાક પતિઓએ પત્નીની અને પત્નીઓએ પતિની દારણ વેદનાઓ ખુશીથી ખમી લીધી. કેટલાકે રાજા અને દુષ્ટ લોકોના પ્રહાર બહુ પ્રકારે સાંખ્યા, કેટલાકે ધન, માલ, આજીવિકા અને પ્રાણ પણ કુરબાન કર્યા તેમજ અનેક મનુષ્યો પ્રભુની પ્રસન્નતા માટે અસિધારા જેવાં કઠિન વ્રતો પાળી સાધુ થર્મ વિચર્યા ! અને જડભરતની પેઠે વરતી ભયંકર આપત્તિમાં પણ પૃથ્વી સમા ક્ષમાશીલ રહ્યા. ! આમ અનેક પ્રકારે એ સત્પુરુષોએ અધર્મની બાહ્ય ઉપાધિ સામે ટક્કર ઝીલતાં કામ ક્રોધાદિકને નિરોધ પાણે જીતી, આંતર અને બાહ્ય શત્રુ સામે દ્વિગુણ યુદ્ધમાં પર્વત સમાન અચલ બની, પ્રભુકૃપાના સામર્થ્યથી અનેક જીવનો માયાના કીચડ-માંથી ઉધાર કર્યો; અને એક મોક્ષપરાયણ મહાન સંપ્રદાયની સ્થાપનામાં પોતાનાં પુણ્યસ્મરણો આપણે માટે યાવત્યંદ્રદિવાકરો મૂકી ગયા છે.

આ પુસ્તકમાં આપેલાં પાંચ ચરિત્રો સાધુ, મંત્રો તથા હરિ-જનોના મુખથી સાંભળેલાં ત્રણ તેમની ભેખી હકીકત મળી આવી તે બધામાંથી અતિહાસિક અને વિશ્વાસપાત્ર જણાયું તે આલેખ્યું

છે. છતાં કંઈ હકીકત રહી પણ જતી હશે તો સર્વ સંતો તથા હરિજનો પ્રત્યે નમ્ર પ્રાર્થના છે, કે જે કોઈ સુધારા વધારા સૂચવશે તો અતિ કૃપા થશે.

જેમ હીરાથી જ હીરો વીંધાય છે તેમ જીવન જીવનચરિત્રોથી જ ધડાય છે; માટે જ શ્રીજી મહારાજે પોતાની લીલા ગાવવા સાંભળવાનો આગ્રહ વખતો વખત કર્યો છે. મોટા સંત-હરિજન મુક્તોની જીવનચર્યા સત્સંગ અને ભગવાન પરાયણ જ હોય છે, તેથી તે વડે ભગવાનનું માહાત્મ્ય તથા મક્તિ જ વિશેષ દઢ થાય છે. એટલે એવાં જીવનચરિત્રો અતિ મનન કરવા યોગ્ય છે, એમ જાણી આ સંગ્રહ મથાશક્તિ-મતિ મૂળ વસ્તુ સાચવીને સુઘટિત રૂપે લખ્યો છે. વળી જીવનની ભાવનાઓ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં તેજસ્વી બની હૃદયમાં છપાય એ હેતુને અનુસરી ભાષ.ની શૈલી રાખી છે. ભૂલચુકની નમ્રતાપૂર્વક ક્ષમા ચાહું છું.

આ પુસ્તક લખવામાં સૂચના તથા કેટલીક વિગતો આપવા બદલ પ્રાંતીજવાગા પરમ ભગવદી પુંગ્ગલાલ બહેચરભાઈનો ઋણી છું; તેમજ આ પુસ્તકને પ્રકાશમાં મૂકવા માટે સંપૂર્ણ કૃપામય મદદ તથા કેટલીક ઉપયોગી વિગતો પૂજનીય બ્રહ્મચારી મહારાજ કૃષ્ણસ્વરૂપાનંદજી, (અમદાવાદ) તરફથી મળી છે, જેમના સિવાય આ પુસ્તક બહાર મુકવાનું કદાચ અશક્ય હતું; એથી એમનો મહદ્ ઉપકાર થયો છે. આ સિવાય સત્સંગનાં જે જે પુસ્તકો અને અન્ય હરિજનો તરફથી મહિતી મળી છે તેમનો પણ આભાર માનું છું.

છેલ્લે ગઢપુર નિવાસી અક્ષરસ્થ સહયુરુ પદ્મ પૂજ્ય શાસ્ત્રીજી શ્રી. મુનીશ્વરનાં જીની કૃપા વડે સહયુરુઓનાં પુસ્તકોની ટીપ વગેરે મેળવી શક્યો એ બદલ એમનું અતિ પૂજ્ય ભાવે ઉપકારપૂર્વક સ્મરણ કરું છું.

ચરિત્રાનો આ પહેલો ભાગ સત્સંગને રચિ કરે થશે તો બીજો ભાગ પણ લખવાની ઇચ્છા છે. તે શ્રીજીની અને સંત—હરિજનોની કૃપાથી સિદ્ધ થાય એમ માગું છું. તેમજ જોમની પાસે હરકોઈ સદ્ગુરુની વિગતો કે સ્મરણ હોય તે મોકલવાની કૃપા કરે એવી પ્રાર્થના છે.

નવજીવન ઓશીસ
હરિજયંતિ ૧૯૮૦ }

સેવક,
ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
સદ્ગુરુ મુક્તાનંદ સ્વામી:—		રામાનંદ સ્વામીનો મેળાપ અને	
૧—૪૪		આકર્ષણ ...	૧૬
વણિકકન્યા રતનબાઈ ...	૩	ઉત્કટ ધર્મજ્ઞાસા ...	૨૦
રતનબાઈની દીક્ષિત અવસ્થા ...	૪	રામાનંદ સ્વામીને શરણે ...	૨૧
સાધુ મૂળદાસજી ...	૫	કસોટી ...	૨૨
આત્મહત્યાની તૈયારી ...	૫	દીક્ષા અને પ્રચ્છિત પ્રાપ્તિ ...	૨૨
આત્મહત્યાનો પ્રતિરોધ ...	૬	નીલકંઠ બ્રહ્મચારીનું આગમન ...	૨૨
મૂળદાસજીની મહત્તા ...	૮	પ્રભુતા અને સાધુતાનો અદ્ભુત	
જીવનને વિકટ માર્ગે ...	૮	યોગ ...	૨૨
મૂળદાસજીએ આળા ઓઢ્યું ...	૯	બ્રહ્મચારીને દીક્ષા અને આચાર્ય	
રાધા ...	૧૨	પદ ...	૨૪
આનંદરામ ...	૧૨	સંશયનિવૃત્તિ ...	૨૪
આનંદરામની માંદગી ...	૧૩	‘ સત્સંગની મા ’ ...	૨૭
આનંદરામ અને રાધાનાં લગ્ન ...	૧૪	વડોદરાની સભા ...	૩૧
મુકુંદદાસ [મુક્તાનંદજી]નો જન્મ ...	૧૫	સત્સંગની સેવા ...	૩૨
મુકુંદદાસનાં વિદ્યાભ્યાસ,		સ્ત્રી વર્ગનું સાહિત્ય ...	૩૩
ગૃહસંસાર અને વેરાગ્ય ...	૧૫	સ્વામીની ધીરજ અને બ્રહ્મા ...	૩૬
અમરેલીથી અમરાપર વસવું,		સાધુતા અને સત્પુરુષપણું ...	૩૮
કુન્નમત્તા અને ગૃહત્યાગ ...	૧૭	સ્વામીનો સંકલ્પ ...	૪૨
નિષ્કામસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની		સ્વામીનો મહિમા ...	૪૩
તીવ્ર શ્રદ્ધા ...	૧૮	અથો અને લેખોની નોંધ —	૪૪
નિષ્કામસિદ્ધિ માટે કલ્યાણદાસજીનો		સદ્ગુરુ ગોપાલાનંદ સ્વામી:—	
અભિપ્રાય ...	૧૯	૪૫—૪૬	
		પુશાલ ભટ્ટ ...	૪૭

વિષય	પૃષ્ઠ
સહજનંદ સ્વામી તરફ આકર્ષણ	
અને મેળાપ	... ૪૮
યોગવિદ્યા અને બાલશિક્ષણ	૪૮
બ્રહ્મચારીના વિષય	... ૪૯
યોગ—ઐશ્વર્ય	... ૪૯
ગૃહત્યાગ અને જીવનસમર્પણ	૫૦
મહાભારતનું પુસ્તક	... ૫૧
અદ્ભુત ઘટના	... ૫૩
દીક્ષા	... ૫૪
વડોદરામાં પ્રતાપ	... ૫૪
કશીયાલાઇ અમીન	... ૫૭
વાઇનો દહીં	... ૫૯
મહુધાનો બ્રાહ્મણ	... ૬૧
સારંગપુરના હનુમાન	... ૬૪
સેવાનો અનુગ્રહ	... ૬૪
જૈનમુનિ નેમીવિજયજી	... ૬૬
ખે ગાદીના મધ્યસ્થ અને શ્રીજીના	
પ્રતિનિધિ	... ૬૯
યોગવિદ્યા	... ૭૦
જ્ઞાનસમૃદ્ધિ	... ૭૧
ગ્રંથો અને લેખોની નોંધ	... ૭૫
સદ્ગુરુ નિત્યાનંદ સ્વામી:—	
	૭૭-૧૧૦
વિષ્ણુશર્મા અને વિરજા દેવી	... ૭૯
દિનમણિશર્મા	... ૭૯
વિદ્યાબ્યાસ	... ૮૦

વિષય	પૃષ્ઠ
કશ્વરપ્રામિની ઇચ્છા	... ૮૦
પિતૃગૃહત્યાગ અને પ્રભુ	
તરફ ખેંચાણ	... ૮૧
ભગવાન સ્વામિનારાયણની ખબર	૮૧
સ્વામી પ્રભુતાનંદજીનો મેળાપ	૮૨
ભગવાન સ્વામિનારાયણનાં દર્શન	૮૩
ભાગવતી દીક્ષા	... ૮૪
વિશેષ વિદ્યાબ્યાસ	... ૮૪
નિરભિમાન મહત્તા	... ૮૬
વિદ્યાપ્રચાર	... ૮૬
વડોદરામાં પ્રભાવ	... ૮૭
વરતાલની ગાદીનું પ્રતિનિધિત્વ	૮૯
અમદાવાદનો પ્રસંગ	... ૯૦
શ્રીમંત સરકારના શાસ્ત્રીઓ	... ૯૧
અમદાવાદમાં આગમન	... ૯૪
દ્વેષી પક્ષ	... ૯૫
સભાસ્થાન અને સ્વામીના	
પ્રતિભા	... ૯૫
દ્વેષીઓનું ભીરુતાભર્યું મૌન	... ૯૭
ઉમરેહની ઉપાધિ	... ૯૯
વિરોધીઓની આડાઇ	... ૧૦૦
ગોપાલાનંદ સ્વામીની સલાહ	૧૦૧
વિજયનાદ	... ૧૦૧
જીનાગઢનો પ્રસંગ	... ૧૦૩
સંપ્રદાયની સેવા	૧૦૪, ૧૧૦
શ્રીહરિ પ્રત્યે અચળ નિષ્ઠા	
અને ભક્તિ	... ૧૦૪

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
દેહત્યાગ	... ૧૦૮	મૂળીનું મંદિર	... ૧૦૭
ન્યાસની કેપમા	... ૧૦૯	પાથરની ખાણ	... ૧૨૮
શારીરિક સ્મરણો	... ૧૦૯	પાયો ફેરવ્યો	... ૧૨૮
અંથો અને લેખોની નોંધ	... ૧૧૦	પાણીની વાવ	... ૧૨૯
સદ્ગુરુ બ્રહ્માનંદ સ્વામી:—		શ્રીહરિનો દેહાત્સર્ગ	... ૧૩૦
૧૧૧-૧૪૮		વિરહવેદના	... ૧૩૧
ચંબુદાન ગઢવી અને લાલબા ૧૧૩		શ્રીહરિનાં દિવ્ય દર્શન	... ૧૩૨
રામાનંદ સ્વામીનું આગમન ૧૧૩		કર્તવ્યનિષ્ઠા	... ૧૩૨
ગર્ભવાણી	૧૧૪	દયા અને રમુજ	... ૧૩૨
લાડુ બારોઠનો જન્મ	... ૧૧૪	આયુષ્યવૃદ્ધિ	... ૧૩૪
બાળપણનું દૈવત	... ૧૧૫	હરિજનોનો ત્યાગ	... ૧૩૫
વિદ્યાબ્યાસ	... ૧૧૫	શિષ્ય માટે સમજદાર	... ૧૩૫
કવિ તરીકેની ખ્યાતિ	... ૧૧૬	શ્રીહરિની ટકોર	... ૧૩૬
ભગવાન સ્વામિનારાયણનો		રીસામણાની રમુજ	... ૧૩૬
મેળાપ	... ૧૧૬	શ્રીહરિ સાથે સખાભાવ	... ૧૩૭
બે બહેનોનો કેપદેશ	... ૧૧૭	માંડવીનો પ્રસંગ	... ૧૩૮
અંગ પલટયું	... ૧૨૦	સખા છતાં ભક્ત	... ૧૩૯
ત્યાગનો માર્ગ	... ૧૨૧	ચતિપણું	... ૧૪૦
ભાગવતી દીક્ષા	... ૧૨૧	સાધુતાનો પ્રતાપ	... ૧૪૩
દક્ષતા	... ૧૨૨	આજ્ઞાપાલન	... ૧૪૬
પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વતા	... ૧૨૩	સાહિત્ય	... ૧૪૭
વરતાલનું મંદિર	... ૧૨૪	દેહત્યાગ	... ૧૪૭
આવહારિક દક્ષતા	... ૧૨૩	કાવ્યપ્રતિભા	... ૧૪૮
વરતાલથી ગઢડે	... ૧૨૫	અંથો તથા લેખોની નોંધ	... ૧૪૮
સામર્થ્ય અને દીનતા	... ૧૨૬	સદ્ગુરુ શુકાનંદ સ્વામી:—	
બુનાગઢમાં મંદિર	... ૧૨૭	૧૪૯-૧૬૦	

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પૂર્વાશ્રમ	... ૧૫૧	વૈરાગ્યવૃત્તિ	... ૧૫૬
સંતસમાગમ અને એવા	... ૧૫૧	જ્વરની માગળી	... ૧૫૬
ગૃહત્યાગ	... ૧૫૧	શ્રીગુરો કરેલી પ્રશંસા	... ૧૫૭
શુકેશનું સ્વાગત	... ૧૫૨	સ્થિર પ્રસન્નતા	... ૧૫૭
જગન્નાથ બ્રહ્મચારી	... ૧૫૨	શ્રીહરિનો પ્રસાદ	... ૧૫૮
ભાગવતી દીક્ષા	... ૧૫૨	ત્રણ દબાણીયા	... ૧૫૯
સેખનપ્રવૃત્તિ	... ૧૫૩	સાહિત્ય	... ૧૫૯
દિવ્ય જ્યોતિ	... ૧૫૩	દેહત્યાગ	... ૧૫૯
જ્વરનિવારણ	... ૧૫૫	અથો તથા એમાંની નોંધ...	૧૬૦

સાદરે આજ્ઞા

સદ્ગુરુ મુક્તાનંદ સ્વામી

सह्युरे मुक्तानंद स्वामी

प्राभूद्भार्ताप्रवाहांऽभितहरियशसां पापताप प्रणाशो ।
दिव्यानां यन्मुखेदोरिव तुहिनगिरेः पूर्णगंगाप्रवाहः ॥
तन्निर्वेदातितुच्छीकृत सकल महा लोकभोगं पवित्रं ।
मुक्तानन्दाभिधानं मुनिमनुदिवसं नौमि सद्बृंदमुख्यम् ॥

સદ્ગુરુ મુક્તાનંદ સ્વામી

વિક્રમની અઢારમી સદીની આખર લગલગના સમયમાં

વલ્લિક કન્યા દીવળંદરના એક કુલીન અને શ્રીમંત જૈન-
 રતન બાઈ વલ્લિક કુટુંબની પુત્રી, નામે રતનબાઈ દેવ-
 ગતિએ યુવાવસ્થામાં વિધવા થઈ. તેમને કંઈ
 પણ સંતાન ન હતું. કુટુંબમાં અને શહેરમાં આ ઘટનાથી
 શોક વ્યાપી રહ્યો. મૂર્ખ પુત્ર અને વિધવા કન્યા એ માતા
 પિતાને વગર અગ્નિએ બાળનારાં સાધન કહેવાય છે. તેમાં
 પણ જમાનો પલટાઈ ગયો. હોય, ધર્મની મર્યાદાઓ
 શિથિલ થઈ ગઈ હોય તેવા સમયમાં એક યુવાન પુત્રીને
 વિધવા સ્થિતિમાં લડલડતી ચિતા સમાન દષ્ટિ આગળ
 સાચવવી એ મહા વ્યથા છે. આ સંજ્ઞન વલ્લિક ઉપર
 આપત્તિનું વાદળ તૂટી પડ્યું. કોઈ પ્રકારે તેનું સાન્ત્વન ન
 થાય. આમ પરિતાપમાં કેટલોક સમય વીત્યો; પરંતુ પુત્રી
 —રતનબાઈ જુદા જ વમળમાં તણાતી હતી. તેણે એક
 જ ઝટકાથી જગતનું દુઃખમય સ્વરૂપ જોઈ લીધું. શું રાગ
 રંગ, સુખ-ઉપલોભ આવાં જ ક્ષણિક? તેને ટળા જત-
 આટલી જ વાર? જે સુખી સ્થિતિ અને વૈભવને મેં

પ્રિય માન્યાં હતાં તે શું છેક તજી જ જવાનાં ? ત્યારે એવા અનિત્ય પ્રપંચો શા સારૂ જોઈએ ? સાધુ-સાધ્વીઓના વ્યાખ્યાનોમાં વૈરાગ્યને બહુ મહત્ત્વ અપાય છે તેનો અર્થ હવે સમજાયો. બસ, હવે એ જ નિશ્ચયઃ જ્યારે સંસારે મને તરછાડી છે ત્યારે મારે પણ તેની ઈચ્છા કરવી હરામ છે. આમ વિચારનિમગ્ન છે, તેવામાં તેની માતા તેને ઉઠાસ જાણી સાન્ત્વનનાં વચનો કહેવા લાગી, પુત્રીએ જવાબ આપ્યો, માતા ! મને દુઃખ થાય છે એમ સમજી તમે વિશેષ દુઃખી થશો નહિ. સંસારમાં કેને દુઃખ નથી ? મારા જેવાં તો હજારો દુઃખીયાં હશે. એ દુઃખની મને પરવા નથી. હું હવે ધર્મધ્યાનમાં વિચરવા વાસનાઓ તજી જૈન ધર્મની દીક્ષા લઈ સાધ્વી થવા ઈચ્છું છું; જેથી હું મારું શ્રેય કરીશ અને આપને પણ શાંતિ થશે. આ મારો છેવટનો દૃઢ નિશ્ચય છે.

રતનબાઈનાં માતા પિતા જૈન હોવાથી તેમને સાધુ

સાધ્વીઓનું માહાત્મ્ય ઘણું હતું. રતનબાઈને

રતનબાઈની

દીક્ષિત અવસ્થા

નિશ્ચય જાણીને તેઓ સાનંદાશ્ચર્ય પામ્યાં !

અને પુત્રીની ધર્મલાવના તથા સમજણ

તેમને બહુ અનુકૂળ થઈ તેથી તેમણે સંમતિ આપી. પછી દીક્ષાઉત્સવનો દિન મુકરર કરવામાં આવ્યો અને જૈન સાધુ પાસે દીક્ષા અપાવી. માતા પિતા અને કુટુંબી જનોથી રતનબાઈનો માર્ગ હવે જુદો પડ્યો. અશ્રુભીની આંખોએ સૌએ પરસ્પર વિદાય લીધી અને લીધી. રતનબાઈને પોતાની વૈરાગ્યવૃત્તિની અનુકૂળતા થવાથી તથા માતા પિતાને જન્મ પર્થતની મોટી ચિંતા ઉતરવાથી શાંતિ થઈ.

દીક્ષા ગ્રહણ કર્યા પછી રતનબાઈએ ત્યાં સાધુઓ અને સાધ્વીઓનો સારો સંઘ જોઈ જૈન ઉપાશ્રયમાં નિવાસ કર્યો. ધાર્મિક ભાવનાવાળા શ્રાવકોએ પણ સત્કારપૂર્વક ત્યાં સ્થિતિ કરાવી. જૈન ધર્મનાં પ્રવચનો અને સાધુસમાગમમાં કેટલાક માસ વીતી ગયા. અમુક મુહૂર્ત પછી બહાર પ્રદેશમાં ફરવા જવાનું પણ રતનબાઈએ ધારી રાખ્યું હતું, પરંતુ માયાની ગતિ વિચિત્ર છે !! યજ્ઞનાં સુગંધી-માન હૂતદ્રવ્યોની સાથે કિંચિત્ હિંગ પડતાં જેમ સુગંધ ને દાખીને દુર્ગંધ પ્રસરે તેમ આ ઉપાશ્રયના તપસ્વીઓનાં વ્યાખ્યાનની સરસાઈનાં વખાણ સાથે એક કુશંકનો પણ અણુભણૂટ થવા લાગ્યો.

આ સમયમાં સોરઠ પ્રાંતમાં આવેલા અમરેલી ગામના સાધુમુળદાસજી નિવાસી સત્પુરુષ મૂળદાસજી જેઓ રામાનુજ સંપ્રદાયના ગોંડળીયા સાધુ હતા, અને જેમનાં સાધુતા, ઉત્તમ ચારિત્ર તથા અમત્કારિક પ્રતિભા મશહૂર હતાં તેઓ પોતાના શિષ્યવર્ગના નિમંત્રણથી દીવમાં આવેલ હતા. તેમના તરફ લોકોના આદર અને ઉત્સાહ ખૂબ જામ્યા હતા.

રાત્રિને પાછલો પહોર કંઈક વધારે બાકી છે; ઉપાહવ્ય અંધારપછેડો ઓઢીને સૂતી છે; હવે આત્મહત્યાની તૈયારી પાંખીનો રવ સંભળાતો નથી; આકાશના તારાઓ ગુપ ગુપ અવાજ કર્યા વગર નિરખતા હોય તેમ ચમકે છે. પ્રભાતનો પવન વહેવો શરૂ થયો નથી, એટલે આછા અંધારામાં વૃક્ષો અડોલ પછે સ્તબ્ધ ઉભાં છે. શહેરના કેઈ ઘરમાંથી બાલક માતાની સોડમાં રડતું સંભળાઈને રહી જાય છે. બાકી બધે સૂનકાર સિવાય કંઈ નથી.

એકલો મહાસાગર દીવ બેટના કિનારા પર લયંકર ઘુઘવાટા કરતો પછાડા મારી રહ્યો છે. આ સમયે શય્યામાંથી જાગી ઈશ્વરસ્મરણ કરી સાધુ મૂળદાસજી હાથમાં લોટો લઈ ગામ બહાર શોયક્રિયા કરવા નીકળ્યા. ગામ બહારના કુવા તરફ તેમની દૃષ્ટિ વળી તો એક શ્વેત આકૃતિ હાલતી ચાલતી જણાઈ. કંઈક વિચારમાં મૂળદાસજી રથેલી ગયા. નજર ફરીને માંડી તો શ્વેત વસ્ત્રમાં પુરુષ નહિ પણ સ્ત્રી ખાલૂમ પડી. જાણસા અને તર્કથી મૂળદાસજી વધારે સ્થિર થયા અને તે તરફ જવાનો નિશ્ચય કરી ધીમે પગલે તે દિશામાં એક તરફ ચાલ્યા. છેક નજીક પહોંચ્યા તો એક શ્વેતવસ્ત્રસજ્જીત તપસ્વી અબળા ઇષ્ટ દેવની પ્રાર્થનામાં તલ્લીન થઈ, જાંઘનીની છેલ્લી પળ મુશ્કેલીથી વીતાડતી કુવામાં ફેદી પડવાની તૈયારીમાં હતી. તેની સાડીનો ખોળો ભરીને બાંધી લીધેલા પથરાથી લચી પડતો હતો. મૂળદાસજીએ ત્વરાથી તેનો સંકલ્પ પારખી લીધો અને તે પણ કુતનિશ્ચય થયા.

અબળા જેવી કુવા તરફ ધસારો કરવા જાય છે કે મૂળદાસજીએ હાં, હાં કરી પાછળથી ઢાડી, જાતમહત્યાનો અડપથી હાથ ઝાલી ખેંચી રાખી ! અબળાના પ્રતિરોધ દુઃખની પરિસીમા આવી. ‘અરે ! તમે કેાણુ છો ? છોડો, છોડો મને મરવા દો.’ કહેતી ધુશકો મૂકી રહી પડી ! મૂળદાસજીએ હાથ ન જ છોડ્યો. ધીરજથી સાન્તવન આપી, ખંડેન-બાપા કહી પૂછ્યું; શા માટે મરે છે ? શું દુઃખ છે ? રતનબાઈ તો દિફ્મૂઠ બની ઉભી રહી.

મૂળદાસજીએ બહુ જ દિલ્લાસાનાં અને દુઃખ નિવારવાનાં વચ્ચનો કહ્યાં ત્યારે એ સમજી અને ધર્મભાવનાવાળી સાધ્વીએ પોતાના નિર્બળ હૃદયને કંઈક દૃઢ કર્યું, અને જેમ કોઈ અત્યંત વિશ્વાસુ પ્રિયજન આગળ દિલની કથની ઠલવાઈ જાય, તેમ આ પવિત્ર સાધુ આગળ આ સાધ્વીને ઇતિહાસ નીકળી પડ્યો. મૂળદાસજીએ જાણ્યું કે કુલવાન અને ધર્મવંત કુલની આ બાઈએ વિધવાવસ્થામાં વૈરાગ્ય પામી દીક્ષા લીધી છે, તેમજ અનેક આકરાં તપ પણ આચર્યા છે, પરંતુ જૈન ધર્મની શિયળની નવ વાડની મર્યાદા પૂર્ણપણે નહિ પાળવાના પરિણામે સાધુ અને સાધ્વીઓનો સહવાસ એ જ આ પ્રસંગનું કારણ થઈ પડ્યો છે. આથી મૂળદાસજીએ તેમને મનુષ્યસ્વભાવ અને સંગની પ્રબળતા બહુ બહુ પ્રકારે સમજાવ્યાં. વળી એકલશ્રૃંગી, પારાશર આદિક મહા તપસ્વીઓને સંગથી વિકાર થયો તે સંભળાવીને કહ્યું કે બાપુ, તારો કે તારી સાથે ભૂલ કરનાર પવિત્ર સાધુનો દોષ ઓછો છે, પણ તમે જે રીતે રહો છો તે રીતનો દોષ વિશેષ છે. મનુષ્યે વિકારો જીતવા માટે તો તેનો ઉદ્ભવ ન થાય તેવી પારસ્થિતિ કાળજીપૂર્વક સેવવી જોઈએ. વિકાર ઉદ્ભવે તેવા સંયોગોમાં રહીને સંયમ સાચવવો એ અશક્ય છે. માટે તું ન ગભરાઈશ; તારું આ આચરણ ઇરાદાપૂર્વક નથી, અકસ્માત્ કે ગાફલપણાથી પાપ થયું તેનું નિવારણ પશ્ચાત્તાપ આદિ પ્રાયશ્ચિતથી છે. આવો મનુષ્ય-દેહ ખોઈ નાખવો એ તારા જેવી સાધ્વીને ન ઘટે. જગતની નિંદા સહન કરી લે અને તાર ખરી પવિત્રતા પર જીવન ગાળ. હું તને અને તારા ગર્ભમાં રહેલા બાળકને અર્પિ

મારી દષ્ટિ સમક્ષ મરવા દઉં તો મને સ્ત્રી તથા બાળની બે હંત્યા લાગે.

સાધ્વીની આંખમાંથી અશ્રુ ચોધાર વરસતાં હતાં. આંતર વૈરાગ્યવૃત્તિ તેમને આ પ્રસંગે ઉભી મૂળદાસજીની મહત્તા સંજગાવતી હતી. તે બોલી, અરે ભાઈ! મારી અપકીર્તિ—કાળું મોઢું તો હું કદાચ સહન કરું; પણ પેલા પવિત્ર સાધુપુરુષનું શું? વાત ઉઘાડી પડતાં પહેલાં જ મને આ ધરતી પરથી હતી ન હતી થઈ જવા દો. હું જીવીશ તો તે સાધુપુરુષ એક અકસ્માત માનુષી ભૂલના પરિણામે અપકીર્તિથી ગભરાઈને આત્મહત્યા કરશે. એમ થવા દેવા માટે હું જીવું એ તમને યોગ્ય લાગે છે? આ સાંભળી મૂળદાસજી મનમાં ગમ ખાઈ ગયા! ઘડીભર તેની આંખો વિશેષ ઉઘડીને સ્થિર થઈ ગઈ. પછી કંઈ નિશ્ચય કર્યો હોય તેમ દૃઢ થઈ બોલ્યા, બાપુ જ્ઞેન! જરા પણ ગભરાઈશ નહિ. તું મારી જ્ઞેન જ છે એમ માનજે. અહિંથી તું મારી સાથે મારા મુકામમાં ચાલ ત્યાં ખુશીથી રહે. એ પવિત્ર સાધુની અપકીર્તિ હું મારે માથે બોલી લઈશ; જગતની મને પરવા નથી; તમારા જેવા પવિત્ર આત્માઓની હત્યા તો હું નહિ જ થવા દઉં.

અહાહા!! અબળા તો આ સાધુ પુરુષની મહત્તા, ઉદારતા અને પવિત્રતાથી ચકિત થઈ ગઈ! જીવનને ધણું સાધુ સાધ્વીઓના સહવાસમાં આવીને વિકટ માર્ગે પણ આવી અપ્રતિમ સાધુતા તેમણે અનુભવી ન હતી. મૂળદાસજીનાં વચનોથી તેની ધાર્મિક આત્મશ્રદ્ધા પુનઃ

જવલંત ધર્મ અને પોતાના વર્તનનો ડાઘ લોકની અપકીર્તિ સહીને તેમજ વિરાગની આકરી આગમાં જીવન ગાળીને ઘોઘ નાખવા નિશ્ચય કર્યો. આમંત્રિત મૃત્યુને નમસ્કાર કરી, મૂળદાસજીની પાછળ ચાલતી જીવનને વિકટ માર્ગે પળી. હજી ઉપાનાં દ્વાર ઉઘડવાની તૈયારી થતી હતી; તેવામાં આ બંને પુણ્યાત્માઓએ દીવમાં સાધુઓની મંડળીના મુકામમાં આવી સ્થિતિ કરી.

પ્રભાત થયું, ધંધાદારી લોકો પોતપોતાનાં કામ સંભાળવા લાગ્યા, પણ સ્થળે સ્થળે થોડાં મૂળદાસજીએ થોડાં માણસોનાં ટોળાંમાં કોઈ વાત ચર્ચાવા આજ ઓઢયું માંડી હતી જૈન ઉપાશ્રય પાસે વિશેષ ધમાલ જણાતી હતી કેટલાક શિષ્ટ જણાતા જનો ખિન્નતા ભર્યા ઉકળેલ રહેરામાં દેખાતા હતા. વાતનો કોળાહળ વૃદ્ધિ પામતો જતો હતો. તેવામાં કોઈએ સમાચાર આપી દીધા કે સાધ્વી તો છે જ નહિ. આથી સૌએ એક નવી જ ધારતી અને વિચારનું વલણ પકડયું! તેવામાં એક ખીજ સમાચાર આવી પહોંચ્યા, એટલે રોષભર્યું એક ટોળું મૂળદાસજીના ઉતારા તરફ ઉપડયું. કોલાહલ ઘેર આવ્યો સાંભળી મૂળદાસજી સામા ગયા અને સૌનો સત્કાર કરી આસન આપ્યાં. મહાજન-મંડળ મૂળદાસજીની લાંબા વખતની પરિચિત પવિત્રતા તથા પ્રતિભા આગળ ધડીભર તો ઝંખવાઈ ગયું. તેથી જે વાત પૂછવા આવેલ તે પણ થોડીવાર ઉચ્ચારી શક્યું નહિ; પરંતુ તેમના ઉકળાટનો વેગ અતિ ઉત્કટ હતો. ધીમે રહીને પણ આતુરતાથી સાધ્વીની પૃચ્છા થવા લાગી. મૂળદાસજીએ મહાજનમંડળનો પ્રકોપ બરાબર સ્વરૂપમાં

સમજી લીધો. નિર્દોષ રીતે ગુન્હામાં સપડાયેલ સાધ્વીને આ સ્થિતિમાંથી ઉગારી લેવા માટે દલીલો કરવાનું નિરર્થક અને અકાળે છે એમ તેને લાગ્યું; એટલે બહુ જ શાંતિથી ગંભીરતાપૂર્વક અંતરમાં લગવાનું રામચંદ્રજીનું સ્મરણ કરીને બેસવાનું શરૂ કર્યું. લાઇઓ ! માણસ બૂલને પાત્ર છે. મોટા મોટાની બૂલ થઇ છે અને થાય. હું તો એક એવો પામર પ્રાણી છું કે મારી કોઇ જાતની પાત્રતા નથી. મારા પર રહેમ કરો. મેં જ પાપી માણસે આ પવિત્ર સાધ્વીને પાપમાં નાખી છે. અને તેના ગર્ભમાં રહેલ બાળકનો પિતા હું જ છું. આ જ કારણે સાધ્વીને મેં અહિં આશ્રય આપ્યો છે. હવે આજથી સાધ્વી સાથેનો આપનો ધર્મસંબંધ કે બીજો કોઇ સંબંધ હોય તે છુટી જાય છે. હું તેમનો તથા તેમના બાળકનો રક્ષક તેમજ પોષક તરીકે જાહેર થાઉં છું. આપ સૌ શાંત થઇ સૌ સૌને ઘેર પધારો. આમાં કોઇને અંગત નુકસાન કંઈ નથી. અમારૂં પાપ અમે જ ભોગવી લઇશું. છતાં આપ સૌને મારા માટે જે કંઈ ઉપાય લેવા યોગ્ય જણાય તે સુખેથી લેવા આપ સુખત્યાર છો. આપ સૌ મુરખી છો. આથી વિશેષ ખુલાસાની આપને આશા નહિ જ હોય એમ હું ધારૂં છું.

આ વચનો સાંભળી મહાજનમંડળ માંહેના કેટલાક ઉદ્ધાપાત્રીયા અને અધીરા માણસોએ હોકારા પાડવા માંડ્યા; અને ઉભા થઇ, લાંબા લાંબા હાથ કરી અશ્લીલ શબ્દોની વૃષ્ટિ કરવા માંડી. પ્રચંડ કોલાહલ મચાવી દીધો. જોત-જોતામાં મનુષ્યોની મેદની લરાઇ. દરેકના મુખમાંથી મૂળ-

હાસજી ઉપર શ્રીટકાર નીકળવા લાગ્યો. એક પ્રખ્યાત, સાધુ ચરિત, મહાન પુરુષની મહત્તા અને ઉજ્જવળ કીર્તિ આમ એક ક્ષણમાં જનસમાજના પગમાં છુંદાવા લાગી! મૂળદાસજી તો પોતે કરેલા મહાન શુભ કાર્યથી અંતરમાં શાંતિ પામતા, રામ રામ ભજનમાં એકતાર થઈ, સ્વસ્થપણે આ ઘેર અપમાન અને અપકીર્તિના વરસતા અંગારા પ્રેમપૂર્વક સહી લેતા હતા! બોલનારાઓ બોલી બોલીને થાક્યા. લોકોને પોતાનાં કામમાં અધિક વિલંબ થવા લાગ્યો તેમ તેમ ઉદ્ધાળો કંઈક નરમ પડ્યો. લોકોનાં ટોળાંની ભરતી ઓછી થતી જઈ ધીમે ધીમે બધું વાદળ વીખેરાયું. ગામમાં ઘેર ઘેર એ જ વાત અને એ જ શ્રીટકાર સિવાય કંઈ સંભળાતું ન હતું. મહાજનમંડળનો પ્રકોપ મૂળદાસજી ઉપર અતિ ઉઘ્ર થતો ગયો તેથી તેઓ ત્યાંથી પ્રયાણ કરી સાધ્વી સહિત અમરેલી ગામે આવ્યા.

જેમ દીપ બુઝાઈ જતાં પ્રકાશને સ્થાને અંધકાર છવાઈ જાય, તેમ મૂળદાસજીનો કીર્તિદીપ બુઝાતાં તેમનાં કીર્તિ-સ્થાનો અપયશ અને ધિક્કારમય બની ગયાં! એ બધું તેમણે પરમ સંતોષપૂર્વક સહી લીધું. વિરાગની મૂર્તિરૂપ પેલી સાધ્વીને પોતાની ખડેન તરીકે બળવી, તેમને રામાયણ વગેરેમાંથી ધાર્મિક રહસ્યો સમજાવતા તેઓ દિન શુભરવા લાગ્યા; તેથી તે પુનિત સાધ્વીમાં રહેલી સ્વાભાવિક વિરાગ-વૃત્તિમાં ધર્મ તથા ભક્તિનાં બીજ રોપાયાં. અને તેમનું જ્ઞાન ઈશ્વર ઉપરની શ્રદ્ધામાં દૃઢ થવાથી ભક્તિમાર્ગમાં તેમનું ચિત્ત બરાબર ચોટ્યું.

ચક્રવ્યૂહની યુદ્ધવિદ્યા સુભદ્રા દ્વારા ગર્ભમાં થઈ જ
કરીને અભિમન્યુ અવતર્યો હતો તેમ સાધ્વીની
રાધા સ્વયંવિરાગવૃત્તિ તથા મૂળદાસજીનાં ધર્મ,
લક્ષિત અને પરોપકારનાં પ્રતિષ્ઠિઓ પશ્ચાત્તાપના પુણ્યકાળમાં
માતા દ્વારા મેળવીને; પૂર્ણસમયે સાધ્વીના તપસ્વી તનમાંથી
એક રૂપગુણસંપન્ન કન્યા ઉત્પન્ન થઈ. તેમની સૌમ્ય
આકૃતિએ સૌને સ્વાભાવિકપણે મુગ્ધ કર્યાં. દિન પ્રતિદિન
તેમની કાયા કાંતિમાન થતી વધવા લાગી. વર્ષ ઉપર વર્ષ
આલ્યાં ગયાં તેમ તેમ તેના નૈસર્ગિક સ્વભાવે સહુ જનોનો
ધણો જ આહ મેળવ્યો. તેમને સહુ રાધા કહીને બોલાવતાં.
તેમની સરળ, લજ્જાવાન, ગંભીર અને સદ્ગુણી રીતભાતે
સૌને વશ કર્યાં.

રાધાની કિશોર અવસ્થા ઉતરવાના સમયમાં એક દિવસ
આનંદરામ નામે તેજસ્વી યુવક મૂળદાસજીની
આનંદરામ જગામાં આવી ઉતર્યો. તે જ્ઞાતે કનોજ તરફ
નો સરવરીઓ પ્રાદ્યક્ષ હતા. તે સારી વિદ્યા સંપાદન કરીને
તીર્થાટન કરવા નીકળ્યો હતો. આ વખતે તે દારિકાપુરી
જતાં રસ્તામાં અમરેલી ગામે રાત્રિ ગાળવાના વિચારથી
આવ્યો. તીર્થમાં કે બીજે કોઈ સ્થળે તે સાધુપુરુષોને
જરૂર મળતો અને તેનો સમાગમ કરતો. મૂળદાસજીની
ખ્યાતિ સાંભળી તે તેની જ જગ્યામાં આવ્યો. અહિં તેમનો
પ્રેમપૂર્વક આદર સત્કાર થયો. મૂળદાસજીની મહત્તા તો
કયારની દ્વિગુણિત થઈ હતી; કેમકે હોહોને મૂળદાસજીની
સાધુતા અને પરોપકારની ખરી ખબર પાછળથી પડી હતી.

આવા પુરુષના આશ્રમમાં આનંદરામને ખરેખર આનંદ જ થયો. તે ત્યાં બે દિવસ વિશેષ રોકાયો.

દૈવયોગે યુવાન બ્રાહ્મણને પ્રભાતે પ્રયાણ કરવાનું હતું, તે રાત્રે અતિ ઉંઝ જવર આવ્યો અને આનંદરામની માંદગી શરીર બેદાર થયું. આશ્રમવાસીઓએ યોગ્ય

ઉપચાર કરવા માંડ્યા પણ જવર હઠ પકડતો.

ગયો. સાધ્વી રતનબાઈ તથા રાધા પણ અવારનવાર તેમને એકલો છોડ્યા સિવાય એક એક હાજર રહેતાં હતાં. આઠ દસ દિવસ થયા તેટલામાં તો માંદગી લયભરેલી થઈ પડી અને શરીર છેક ક્ષીણ થઈ ગયું. રાધાનું દીલ આ માંદગી જોઈ બહુ દુઃખી થતું. તે પોતાનું ખાવું પીકું ઉતાવળે પરવારી, અતિ દયાલાવથી તેમની પરિચર્યા કરવામાં જ રહેતી; અને આ એક પરદેશી આશ્રિતને જલદી કેમ આરામ થાય, એ જ એક તેને રટણ થઈ રહ્યું હતું. ઇશ્વરકૃપાએ દસ બાર દિવસે જવર કંઈક હઠ્યો, તેથી આનંદરામને શુદ્ધિ આવી. પ્રભાત થતાં પહેલાં તો તેણે અતિશય ક્ષુધાને લીધે કંઈક ખાવાનું માગ્યું. હવે ધર્મ-સંકટ આવ્યું ! બ્રાહ્મણના દેહને અણખપતું કેમ ખવરાવવું એ ધર્મવિધિ નડ્યો. પરંતુ આ સમયે કંઈક ખોરાક આપવાની બહુ જરૂર હતી તેથી આનંદરામને ધીમેથી પૂછ્યું, તમારા દેશમાં કુમારિકા અન્ય જ્ઞાતિની હોય તો પણ તેના હાથનું જમી શકાય છે એમ સાંભળ્યું છે; બે આ આપત્તિ વખતે તમે રાધાના હાથનું ખાઈ શકો તો તે હમણાં જ તૈયાર કરી આપે. સમય તથા દેશનો રિવાજ

વિચારી આનંદરામે હા કહી. રાધા તો હાજર જ હતી. તુર્ત જ તેણે પ્રેમપૂર્વક સાકરનો શીરો થોડાએક તૈયાર કરી આપ્યો. આનંદરામે તે જમીને ઘણી શાંતિ અને સંતોષ સાથે ઉપકારની દૃષ્ટિથી જોયું. ક્રમે ક્રમે માંદગી હઠવા લાગી. થોડા દિવસોમાં આનંદરામને સારી રીતે આરામ થઈ ગયો ત્યાં સુધી રાધાએ ક્યાલાવથી તેમની સેવા કરી ખવરાવ્યું. આનંદરામ પણ કુટુંબનું જ માણસ હોય તેમ સૌ સાથે પરિચિત થઈ ગયો, તથા જાણે કે અહિં જ રહી જઈ એવી તેના ચિત્તની સ્થિરતા થઈ ગઈ !

કુમારિકા રાધાને કોઈ સુપાત્ર પતિ મળે તે વિચાર સૌ કોઈને હતો જ. તેમને આ આનંદરામની આનંદરામ અને રાધાનાં લગ્ન સુશીલતા અને આકૃતિએ લલચાવ્યાં. એક વખત સાધ્વી રતનબાઈએ પોતાની ઇચ્છા વિનયપૂર્વક આનંદરામ આગળ જણાવી. આનંદરામને આ પવિત્ર આત્માઓના સમાગમમાંથી ખસવું ગમતું તે ન હતું જ. વળી આશ્રમવાસીઓના ઉપકાર તથા ચારિત્રની છાપ પોતાના હૃદયમાં ઉડી પડી હતી. તેમજ રાધાનું સચ્ચરિત્ર અને સંસ્કારી જીવન જોઈ આનંદરામ ના કહેવા સમર્થ ન થયો; તેણે પ્રસન્નતા જ બતાવી. બસ, સૌએ જોયું કે વરકન્યાની આવી સુંદર જોડ દેવકૃપાથી જ બંધાય છે માટે વિલંબ કરવો નહિ. રાધા લગ્નને લાયક ઉમરની થઈ હતી.

હવે લગ્નનો દિવસ નક્કી કરવામાં આવ્યો અને વિધિપુરઃસર લગ્ન કર્યાં. હવેથી આનંદરામે પોતાનું નામ

મૂળદાસજીના સાધુવર્ગનું રાખ્યું. વરકન્યા રૂપ, ગુણ, અવસ્થા અને સંસ્કારમાં સમાન જોઈ લોકોએ પણ આનંદપૂર્વક પ્રશંસા કરી. શિષ્ટ જનોએ હર્ષપૂર્વક આશીર્વાદ આપ્યા.

કેટલોક સમય આ ગુણવાન દંપતીએ ધર્માચરણથી નિર્ગમન કર્યો. ત્યારબાદ સુપાત્રતાથી લલચાઈને જેવી રીતે મત્સ્યગંધાની કુખે વ્યાસજી અવતર્યા, દાસીની કુખે ભક્ત વિદ્વર અવતર્યા અને અંજનીની કુખે નૈષ્ઠિક પ્રદક્ષિણારી હનુમાન અવતર્યા તેવી રીતે એક મહાન અક્ષરમુક્તો શ્રીમતી રાધાના ઉદરથી પુત્ર રૂપે જન્મ લીધો. રત્નસમા આ પુત્રનાં અતિ સુંદર કાંતિ અને રૂપ જોઈ માતા પિતાએ ધન્ય ભાગ્ય માન્યું, તેમજ સર્વ આસ જનોને આનંદ થયો. આ પુત્રરત્ન તે જ સ્વામિનારાયણ ભગવાનના જીવનયજ્ઞમાં અર્પણ થનાર સદ્ગુરુ મુક્તાનંદ સ્વામી. તેમની સુંદરતાને એક જ દાખલો બસ થશે, કે સ્વામિનારાયણ ભગવાને તેમને આજ્ઞા કરેલી કે 'તમારે તમારું શરીર વસ્ત્રથી ઢાંકી રાખવું, કેમકે તમારી સુંદરતા જોઈને કોઈ સ્ત્રી જાતનું ચિત્ત ચંચળ આવે તો પાપ તમને લાગશે.' આ આજ્ઞા પ્રમાણે મુક્તાનંદ સ્વામી કાયમ વસ્ત્રથી શરીર ઢાંકેલું રાખતા.

માતાપિતાએ બાળકનું નામ મુકુંદદાસ રાખ્યું. ઉંમર જતાં મુકુંદદાસ સમજણ થયા એટલે પિતાએ મુકુંદદાસનાં પોતાની સદ્વિદ્યા તેમને આપવી શરૂ કરી વિદ્યાભ્યાસ, અને ગાયનકળામાં પણ પ્રવીણ કર્યા. તેમજ ગૃહ સંસ્કાર મૂળદાસજીના બે શિષ્યો હાથીરામ તથા જદુ-

રામ સારા વિદ્વાન હતા તેમની પાસેથી કેટલોક શાસ્ત્રાભ્યાસ અને કાવ્ય સારી રીતે સંપાદન કરાવ્યાં. મુકુંદદાસજીએ નૈસર્ગિક બુદ્ધિથી શાસ્ત્રોનાં રહસ્ય જલદીથી સમજી લીધાં. ભગવાન સિવાય સર્વ નાશવંત છે અને ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવા માટે નિષ્કામાદિક ધર્મ દહ કરી તેમની ભક્તિ કરવી જોઈએ એ સર્વશાસ્ત્રોનો સાર તેમને સમજાયો. જેમ જેમ ઉંમર વધતી ગઈ તેમ તેમ વૈરાગ્ય વડે તેમનું ચિત્ત ગૃહમાંથી ઉઠાસ થતું ચાલ્યું; તેમજ માતા પિતાનો મોહ આ મુપુત્ર પર વધતો ગયો. તેમણે ઉંમર થતાં થતાંમાં તો આગ્રહપૂર્વક મુકુંદદાસજીનું લગ્ન પણ કરી નાખ્યું !

મુકુંદદાસજીને હવે બહુ ચટપટી થઈ, કે અહા ! હું તો સંસારની જાળમાં ફસાયો ! આમાં જ ફસાઈ રહું તો ક્યારે નીકળાય ? એક તરફ માતા પિતાનો મોહ અને બીજી તરફ મુકુંદદાસજીની ઉઠાસી વિરાગવૃત્તિ એમ બે પક્ષ બંધાયા. જ્યારે જ્યારે તેમણે ભાગી છુટવાના પ્રયત્નો કર્યા, ત્યારે ત્યારે માતાપિતા અને પત્નીએ અનેક પ્રકારે અંતરાય કર્યા; પણ તેથી તો મુકુંદદાસજીનું ચિત્ત સંસારમાં લુપ્ત થવાને બદલે તેમનો વૈરાગ્ય ઉગ્ર સ્વરૂપ લેતો ગયો. છેવટ તેમણે લોકલાજનો તોડવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમણે ખૂબ વિચારીને જોઈ લીધું કે લોકલાજ અને પ્રભુભજનના માર્ગ વિરુદ્ધ દિશાએ જનારા છે. હવે તે પોતાની ધારણા અમલ માં મૂકવા ચોગ્ય તકની રાહ જોવા લાગ્યા.

કેટલાક સમય પછી મુકુંદદાસજી સ્વતંત્ર આજીવિકા ચલાવવા નિમિત્તે અમરેલીથી દૂર પાંચ ગાઉ ઉપર

અમરેલીથી અમરાપર ગામે જઈને વસ્યા, આથી તેઓ અમરાપર કંઈક સ્વતાંત્ર સ્થિતિમાં આવ્યા; પણ કોઈ વસતું, ઉન્મત્તા અને ગૃહત્યાગ થવા માંડ્યું. તેમની વિરાગવૃત્તિમાં વિદ્વો નાખવાના પ્રયત્ન માતાપિતા તથા પત્ની તરફથી શરૂ જ હતા; તેથી મુકુંદદાસજીએ લોકલાજ છાંડવાનો છેવટનો નિશ્ચય અમલમાં મૂકવા ધાર્યું. તેઓ સમજ-પૂર્વક ગાંડા બન્યા અને ઉન્મત્ત થઈને ભમવા લાગ્યા ! મોઢેથી ‘રામ ગટાગટ મહુડી ફૂલી; રામ ગટાગટ મહુડી ફૂલી’ એ વાક્યની ધૂન જગાવી ગામમાં ફોડવા માંડ્યું ! એટલું જ નહિ પણ લોકોની ગમે તે ચીજ હાથ આવતી તે ઉપાડી એકની બીજાને ઘેર મૂકવા માંડ્યા. થોડા દિવસ તો આ રીતે ફુટુહલ માની લોકોએ સહન કર્યું, પણ પછી તો સૌ કાયર થયાં. તેમનાં માતાપિતા તથા સ્ત્રીને ઠપકા અને કલેશ સહન કરવાનું વધતું ગયું. સૌના મનમાં હવે એમ નક્કી થયું કે મુકુંદદાસનું ચસકી જ ગયું છે તે ઠેકાણે આવવા સંભવ નથી. આટલી ખાતરી થતાં જ સ્વાર્થની સંસારી પ્રીતિનો રંગ ઝાંખો પડ્યો; અને સ્ત્રી તથા માતાપિતા તેમનાથી છુટા થવા ઇચ્છ્યાં. સંસારી સંબંધીઓનું મમત્વ ઘટી જવાથી મુકુંદદાસજીને જણાયું કે હવે મારા ઉપરનો મોહ ઉતર્યો છે, એટલે તેમણે તે જ સ્થિતિમાં ગૃહનો ત્યાગ કર્યો અને સંબંધીઓએ ઉપાધિથી છુટવાનો સંતેષ માન્યો. આ રીતે જીવનચર્યામાં દેહનાં સંબંધીઓ તથા પોતાના સાંસારિક સર્વસ્વના ત્યાગની પ્રથમ આશૂતિ મુકુંદદાસજીએ આપી !

પોતે મુક્ત કોટિના હતા તેથી તથા સાધ્વી રતનબાઈને
 પુનિત પશ્ચાત્તાપ તથા મૂળદાસજીનું વિશુદ્ધ
 નિષ્કામસિદ્ધિ ચારિત્ર એમની સંયુક્ત છાપ ગર્ભમાંથી જ
 પ્રાપ્ત કરવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા રાધાબાઈ ઉપર પડેલી, તેમનો વારસો ઉતરવાથી
 પણ નિષ્કામધર્મ સિદ્ધ કરવાની તેમની
 લાંબા કાળની ઇચ્છા હતી; તે હવે પૂર્ણ સ્વરૂપમાં
 જાગૃત થઈ. તે માટે કોઈ સદ્ગુરુની શોધ કરવા લાગ્યા.
 કોઈએ તેમને ધ્રાંગધ્રામાં રહેતા દ્વારકાદાસ નામે
 પ્રખ્યાત વૈરાગીનું નામ આપ્યું. તુર્ત મુકુંદદાસજી ત્યાં
 ગયા. તે વૈરાગી પાસે કેટલાક માસ શિષ્યભાવે રહી, સાચી
 સેવા કરી તેમની ખૂબ પ્રીતિ મેળવી. તેમની પ્રસન્નતા
 જોઈ એક સમયે વૈરાગી આગળ મુકુંદદાસજીએ પોતાની
 નિષ્કામસિદ્ધિની ઇચ્છા જણાવી અનુગ્રહ કરવા વિનંતિ કરી.
 આવો સુપાત્ર શિષ્ય જોઈ દ્વારકાદાસજીએ નિખાલસપણે
 દીક્ષા ખોલી કહી દીધું, કે ભાઈ હું તને શું બતાવું ? એ
 બાબતમાં હું જ સંપૂર્ણ નથી; માટે તું વાંકાનેર ગામે
 કલ્યાણદાસજી વૈરાગી પાસે જ. ત્યાં તારી ઇચ્છા સરશે.
 બસ, મુકુંદદાસજી તુર્ત ચાલી નીકળ્યા અને વાંકાનેર
 ગયા. ત્યાં પણ અતિ દીન પણે ખૂબ સેવા કરી કલ્યાણદાસજી
 ને પ્રસન્ન કર્યા. લોકોમાં કલ્યાણદાસજી નિષ્કામી હોવાની
 આ સમયે ઘણી ખ્યાતિ પ્રસરી હતી; તેમના શિષ્યો તેમને
 મહાત્મા તરીકે ઓળખાવતા હતા; તેમનું શરીર સુંદર,
 પુષ્ટ અને કાંતિમાન હતું; તેઓ પિત્તજની કોપીન કરાવી તેને
 તાળું દેતા. એ સિવાય વૈરાગીની રીતનો ઠાઠમાઠ ખૂબ
 હતો. આ બાહ્યાચારથી આશાવંત થઈ, પોતાના ઉપર

પ્રસન્ન થએલા વૈરાગી કલ્યાણદાસજી પાસે મુકુંદદાસે નિષ્કામી વર્તમાન દૃઢ કરાવવાની યાચના કરી.

વૈરાગી કલ્યાણદાસ, મુકુંદદાસની સેવા તથા સુપાત્રતા થી બહુ પ્રસન્ન થયો હતો; તેથી તેમણે નિષ્કામસિદ્ધિ એકાંતમાં ખોલાવી પોતાનું દિલ ખોલ્યું. પોતે માટે કલ્યાણદાસજીનાં ૪૦ વર્ષ ઉપર કાશીની યાત્રા કરી આવતો અભિપ્રાય હતો; વચ્ચે ઉજ્જન નગર આવેલું; ત્યાંથી માર્ગ પૂછતાં એક સ્ત્રીએ લાંબો હાથ કરી માર્ગની દિશા દેખાડેલી; એ સ્ત્રીના હાથનું લટકું હજી પણ વીસર્યું નથી ! આવી પોતાના ચિત્તની સ્થિતિ બતાવીને અપૂર્ણતા જાહેર કરી. તેણે વિશેષમાં કહ્યું કે મુકુંદદાસજી ! એ વસ્તુ તો મોટા યોગીઓને પણ દુર્લભ છે. તમે ઇચ્છો છો તેવું તો ભગવાન કે ભગવાનની કૃપા પામેલા મુક્ત પુરુષો મળે તો જ પ્રાપ્ત થાય. છતાં તમે સરધાર ગામે જાઓ, ત્યાં તુલસીદાસજી નામે સાધુ પવિત્ર સંભળાય છે, કદાચ તમારી ધારણા ત્યાં સફળ થશે.

મુકુંદદાસજી ત્યાંથી ચાલી સરધાર આવ્યા, તુલસીદાસજી ને મળ્યા અને તેમની પવિત્રતા જોઈ ત્યાં રહ્યા. રામાનંદ સ્વામી મુકુંદદાસજીનાં રૂપ, શુભથી તુલસીદાસનું નો મેળાપ અને ચિત્ત મુગ્ધ થયું; તેથી તેમને પોતાની આકર્ષણ પાસે સ્નેહથી રોકી પોતાની જગ્યાના મહંત બનાવ્યા. આ સમયે ઉદ્ભવાવતાર સ્વામીશ્રી રામાનંદજી પણ પ્રદેશમાં ફરતા કેટલેક દિવસ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમના તરફથી સદાત્રત આપવા સરધારમાં કેટલાક સાધુ

સ્થાન કરીને પણ રહેતા હતા. તેમના તરફ મુકુંદદાસજીનો સદ્ભાવ થવા માંડ્યો હતો. તેવામાં સ્વામીશ્રી રામાનંદજીનાં દર્શન તથા ઉપદેશનું શ્રવણ થતાં તેમના તરફ મુકુંદદાસજીનું અલૌકિક ખેંચાણ થયું ! શુદ્ધ સાધુતા અને પ્રભુત્વ તેમને ત્યાં જ જણાયાં. આ બાબતની જાણ તુલસીદાસને થઈ એટલે મતમતાંતરના દ્રેષને લીધે તેમણે મુકુંદદાસજી ઉપર અંકુશ રાખવા માંડ્યો. તેમ તેમ મુકુંદદાસજીની ઈચ્છા રામાનંદ સ્વામી પાસે રહેવા માટે તીવ્ર થવા લાગી, અને તે માટે રામાનંદ સ્વામીને તેમણે વિનંતિ પણ કરી; પરંતુ રામાનંદ સ્વામીએ કહ્યું કે તુલસીદાસને દુઃખ લાગશે, વળી તેઓ દ્રેષે ભરાય છે; માટે તમારે અમારી પાસે પણ આવવું નહિ. તમારા ગુરુશિષ્યના કલેશની ઉપાધિ અમને ન પાલવે. આથી મુકુંદદાસજીને ખડુ આઘાત થયો. પણ જેમણે જીવનનો યજ્ઞ આરંભ્યો તે કેમ અટકે ? રામાનંદ સ્વામી જેવા સદ્ગુરુની અમૃત સમાન વાણી તે કેમ છોડી શકે ? ઘરની ઉત્કટ ધર્મ-
જ્ઞાસા પાછળના સાંકડા વાડામાં (નવેળીમાં) બેસીને રાત્રે વરસતા વરસાદની છાપરાં પરથી પડતી ધારાઓ શિર પર સહન કરીને તેમણે રામાનંદ સ્વામીનો ઉપદેશ સાંભળવા માંડ્યો. !! એક દિવસ ચોકીદારે ત્યાંથી ચોર જાણી તેમને પકડ્યા. ! પૂછપરછ કરતાં મુકુંદદાસજીની ઉત્કટ ધર્મજ્ઞાસા લોકોમાં જાહેર થઈ. આથી તે તુલસીદાસે રામાનંદ સ્વામી તરફ અધિક દ્રેષ આદર્યો. રામાનંદ સ્વામી આ ઉપાધિથી દૂર થવા બીજે ગામ ઉપડી ગયા. જ્યારે મુકુંદદાસજીએ રામાનંદ સ્વામી ગયા

એમ જાણ્યું ત્યારે તેમને અતિશય અંતઃક્રિયા થઈ. પાતાના પ્રત્યેની તુલસીદાસની કેવળ સ્વાર્થબુદ્ધિ જોઈ લીધી; અને તેમાંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય શોધવા લાગ્યા. તુલસીદાસ લોભી હતો એ મુકુંદદાસજી જાણતા હતા. તેથી તેણે જગ્યાના સદામતમાં અપાતું સીધું આપવા યોગ્ય દરેકને ઉદારતાથી દેવા માંડ્યું. એ તુલસીદાસને તુર્ત જ અરુચિકર થઈ પડ્યું. તેણે મુકુંદદાસને સદામત સંકોચથી આપવા સૂચવ્યું; છતાં મુકુંદદાસે તો પરોપકાર અર્થે ઘટે તેમ આપવું ચાહ્યું જ રાખ્યું. તુલસીદાસ એ સહન ન કરી શક્યો અને મુકુંદદાસજીને રજા આપી.

મુકુંદદાસને તો જોઈતું જ હતું. તેણે તુલસીદાસ પાસેથી લોભી રજા લખાવી લીધી અને છુટા થયા. મુકુંદદાસજી નો હેતુ સર્યો કે તુર્ત ત્યાંથી ચાલી તેઓ રામાનંદ સ્વામીને મળ્યા. સ્વામીને દંડવત્ પ્રણામ કરી શિષ્ય કરવા પ્રાર્થના કરી. પણ શિષ્યત્વ સહેલું ન હતું. તેમની પાત્રતાની પરીક્ષા માટે રામાનંદ સ્વામીએ આજ્ઞા કરી કે જો શિષ્ય થવાનો ખપ હોય તો અમારા લજ્જા મૂળુભાઈ કસોટી છે તેમનું હળ હાંકવા રહો. સંસાર ઉપર અત્યંત અરુચિ કરાવનાર તીવ્ર વૈરાગ્ય અંતરમાં વસતો હતો, છતાં જેમણે સદ્ગુરુકૃપાનો પરમ લાભ જાણ્યો હતો તે કેમ ડગે ? મુકુંદદાસજીએ સ્વામીની આજ્ઞા હર્ષપૂર્વક શિરસાવંધ કરી ખેડુતનાં જાડાં વસ્ત્રો પહેર્યાં અને હળ લઈને ચાલ્યા ! અહોરા ઉપર ગ્લાનિની શ્યામતાને બદલે આનંદની

સુરખી ઝળકી રહી હતી ! રામાનંદ સ્વામીએ જોયું કે મુકુંદદાસજીમાં સાચું દાસત્વ છે, એટલે તેમને પોતાની પાસે રાખ્યા અને બંધીયા ગામે વૈષ્ણવી દીક્ષા આપી ઇચ્છિત પ્રાપ્તિ મુક્તાનંદજી નામ ધારણ કરાવ્યું. ગુરુકૃપાથી મુક્તાનંદ સ્વામીએ લાંબા કાલથી ઇચ્છેલી નિષ્કામસિદ્ધિ ઉપરાંત પરમ સાધુતા પ્રાપ્ત કરી. તેમનો પ્રતાપ પ્રતિદિન વધતો થયો અને પોતે અનેક મુમુક્ષોઓને નિષ્કામી કર્યાં. હવે રામાનંદ સ્વામીના સાધુઓમાં મહંત તરીકે રહી ગુરુ દ્વારા ભગવાનની ભક્તિ કરતા તેમની જ આગાહીથી પ્રગટ પ્રભુ ભગવાની રાહ જોવા લાગ્યા.

સંવત ૧૮૫૬ ના શ્રાવણ વદની છઠ્ઠનું પ્રભાત એ સોરઠ પ્રાંતના લોજ ગામનું અપ્રતિમ પ્રભાત હતું. નીલકંઠ બ્રહ્મચારીનું આગમન આજે ત્યાં એક અલૌકિક સૂર્ય ઉદય થવાનો હતો. માયિક અંધારાં ભેદાઈને ત્યાં દિવ્ય નૂર ઝળકવાનાં હતાં. મુક્તાનંદ સ્વામીના ગુરુ-પણા નીચે પચાસ સાચા સાધુઓ રામાનંદ સ્વામીની આજ્ઞાથી ત્યાં સ્થિતિ કરીને રહ્યા હતા. આ સમયે સ્વામીશ્રી રામાનંદજી ભૂજમાં વિરાજતા હતા. સર્વ સાધુમંડળ નિત્યકર્માદિક પ્રવૃત્તિમાં હતા તેવામાં તેમાંના જ એક સાધુનામે સુખાનંદજી, એક અઢાર વર્ષના તપસ્વી નીલકંઠ નામે બ્રહ્મચારીને પોતાની સાથે આ સ્થાનમાં તેડી લાવ્યા.

બ્રહ્મચારીને તપસ્વી વેશ તથા અતિ આકર્ષક, તેજસ્વી પ્રભુતા અને મૂર્તિ જોઈ સર્વ સાધુઓનાં ચિત્ત તેમાં ખેંચાયાં સાધુતાનો મુક્તાનંદ સ્વામીએ આદરપૂર્વક આસન આપી અદ્ભુત યોગ બેસાડયા. પરસ્પરની પ્રાથમિક વાતચીત થઈ

રહ્યા બાદ સાધુઓનો સિદ્ધાંત બહુવા નીલકંઠ બ્રહ્મચારીએ
 જીવ, ઇશ્વર, માયા, બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ સંબંધી પ્રશ્નો
 પૂછ્યા. મુક્તાનંદજીએ નિરભિમાનપણે તેમનાં સ્વરૂપો
 સરળતાથી કહ્યાં. બ્રહ્મચારીએ તે સંતોષપૂર્વક સાંભળ્યાં અને
 સાધુઓની સાધુતા તથા સુંદર સમજણ જોઈ તેમના વિનય-
 પૂર્વક આગ્રહથી તેઓ ત્યાં સ્થિર થયા. દિન પ્રતિદિન
 બ્રહ્મચારીના સમાગમમાં સાધુઓ અધિક અધિક આનંદ
 સાથે બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યા. સર્વને સ્વાભાવિકપણે જ
 બ્રહ્મચારી પ્રત્યે શુરુલાવ બધાવા લાગ્યો; છતાં બ્રહ્મચારી
 પોતે જ શિષ્યલાવ રાખતા. મુક્તાનંદજી મહંત તરીકે
 હતા તોપણ બ્રહ્મચારીની સૂચનાઓ નમ્રતાથી સ્વીકારવા
 લાગ્યા. ભગવત્કથાદિક પ્રસંગોમાં સ્ત્રી વર્ગની સલા જીવી
 રાખવાની ઈચ્છા જોઈ તેમણે તે સ્વીકારી, અને પરંપરાથી
 ચાલી આવતી રૂઢ પ્રણાલિકાને પણ સમજપૂર્વક તજી દીધી.
 એથી સ્વામી રામાનંદજીનાં કેટલાંક અનુયાયી જનો જીની
 રૂઢિને વળગી રહેવાનું માન-મમત્વ રાખીને છુટાં પડ્યાં
 હતાં. પરંતુ તેમની ઉપાધિ સહી લઈને સંપ્રદાયની વિશુદ્ધિ
 માટે મુક્તાનંદ સ્વામીએ સાચો માર્ગ સ્વીકાર્યો. એ પ્રમાણે
 અનેક રીતે નીલકંઠ બ્રહ્મચારીને અનુસરી મુક્તાનંદ સ્વામીએ
 પોતાના મહંત જેવા પદ ઉપરથી માન અને મમત્વના
 ત્યાગ રૂપ અતિ દુષ્કર આહૂતિ જીવનયજ્ઞમાં આપી. તેમજ
 તેઓ ખંને વચ્ચે એટલો ગાઢ સ્નેહ બધાએ કે તેમણે
 એવો પણ સંકલ્પ કરી રાખ્યો, કે રામાનંદ સ્વામી રજા
 આપે તો આપણે ખંનેએ વનમાં જઈને ઉગ્ર તપશ્ચર્યા
 કરવી.

થોડા જ સમયમાં સ્વામીશ્રી રામાનંદજી સાથે બ્રહ્મચારી નીલકંઠજીનો મેળાપ થયો. તે સમયથી જ બ્રહ્મચારીને દીક્ષા અને આચાર્યપદ રામાનંદ સ્વામીએ શિષ્યવર્ગને સૂચના કરવા માંડી, કે જેમની આપણે રાહ જોઈ રહ્યા હતા તે આવી પહોંચ્યા છે. ત્યારબાદ તેઓ-શ્રીએ એક વર્ષમાં તો બ્રહ્મચારીને દીક્ષા આપી સહજનંદજી નામ ધરાવ્યું, તથા પોતાનું આચાર્યપદ પણ તેમને જ સોંપ્યું. મુક્તાનંદજી જેવા સાધુતાનાં સર્વ લક્ષણે યુક્ત, જુના અને ઉમરમાં પ્રૌઢ, મહંત બનાવેલા શિષ્યને મૂઢી નવા અને નાની ઉમરના શિષ્ય સહજનંદ સ્વામીને આચાર્યપદે સ્થાપ્યા, તે ઘણા શિષ્યોને ઠીક ન લાગ્યું. વળી જે મુક્તાનંદજીના સમકાલીન અને ગાદીની પણ ઇચ્છાવાળા હતા તેને ઇર્ષ્યા, મત્સર અને અસૂયાએ ઘેરી લીધા; તેવાઓનો અગ્રેસર રઘુનાથદાસ દ્રેષભાવે કેટલાકને લઈને છુટો પણ પડ્યો. આટલું થયા છતાં જે રામાનંદ સ્વામીની ગાદીએ આવી શકે તેવા હતા તે મુક્તાનંદ સ્વામી તો સહજનંદ સ્વામીની યોગ્યતા માટે પ્રસન્ન થયા. પોતાના કરતાં તેમની પાત્રતા ઘણી વિશેષ છે એ વ્યાજબી વિચારને તેમણે સત્યને ખાતર જવા ન દીધો. આ રીતે ઇર્ષ્યા, મત્સર, અસૂયાદિક દોષોની મહાન્ આહુતિ મુક્તાનંદ સ્વામીએ મહંતપદ ઉપરથી આપી જીવનચરિત્ર ચાલુ રાખ્યો.

આચાર્યપદ ઉપર આવ્યા પછી સહજનંદ સ્વામીને સંશય નિવૃત્તિ પ્રતાપ સમાધિ વગેરે દ્વારા અવિચિન્ન વધતો જતો હતો; તેથી જુના તેમજ નવા ઘણા

શિષ્યો તેમને પ્રભુ માની ભજન સ્મરણ કરતા થયા. દેશાવરમાં ફરતાં આ વાત જ્યારે મુક્તાનંદ સ્વામીએ સાંભળી ત્યારે તેનું ચિત્ત બ્રાંતિમાં પડ્યું અને શંકાઓ દીલમાં સાલવા માંડી. પોતાની મોટાઈ આટલી બધી નાહક વધારી દે છે એમ તેને લાગ્યું. માટે રૂબરૂ જઈ મારે ઠપકો આપવો જોઈએ, એમ ધારી ફરતા ફરતા જે ગામે સહજનંદ સ્વામી હતા ત્યાં તેઓ આવ્યા; અને સમાધિની વાતમાં પોતાની અશ્રદ્ધા નિખાલસપણે રૂબરૂમાં જાહેર કરી, તેના સમર્થનમાં જણાવ્યું કે સમાધિ તો મહાન્ યોગીઓને પણ દુર્લભ વસ્તુ છે; ગમે તેને થઈ જ ન શકે માટે એવી ખોટી વાત ચલાવવી ન જોઈએ. આ વાત જે સભામાં મુક્તાનંદ સ્વામી ફરતા હતા ત્યાં જ તેમના શિષ્ય એક સાધુ ખેઠા હતા, તેને જ સહજનંદ સ્વામીની ઇચ્છાથી તુર્ત સમાધિ થઈ. સહજનંદ સ્વામીએ બીજો કશો પ્રત્યુત્તર આપતા પહેલાં મુક્તાનંદ સ્વામીને વિનયપૂર્વક કહ્યું, સ્વામીજી એ સાધુને સમાધિ થઈ છે, તેમનાં નાડી પ્રાણ આપ તપાસો. મુક્તાનંદજીએ સ્તબ્ધ થઈ જઈ નાડી પ્રાણ તપાસ્યાં પણ ખરાં, તો સમાધિનાં લક્ષણો જણાયાં. થોડી વારે તે સાધુએ જાગ્રત થઈ સમાધિની સ્થિતિ વર્ણવી બતાવી કહ્યું, કે સહજનંદ સ્વામીની સેવામાં મેં રામાનંદ સ્વામીને જોયા અને તેમણે સંદેશો આપ્યો છે, કે સહજનંદ સ્વામી પ્રભુ છે; મુક્તાનંદજીને કહેજો કે શંકા કેમ રાખો છો ? આ અદ્ભુત ઘટનાનો અસ્વીકાર કેમ થાય ? તે સાથે પ્રભુ માનવા જેટલું અંતર પણ નિઃસંશય થાય નહિ. આવી સ્થિતિમાં મુક્તાનંદજી ખૂબ મુંઝાયા. ગુંચવાયેલા અંતઃકરણે, ઉદાસ થતા અને અકળાતા સૌ સાથે સ્નાન

કરવા ગયા. ત્યાં શૌચક્રિયા માટે જંગલમાં ખાખરાનાં ઘાટાં વૃક્ષો વચ્ચે ગમગીન ચહેરે વિચારનિમગ્ન ચાલ્યા જતા હતા; તેવામાં અચાનક તેમની દૃષ્ટિ આગળ એક મહાતેજના સમૂહમાં સુંદર મૂર્તિ જણાઈ. દૃષ્ટિ માંડીને જોયું તો પોતાના સદ્ગુરુ શ્રી રામાનંદ સ્વામી ! અહા ! તેમના હૃદયની સીમા ન રહી. દોડીને તેમના ચરણમાં લોટી પડ્યા. કંઈ પ્રેમમાં ગદ્ગદ થઈ ગયો. રામાનંદ સ્વામી બોલ્યા, 'મુક્તાનંદજી હું તમને કહેતો કે અમે દુગડુગી બજાવનાર છીએ પણ ખેલાડી તો પાછળ આવે છે તે શું વીસરી ગયા ? હવે તો તે આવી પહોંચ્યા છે, તમારો સંશય કેમ ટળતો નથી ? એ સહજનંદ સ્વામી સ્વયં ભગવાન છે. હું તો તેમનો સેવક છું. માટે તેમનો દૃઢ આશ્રય કરો અને સંશય માત્ર તણ દો. આટલું કહી રામાનંદ સ્વામી અદૃશ્ય થયા.

મુક્તાનંદ સ્વામીનું અંતઃકરણ હવે છેક નિઃસંશય થયું. પાળની પછવાડે ભરાયેલું પાણી પાળ તૂટતાં જેમ સામટું ધસી આવે, તેમ સહજનંદ સ્વામી પ્રત્યેનો મુક્તાનંદ સ્વામીનો પ્રેમ સંશયની પાળ તૂટતાં એક સામટો ઉલટયો; અને મહિમાપૂર્વક અતિશય પૂજ્ય બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ. તેમણે જંગલમાં ભરી, કુલ વીણી હાર તૈયાર કર્યો, અને હૃદયેર પ્રસન્ન વદને પાછા વળ્યા. સ્નાનની જગ્યાએ આવી અતિ આદરપૂર્વક સહજનંદ સ્વામીના ચરણારવિંદમાં લોટી પડ્યા ! પછી પોતે ગુંથેલો હાર પહેરાવી, દીનતાપૂર્વક અપરાધની ક્ષમા યાચી. સહજનંદ સ્વામી ભગવાને તેમનું પ્રેમપૂર્વક આદરભર્યું સાંત્વન

કર્તુ. આ રીતે નિશ્ચય વડે યજ્ઞના મહાન વિઘ્નરૂપ સંશયની આહુતિ આપી, મુક્તાનંદ સ્વામી જીવનયજ્ઞની ભવ્યતા વધારી ભગવાન સહજનંદ સ્વામીના અનન્ય શિષ્ય થઈ રહ્યા.

હવે તેમણે જ્ઞાન-વાતા તથા સહજનંદ સ્વામીના અપાર મહિમામાં પોતાની પ્રવૃત્તિ વેગ-
 ‘સત્સંગની મા” પૂર્વક વધારી. હિમાલયમાંથી ગંગાનો પ્રવહ છુટે તેમ તેમની અમૃત સમાન વાણીના નિર્મળ ધોધમાં સર્વ કોઈ ન્હાવા લાગ્યાં. ભગવાન સહજનંદ સ્વામીએ પણ પોતાના શિષ્યવર્ગને આજ્ઞા કરી કે વર્ષમાં એક માસ તો મુક્તાનંદ સ્વામીનો સમાગમ જરૂર કરવો. પ્રભુના પ્રતાપે મુક્તાનંદ સ્વામીના વચનથી લોકોને સમાધિ થવા લાગી. વય, જ્ઞાન, સાધુતા વગેરેમાં શ્રેષ્ઠ આ રામાનંદ સ્વામીના પુરાતન શિષ્ય મુક્તાનંદ સ્વામીને ભગવાન સ્વામિનારાયણે પણ સાધુના અગ્રેસર તરીકે સ્થાપ્યા, એટલું જ નહિ પણ સત્સંગની ઉત્કૃષ્ટતાને માટે સ્વામીને એટલો આગ્રહ તેમજ સત્સંગી માત્ર ઉપર એટલો પ્રેમ હતો કે મહારાજ સ્વામીને ‘સત્સંગની મા’ કહેતા. મહારાજે ધરાવેલાં આકરાં વર્તમાન (નિયમ) સહન ન કરી શકે તેવાને સમય વિચારીને પોતાની જવાબદારી ઉપર નીભાવી લેતા. પરંતુ એથી મહારાજ ઉલટા સ્વામી ઉપર બહુ પ્રસન્ન થતા; કેમકે સ્વામીનો દયાળુ સ્વભાવ અને કલ્યાણકારક હેતુ મહારાજને અતિ પ્રિય થઈ પડતા.

એક વખત મુક્તાનંદ સ્વામી પગાસેક સાધુઓનું મંડળ લઈને મારવાડ તરફ ગયા. સાથે લાઈ આત્માનંદ

સ્વામી પણ હતા. તે સમયમાં મહારાજે સર્વ પરમહંસોને ખટરસનાં વર્તમાન (ગળયું, ચીકણું ખીલકુલ ન આવું અને ખીલ રસનાં લોજન જે મળે તે એકત્ર કરી, તેમાં પાણી નાખી એ મિશ્રણનો ગોળો કરીને આવો) આપેલાં હતાં. સંપ્રદાયની શરૂઆત હતી એટલે ઠેકઠેકાણે સત્કારને બદલે બહુધા સાધુઓનો અનાદર થતો હતો, તથા પ્રહાર પણ ખમવો પડતો. એવા સમયમાં લિક્ષા મળવી ઘણી દુર્લભ થઈ પડતી હતી. તેમાં પણ મારવાડ જેવો પ્રદેશ હોવાથી સ્વામીને પોતાના મંડળ સહિત લિક્ષા મળવાને અભાવે ત્રણ દિવસના ઉપવાસ થયા, તોપણ સહુ સાધુઓ શાંતિથી લગવાનું લજન કર્યા કરતા હતા. ચોથે દિવસે જ્યાં સાધુઓનો ઉતારો હતો ત્યાં એક પ્રાહ્મણ આવી ચડ્યો. તેણે સાધુઓનાં વર્તન અને ધ્યાનપરાયણતા જોયાં તેથી કેટલીક પૂછગાછ કરી, એટલે સ્વામીએ તેને લગવાનું સંબંધી કેટલીક વાત કરી. આથી પ્રાહ્મણના અંતરમાં ગુણભાવ આવ્યો કે સાધુ સુપાત્ર છે. પછી તેણે પોતાને ઘેર લોજન કરવા આવવા વિનંતિ કરી. ત્યારે સ્વામીએ કહ્યું અમે આવીએ તો ખરા, પણ અમારા ગુરુએ ખટરસનાં વર્તમાન (નિયમ) આપેલાં છે, માટે જો એકલી ખીચડી જ કરો તો આવીએ; વળી ખીચડીમાં ઘી પણ નાખવું નહિ એ રીતે કરો તો જ આવવાનું બને. પ્રાહ્મણે તો આવી પરમ સાધુતાથી આશ્ચર્ય પામી તે પ્રમાણે કબુલ કરીને પણ જમાડવાનું નક્કી કર્યું, અને ઘેર જઈને ખીચડી તૈયાર કરાવી. સાધુઓ જમવા પણ ગયા. પ્રાહ્મણે એક વાસણમાં વિષ્ણુને નૈવેદ્ય ધરાવવા

ખીચડી કાઢી તેમાં થોડુંએક ઘી નાખ્યું, અને પછી તે દેવના પ્રસાદની ખીચડી બધી ખીચડીમાં મેળવી દીધી. સાધુઓની પંક્તિ થઇ અને પીરસાયું ત્યારે ભાઈ આત્માનંદ સ્વામી જે ‘વચનની મૂર્તિ’ કહેવાતા અને શ્રીજી મહારાજનું એકેય વચન સહેજ પણ ઉલ્લંઘાય નહિ એવી ટેક રાખતા એમણે પ્રાદ્વણને પૂછ્યું, કે આ ખીચડીમાં ઘી તો નાખ્યું નથી ને ? પ્રાદ્વણ કહે મહારાજ, ખીચડીમાં તમારે માટે ઘી નથી નાખ્યું, પણ દેવના પ્રસાદની ખીચડી અંદર નાખી છે તેમાં છાંટો ઘી નાખેલું. ખાસ તમારે નિમિત્તે તો મુદ્દલ નાખ્યું નથી. આ સાંભળતાં જ ભાઈ આત્માનંદ સ્વામી ઉભા થઇ ગયા અને બોલ્યા, કે આ ખીચડી મારે તો નહિ ખપે ! માટે હું તો જમીશ નહિ. પ્રાદ્વણ એ સાંભળીને ખિન્ન થઇ ગયો ! મુક્તાનંદ સ્વામીએ જોયું કે એક તરફ બધા સાધુઓને ત્રણ દિવસના કડાકાને અંતે ભોજન મળ્યું છે; અને બીજું એ કે ઘણા ભાવપૂર્વક, જેમ કહ્યું તેમ વર્તીને ભાવિક પ્રાદ્વણે રસોઈ કરીને એ બધાને જમવા બેસાડ્યા છે; આવા સમયમાં આત્માનંદ સ્વામીએ વાંધો ઉઠાવ્યો છે તે ઠીક નથી. જો કે આજ્ઞા પાળવાની રીતે તો એ બરાબર છે, કેમકે ખીચડીમાં ઘીનો કિંચિત્ પણ અંશ તો મળ્યો છે ખરો જ; અને તે નિયમવાળાથી તો ન ખવાય, પરંતુ સમયનો અને સ્થળનો વિચાર કરતાં મુક્તાનંદ સ્વામીને જમાડનાર પ્રાદ્વણની અને જમનાર સાધુઓની બહુ દયા આવી. સ્વામીએ વિચાર્યું કે આત્માનંદ સ્વામીની પેઠે જ મારે તથા સર્વ સાધુઓને નિયમ છે, પરંતુ જો હું પણ ઉઠી જઈશ તો સર્વ સાધુઓ જે ત્રણ

દિવસના ભુખ્યા છે તેને ચોથો ઉપવાસ થશે, અને આ ભાવિક અને શ્રદ્ધાવાન પ્રાદ્ધણની રસોઈ બગડશે, એટલુંજ નહિ પણ તેને ઉલ્ટો આવા સાધુનો અંતરમાં અવગુણ આવશે તો તેના જીવનું સાફ નહિ થાય. વળી ઘી કંઈ સાધુને જમાડવા માટે નાખ્યું નથી, પણ દેવનૈવેદ્યમાં નાખેલું તેના પ્રસાદ નિમિત્તે સમગ્ર લોજનમાં ભળ્યું છે, માટે ગમે તેમ પણ આ વખતે તો અહીં થયેલી પદ્ધતિમાંથી ઉઠી જવું તે ઠીક નથી. છતાં નિયમભંગનો દોષ આવશે તો શ્રીજી મહારાજ પાસે ક્ષમા માગી પ્રાયશ્ચિત્ત માગી લઈશ, પણ આ પ્રાદ્ધણ તથા સાધુ બંનેનો દ્રોહ કરવા જેવું તો ન થાય એ જ ઈષ્ટ છે.

ઉપર પ્રમાણે બધી હકીકત સ્વામીએ આત્માનંદ સ્વામીને સમજાવી, પણ તે તો સૈનિકની પેઠે માત્ર હુકમ (આજ્ઞા)નો આકરો અમલ કરનારા એટલે જમવા બેઠા નહિ. ત્યારે તેને મુકીને પણ મુક્તાનંદ સ્વામીએ સાધુઓને કહ્યું કે સંતો ! તમે ખુશીથી જમો, હું તમારી સાથે જમું છું અને તેનો જે કંઈ દોષ થશે તે હું મારે શિર લઉં છું. આમ આજ્ઞા કરવાથી સંતો સહુ જમ્યા. તેથી પ્રાદ્ધણ સહિત સૌ સંતોષ પામ્યા.

જ્યારે આ બધું મંડળ લઈને સ્વામી પાછા મહારાજ પાસે આવ્યા ત્યારે તેમણે પોતાનાથી થયેલા આજ્ઞાલોપ માટે નમ્રતાથી ક્ષમા માગી, અને આત્માનંદ સ્વામીની આજ્ઞાપાલનની ટેકની પ્રશંસા કરી. પરંતુ મહારાજે તો મુક્તાનંદ સ્વામીના વર્તનને પસંદ કરી તેમની ખૂબ પ્રશંસા

કરી અને આત્માનંદ સ્વામીને ઠપકો આપ્યો. અને કહ્યું, કે મારા સાધુની અને સત્સંગીની આવી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી માવજત રાખે છે માટે મુક્તાનંદ સ્વામી તો 'સત્સંગની મા' છે અને તેમણે જે કર્યું તેમાં હું બહુ રાજી છું.

એ રીતે મુક્તાનંદ સ્વામી સત્સંગની કાળજી બહુ જ રાખતા. વળી તેમણે મહારાજની આજ્ઞાથી વરતાલ વગેરે ઘણાં સ્થળોમાં સત્સંગ કરાવ્યો, તેમના મધુર ઉપદેશથી અનેક જનો આશ્રિત થયાં અને સંપ્રદાયનો વિસ્તાર વધ્યો.

વડોદરાના મહારાજા શ્રીમંત સયાજીરાવ ખીજા પાસે જઈ કેટલાક ધર્મ્યોખેર લોકોએ સ્વામિ-વડોદરાની સભા: નારાયણના આ ઉદ્ધવી સંપ્રદાયને તોડી પાડવા યુક્તિ રચી. વેદાંતાચાર્ય તથા મોટા શાસ્ત્રીઓને તેડાવી તેમની સાથે શાસ્ત્રાર્થથી સંપ્રદાય શાસ્ત્રસંમત ઠરાવી જાય, નહિ તો તેમને વડોદરા રાજ્યમાં પેસવા ન દેવા એમ ઠરાવ્યું; આ ઠરાવના ઉદ્દેશ વાળી એક આમંત્રણ પત્રિકા ભગવાન સ્વામિનારાયણ ઉપર આવી. તેથી તેઓ શ્રીએ મુક્તાનંદ સ્વામીને વડોદરાની સભામાં જવા આજ્ઞા કરી; ત્યારે તેમણે વિનંતિ કરી કે મહારાજ! વિદ્વાનોની હરિકાષ્ઠમાં ઉતરવામાં સંસ્કૃત વિદ્યાનો ખપ પડશે તે હું ઉત્તમ રીતે જાણતો નથી. પ્રભુએ કહ્યું તમે ખુશીથી જાઓ, તમારામાં રહીને હું બોલનાર છું. આ આજ્ઞા અને શ્રદ્ધાના બળથી મુક્તાનંદ સ્વામી વડોદરા સરકારની સભામાં યોગ્ય વખતે હાજર થયા. રાજ્યલક્ષ્મીના પૂર ભપકા વચ્ચે ધુરંધર પણ દુનિયાની દુગ્ધામાં દગાયેલા પડિતોથી પૂરાયેલી મહાસભા

વચ્ચે આ પરમ સાધુતાની મૂર્તિ જેવા મુકતાનંદ સ્વામી અનેરા ઓપી રહ્યા. જાણે કે દુનિયાનાં કાબરચીતરાં પીછાં-વાળાં પંખીઓ વચ્ચે ઉતરી આવેલો માનસ સરનો રાજ હંસ ! વિદ્વાનોએ રાગદ્રેષથી પ્રેરાઈને ઘણાં અટપટાં પ્રશ્ના પૂછવાનું ધારી રાખ્યું હતું, પરંતુ પરમ ભાગવત ધર્મના પ્રતિનિધિ જેવા મુકતાનંદ સ્વામીની અલૌકિક પ્રતિભામાં તેઓ દબાયા. તેમના સંકલ્પો શિથિલ થઈ જવા લાગ્યા; પ્રશ્ન પૂછવાનો સમય ઉપસ્થિત થતાં એક બીજાને આગળ કરતાં કરતાં કેટલાક સાધારણ પ્રશ્ન રજુ થયા. તેના ઉત્તર મુકતાનંદ સ્વામીએ અંતઃકરણમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણનું સ્મરણ કરીને આપ્યા. તે એટલા સ્પષ્ટ, એટલા સરળ અને ચથાચોગ્ય રીતે પોતાની મધુર વાણીમાં હતા કે વિદ્વાનોનાં મુખ બંધ થયાં અને સભામાં વિજય જાહેર થયો !

ભગવાન સ્વામિનારાયણે મુકતાનંદ સ્વામીને એક આજ્ઞા કરેલી કે તમારે જીવિત પર્યંત સંપ્રદાય સત્સંગની સેવા માટે ગ્રંથ લખ્યા કરવા. આ આજ્ઞા તેમણે ક્ષય જેવા લયંકર વ્યાધિમાં પણ મૃત્યુના છેલ્લા અવસર સુધી દૃઢતાપૂર્વક પાળી હતી. તેમણે સંસ્કૃતમાં સાત ગ્રંથો તથા પ્રાકૃતમાં કીર્તનમંત્રગ્રંથ સહિત ત્રેવીશ ગ્રંથો લખ્યા છે. (જેની ટીપ પાછળ આપી છે) તેમની વાણીમાં અને લેખનશૈલીમાં અજબ પ્રકારની મીઠાશ અને સરળતા હતી. અને જેમણે ભગવાનને નિષ્કામપણે સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું તેમના લક્ષિતભાવની તો વાત જ શી હોય ? તેમના ગ્રંથોના શબ્દે શબ્દોમાં તે નીતરે છે.

મુક્તાનંદ સ્વામીની કવિતા જેટલી સરળ તેટલી જ મમલેલક છે. તેના લાવો હૃદયને જ સ્પર્શ કરે છે. શ્રી વર્ગના સાહિત્યમાં તેનો અમૂલ્ય હિસ્સો છે. જ્યારે લગ્ન પ્રસંગે કટાણી ગવાતાં આંભળ્યાં ત્યારે ગીતનો વિષય તુર્ત લક્ષમાં લઈ શ્રીજી મહારાજે સંપ્રદાયના કવિઓને આજ્ઞા કરી દીધી કે “આપણા હરિજનોમાં કટાણીનાં ગીતોને બદલે સારાં ગીતો ગવાય એવાં રચવા માંડો અને તેનો પ્રચાર કરો.” એ ઉપરથી અનેક કવિઓએ લગ્નનાં ગીતોમાં લગ્નની રસિકતા અને તેનું સૌંદર્ય જાળવી રાખીને ભગવાનના અવતાર સંબંધીનાં તથા આધ્યાત્મિક વિષયોના પ્રસંગો ગુથીને ઘણાં ગીતો રચી પ્રચલિત કર્યાં; જેમાં મુક્તાનંદ સ્વામીનો રૂકિમણિવિવાહ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એ વિવાહ જ્યારે ગવાતો હોય છે ત્યારે કોઈને પણ એમ લાગ્યા વગર નથી રહેતું કે અત્યારે રૂકિમણિનો વિવાહ નથી. તેમની લાવપૂર્ણ કડીઓ સમાજમાં સર્વગત થઈ પડી છે; જેવી કે:—

હર ઘણી દ્વારામતિ, રહ્યો લગ્ન વચ્ચે દિન એક
અંતરજામી આવજો, રાખજો મારી ટેક

× × × ×

જો નહિ આવો જહુપતિ તો તજશ મારા પ્રાણ
એવામાં દિજ આવીયો જેમ આવે રામનું બાણ

× × × ×

માધવપુરનો માંડવો આવે જહવકુળની જાન
પરણે રાણી રૂકમણી વર વાંછિત શ્રી ભગવાન

× × × ×

સ્નેહની સરિતા સમી ઉદ્ભવગીતા જ માત્ર વાંચતાં મુક્તાનંદ સ્વામીની કવિતાનું સામર્થ્ય સમજી શકાય છે. આ જાતનું સાહિત્ય સંપ્રદાયમાં તેમણે બહુ આપ્યું છે. સ્વામિનારાયણનાં ચરિત્રો દષ્ટિએ નિહાળી નિહાળીને તેમણે જે પરમ દાસત્વભાવથી ગાયાં છે, તેની લહેજત તો તેના લોગી હોય તે જ બળે છે.

મુક્તાનંદ સ્વામીના પૂર્વાશ્રમનાં બહેન નામે ધનપ્રાપ્તિને સ્વામી ઉપર પૂર્વાશ્રમમાંથી જ અપૂર્વ સ્નેહ હતો. લાઈ બહેનને સ્વાભાવિક સ્નેહ હોય છે, પરંતુ આ બહેન તો લાઈ ઉપર ઓછી ઓછી થઈ જતી. તે તેને જ્યાં સિવાય વ્યાકુળ થઈ જતી. જ્યારે લાઈએ સંસારનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે તે બાળે પાંખ વગરની થઈ પડી હોય એમ સંસારમાર્ગમાં રહી લાઈને માટે તલસ્યા કરતી હતી. તેમણે મુક્તાનંદ સ્વામીને પાછા વ્યવહારમાર્ગમાં લઈ જવા માટે ઘણી વખત પ્રયત્નો કર્યા હતા, પણ મુક્તાનંદ સ્વામીનો વૈરાગ્ય એ સાધારણ વાત ન હતી; તેથી તેણે ત્યાગનો આશ્રમ તજ્યો નહિ. એ સ્થળે મુક્તાનંદ સ્વામી જેવી પ્રબળ વૈરાગ્યવાંત વ્યક્તિ ન હોત તો એ બહેનના પ્રીતિના પૂરમાં તણાઈને જરૂર સંસારવમળમાં જઈ પડત. ધન-ખાઈએ અનેક વખત લાઈને પાછા બોલાવી જવાના યત્નો કર્યા છતાં તે સફળ ન થયાં, ત્યારે તેમણે છેવટે એ જ પ્રીતિનું વક્ષણ પોતાના લાઈની રુચિને અનુકૂળ કર્યું. સાચી પ્રીતિનું એ જ લક્ષણ છે કે તે પોતાનું સ્વત્વ પણ સ્નેહીના ગમતામાં હોમી દે છે. ધનપ્રાપ્તિએ ધાર્યું કે જ્યારે

ભાઈએ આત્માના કલ્યાણનો માર્ગ સ્વીકાર્યો છે તો મારે પણ એમજ કરવું. આમ વિચારીને તે શ્રીજી મહારાજ પાસે આવ્યાં અને વિનંતિ કરી, કે મારે પણ કલ્યાણની ઈચ્છા છે તો મુક્તાનંદ સ્વામીને આજ્ઞા કરો કે તે મને ઉપદેશ કરી યોગ્ય માર્ગ બતાવે. હું એમનું વચન માની એ કહેશે તેમ કરીશ; એમના મુખની વાણી સાંભળવાની મને અનિ ઉત્કટ ઈચ્છા છે. મહારાજે તેમને કહ્યું, કે અમારા સાધુને સ્ત્રીઓના સંબંધમાં આવવાની મનાઈ છે, છતાં તમારો આવો કલ્યાણનો ખપ જોઈને અમે આજ્ઞા આપીએ છીએ કે મુક્તાનંદ સ્વામી અમુક સ્થળે બેસીને અમામાં વાત કરે તે તમે પરદા પાછળ રહીને સાંભળો; તે તમારે માટે ઉપદેશની વાત કરે એમ અમે ભલામણ કરીશું.

આ વાતની જ્યારે મુક્તાનંદ સ્વામીને ખબર પડી ત્યારે તેમણે મહારાજને કહ્યું, કે મહારાજ એ રીતે સાધુના નિયમો મારાથી પૂરા નહિ પળી શકે; હું સ્ત્રીને ઉદ્દેશીને વાત કેમ કરી શકું? માટે જો આપ કૃપા કરીને મારી હકીકત સ્વીકારો તો હું ચાર પદ કીર્તનનાં સામાન્ય ઉપદેશનાં સ્ત્રીઓ માટે રચી આપું; તે તેમને આપો અને તેમાં તેમને અનુકૂળ વસ્તુ આવી જશે. પછી શ્રીજી મહારાજે તે વાત સ્વીકારી, અને સ્વામીએ નીચેની લીટીઓથી શરૂ થતાં ચાર પદ રચી આપ્યાં; જે સંસંગમાં અંત તરીકે પ્રસિદ્ધ છે:—

મોહનને ગમવાને ઈચ્છો માનની,
ત્યાગો સર્વે જૂઠી મનની ટેક બેઠો;

પતિવ્રતાનો ધર્મ અચલ કરી પાળજો,
રહેજો હરિચરણે અગળા થઈ છોક જો.

x x x x

સાંભળ બેની હરી રીઝયાની રીતડી,
મોહનવરને માન સંઘાથે વેર જો;
સાધન સર્વે માન બગાડે પલ વિષે,
જેમ ભળીયું પય સાકરમાં અહિંજેર જો;

આ પ્રકારનાં ઘણાં કાવ્યો સ્વામીએ લખ્યાં છે.

એક સમયે બ્રહ્માનંદ સ્વામી અને મુક્તાનંદ સ્વામી

સ્વામીની
ધોરજ અને
શ્રદ્ધા.
ઉપદેશાર્થે કરતા એક ગામે આવ્યા. ત્યાં
એક બાવો સત્સંગનો ભારે દ્રેષી હતો તેને
જાણુ થઈ. તેણે મનમાં કપટ રાખી સ્વામીને

પોતાની જગ્યામાં બોલાવ્યા, તેથી બંને
સ્વામીઓ જેના દીલમાં સરળતા અને પ્રેમ સિવાય
બીજો ભાવ ન હતો તે ખુશીથી ગયા. બાવે ખૂબ સન્માન
કરી એક ઓરડામાં આસન આપી બેસાડયા. પછીથી તેણે
છળ કરી કમાડ વાસી બંનેને પૂરી દીધા ! અને જાહેર
કર્ચું, કે તમે સ્વામિનારાયણના મોટેરા છો. માટે તમારાં
નાક કાન કાપી જ લઉં ત્યારે હું ખરો. એમ કહી પોતાની
જગ્યાનો દરવાજો બંધ કરીને મોટો છરો લઈ ઘસવા
બેઠો !

ઓરડામાં પૂરાયેલા બ્રહ્માનંદ સ્વામી હસીને મુક્તાનંદ
સ્વામીને કહે, કે “સ્વામી, બાવે તો ભારે કરી ! નાક કાન
કાપે તેનો ડર નથી, પણ આવી શિક્ષા તો ખુરાં કામો માટે

જગતમાં થાય છે; તેથી આપણને નાક કાન વગરના જોઈ લોકો સંપ્રદાયની નિંદા કરશે. ” ત્યારે મુક્તાનંદ સ્વામીએ કંઈપણ ઉચાટ વગર જવાબ આપ્યો, કે કર્તા હર્તા ભગવાન છે, તે તેમને જેમ ગમે તેમ આપણે રાજી રહેવું. વળી અનેક જન્માંતરોમાં આ જીવે દુરાચરણોને પરિણામે બહુ વખત નાક કાન કપાવ્યાં હશે, તો આ જન્મે ભગવાનને માટે ભલે કપાય; જગતને જે બોલવું હોય તે ભલે બોલે, આપણે ઉચાટ શા માટે !

આ જ સમયે એ ગામનો એક જત નામે રાઘવજી જે ગામનો મજબુત માણસ ગણાતો હતો, તે બાવાની જગ્યા પાસેથી કામ પ્રસંગે નીકળ્યો. તેણે બાવાજીને જય-સીતારામ કરીને સહેજ પૂછ્યું “ બાવાજી શું કરો છો ? ” બાવાજી ખુમારીમાં જ બોલ્યા, કે “ સ્વામિનારાયણના બે મોટા મુંડીયા હાથ આવ્યા છે, તેનાં નાક કાન કાપવા છરો ધસું છું ” જત બોલ્યો કે “ જગ્યા તો ઉઘાડો તે કોણ છે, મને જોવાદો ” આવો કહે “ અત્યારે જગ્યા નહિ ઉઘડે, તમે તમારે રસ્તે જાઓ ” જત કરડો આદમી હતો, તેણે આ ઉત્તર સાંભળી બ્રહ્મટી ચડાવી અને બાવાની વંડી ઉપરથી છલંગ મારી તે અંદર કુદી પડ્યો ! બાવાની ગરદન ઝાલી તેના હાથમાંથી છરો ખુંચવી લીધો; અને ચોરડો ઉઘાડી બંને સ્વામીને બહાર તેડી લાવ્યો. મુક્તાનંદ સ્વામી બોલ્યા, કે “ જુઓ, ભગવાન વારે આવ્યા ! ” એટલામાં તો પેલા બાવાજીએ ભારે ધમાધમ કરી મૂકી, પણ રાઘવજી જતે તેને છેવટની ચેતવણી આપી લીધી, કે “ મહારાજ સખુર

કરી જજે, નહિ તો હું જત છું, માટે તારા હાલ ખુરા થઈ પડ્યો; મારા દેખતાં આવા સાધુ પુરુષોનાં તું નાક કાન કાપે એ કોઈ કાળે નહિ બની શકે” એમ કહી મુક્તાનંદ સ્વામી તથા પ્રહ્લાનંદ સ્વામીને એ જત ગામના સીમાડા સુધી સાથે આવીને મુકી ગયો.

મુક્તાનંદ સ્વામીની સાધુતા અને તેનું સત્પુરુષપણું જાણવા એક પ્રસંગ બસ થયો. સ્વામીનું વય સાધુતા અને સત્પુરુષપણું વૃદ્ધ હતું તેમજ શરીરે ક્ષયનો વ્યાધિ હતો, તેથી એવી અશક્ત અવસ્થામાં તેઓ માત્ર ખીચડી જ બહુધા જમતા. તેમની સેવામાં એક સાધુ હતા, તે સ્વામીને સ્નાનાદિક ક્રિયા કરાવવી, ખીચડી કરી આપવી વગેરે સેવા કરતા; પરંતુ તે સેવક નવા હતા તેમજ સેવાનો મહિમા સમજતા પણુ ન હતા. તેનો સ્વભાવ કંઈક બેદરકાર જેવો હતો. સ્વામીની સેવામાં તે જોઈતી કાળજી અને માવજત રાખી શકતા ન હતા. સ્વામીને એથી હરથડી અડચણ સહન કરવી પડતી. જો કે સ્વામીમાં સર્વ પરમ-હંસો તથા હરિજનોને પરમ ગુરુભાવ હતો અને સ્વામીની આજ્ઞા કોઈપણ પળે સર્વ ઝીલવા તૈયાર રહેતા, છતાં કોઈપણ સમયે પોતાના સેવક તરફ સ્વામી અણુગમો કે અરુચિ દર્શાવતા જ નહિ, તો પછી કપકો તો આપે જ કેમ ? પરંતુ પેલા સાધુની પ્રકૃતિ તો પ્રતિદિન વિશેષ બેદરકાર બનતી ગઈ. સ્વામીનો સ્વભાવ અત્યંત દયાળુ હતો; તેઓ નિરંતર એમ ધારતા કે આ સત્સંગમાં આવે તેનાં મોટાં ભાગ્ય છે, માટે સત્સંગમાં

જમે તેવા પ્રકૃતિદોષ વાળો પડ્યો રહેશે તોપણ તેનું શ્રેય થશે. માટે આવેલો માણસ કોઈ રીતે સત્સંગ બંધાર નીકળી ન જાય તો સારું; આવા વિચારથી તેઓ ત્યાગી અને હરિજન માત્ર ઉપર અમૃત સમાન પ્રેમદષ્ટિ રાખતા, અને તેના પ્રકૃતિના દોષો સામે ન જોતાં તેને સુધારવાના બની શકે તેટલા હિતકર ઉપાયો લેતા.

પોતાના આ સેવકની પ્રકૃતિ જોઈને સ્વામીને બહુ દયા આવી, અને વિચાર્યું કે આ સાધુ નિરક્ષર છે મટેજો કંઈ ભણે તો તેની બુદ્ધિમાં કંઈક સમજણ આવે, અને તે સમજીને પોતાની પ્રકૃતિ સુધારે તેથી તેનું શ્રેય થાય. આમ ધારીને સ્વામીએ નિત્યાનંદ સ્વામીને ભલામણ કરી કે તમે આ સાધુને કંઈક ભણાવો. નિત્યાનંદ સ્વામીએ એ ભલામણને આદરપૂર્વક આજ્ઞા રૂપે માની લઈ, એ સાધુને ભણવા માટે પોતાની પાસે આવવાનું કહી દીધું.

હવેથી દરરોજ એ સાધુનો અભ્યાસ ખીજા વિદ્યાર્થીઓની સાથે શરૂ થયો. પરંતુ એથી તો એ સાધુનું ચિત્ત અભ્યાસમાં લાગતાં, સ્વામીની સેવામાં તેણે ખૂબ ઉતાવળ અને જેમ તેમ વેઠ કરવા માંડી; એટલું જ નહિ પણ સ્વામી માટે ખીચડી જોયા તપાસ્યા વગર ઓરીને આલ્યા જાય; તે જેવી થડે તેવી અંશકત છતાં હાથે લઈને સ્વામી જમી લે. પરંતુ જમતાં જમતાં ખીચડીમાં એટલી ઠાંકરી આવે કે તે ખાઈ શકાય જ નહિ! સ્વામી જરા તરા ખાઈને ઉઠી જાય. આમ દરરોજ થવા માંડ્યું, પણ સ્વામીના ચહેરા ઉપર અસંતોષનું ચિહ્ન સરખું કોઈના દેખવામાં આવે નહિ!

ઉલટા તે તો સેવા કરનાર સાધુનું હિત ચિતવ્યા કરે !
 એટલામાં એક દિવસ સ્વામી હાથે ખીચડી લઈને જમવા
 બેસતા હતા તેવામાં નિત્યાનંદ સ્વામી દર્શન કરવા આવ્યા,
 અને પ્રણામ કર્યા પછી પૂછ્યું કે સ્વામી હાથે ખીચડી કરે
 છો કે શું ? સ્વામી કહે ના, સાધુ ત્યાં લાગુવા આવે છે તે
 તૈયાર કરી મૂકી જાય છે અને હું જમી લઉં છું. નિત્યાનંદ
 સ્વામી કહે, પણ તમે ચોડવેલી એ તો તમારી પ્રસાદીની
 થઈ, માટે મને તેમાંથી થોડી આપો; તમે મને હમણાં
 પ્રસાદી આપી નથી. સ્વામી કહે ના, એ પ્રસાદી તમારે
 માટે નથી; કોઈ વખતે વાત. નિત્યાનંદ સ્વામી કહે ના,
 મારે તો તમારી પ્રસાદીની ખીચડી જોઈએ. એમ કહી સ્વામી
 ના કહેતા રહ્યા તોપણ તપેલીમાંથી હાથે ખીચડી લીધી;
 પણ જમવા માંડ્યા તો એક ગ્રાસ પણ ખાઈ શકાયો નહિ
 એટલી કાંકરી આવી ! તુર્ત એ તો બોલી ઉઠ્યા, કે સ્વામી !
 આ શું ! આટલી કાંકરી ! તમે આટલા માટે જ મને
 પ્રસાદી આપતા નહોતા એમ જણાય છે; એમ કહી આવી
 ખીચડી થવાનું કારણ પૂછવા લાગ્યા. પણ સ્વામી તો
 સેવકનો દોષ બતાવે જ નહિ ! નિત્યાનંદ સ્વામી સમજી
 ગયા કે સેવક સ્વામીની માવજત રાખતો નથી જણાતો.
 પછી તો બીજે દિવસે આવીને નિત્યાનંદ સ્વામીએ ફરી
 ખીચડી ખાઈ જોઈ; તો એની એ જ સ્થિતિ ! હવે તેમણે
 અકળાઈને સ્વામીને કહ્યું, કે સ્વામી, તમે દરરોજ બૂખ્યા રહો
 છો અને તેમાં સેવકની જ ખામી મને જણાય છે. સ્વામી
 કહે, એમને અભ્યાસ માટે કંઈક ઉતાવળ કરવી પડે તેથી
 એમ થઈ જતું હોય, પણ એ એનો દોષ નથી. નિત્યાનંદ

મુક્તાનંદ સ્વામી

સ્વામીએ જાણ્યું કે સ્વામી તો બહુ દયાળુ છે, પણ એ સાધુને આ ઇશ્વર જેવા સંતનો મહિમા નથી તેથી તેમને બહુ દુઃખી કરે છે. આવો અડળંગ માણસ સ્વામીની સેવામાં ન જોઈએ. તુર્ત તેમણે તે સાધુને બોલાવીને ખીચડી શી રીતે દરરોજ થાય છે એ ચોક્કસ પૂછીને નક્કી કર્યું, કે દરરોજ તે વગર જોયેલી ખીચડી એમને એમ આરે છે ! તથા ખીજી ક્રિયામાં પણ એવી જ બેદરકારી રાખે છે.

નિત્યાનંદ સ્વામીએ તે સાધુને કહ્યું કે તમે વિદ્યા લેવાને પાત્ર નથી. જેમની સેવા મોટા મોટા સદ્ગુરુઓ ઇચ્છે છે અને કરે છે, તેમની સેવા તમારાથી ન થઈ અને તેમનો આવો દ્રોહ કર્યો માટે આજથી તમારો અભ્યાસ ણંધ કરો અને સારો અભ્યાસ સેવા કરવાનો શીખો; પરંતુ સ્વામીની સેવા આજથી તમારે કરવાની નથી. એમ કહી ખીજા એક સારા સાધુને સ્વામીની સેવામાં મુક્યા. પછી પેલા સાધુને ઘણો ખેદ થયો, અને સૌને એમ થયું જે એ સાધુએ પોતાને મળેલો અમૂલ્ય લાલ લીધો તો નહિ પણ સામે દ્રોહ કર્યો.

એ સમય તો વીતી ગયો, પણ સ્વામી દેહ મુકી ગયા પછી એ સાધુને આખે શરીરે કોઢ નીકળ્યો અને આખું શરીર રૂધિર તથા પાચથી ટપકવા લાગ્યું. પીડા એટલી અસહ્ય થઈ કે તેનાથી કોઈ પ્રકારે ખમી શકાય નહિ. હવે તેના મનમાં પૂર્ણ પશ્ચાત્તાપ થયો અને પોતે પોતાને બહુ ફીટકાર આપવા માંડ્યો, પણ રોગની પીડા તો વધવા લાગી. સાધુના મનમાં એમ થયું કે મારા પર

નિત્યાનંદ સ્વામી નારાજ થયા છે તેનું પાપ મને લાગ-
વાથી આમ થયું છે, માટે એમની ક્ષમા માગું તો મારી
પીડા જાય; એમ ધારીને નિત્યાનંદ સ્વામી વરતાલ હતા ત્યાં
કોઈ જતા આવતા સાથે બહુ દીન ભાવે સમાચાર મોકલ્યા.
પછી જ્યારે નિત્યાનંદ સ્વામી ગઢડે આવ્યા ત્યારે તે સાધુ
પાસે ગયા. તેમને જોઈને એ સાધુ અતિશય રડી પડ્યા અને
ક્ષમા માગી. નિત્યાનંદ સ્વામી કહે તમે મારો અપરાધ કયો
નથી, પણ મુક્તાનંદ સ્વામીનો અપરાધ કયો છે તેનું પાપ
લાગ્યું છે; માટે હવે મુક્તાનંદ સ્વામીને અંતરમાં ધારીને
તેમની પ્રાર્થના કરો એટલે તમારી પીડા મટશે. એ સાંભળી
તે સાધુએ અંતરમાં મુક્તાનંદ સ્વામીને ધારીને, દીન થઈ
થઈને બહુ પ્રાર્થના કરવા માંડી, એટલે થોડા દિવસમાં
તેની પીડા શાંત થઈ ગઈ. પછીથી શરીરે જે વ્યાધિ રહ્યો
તે પીડા કરતો ન હતો.

નવીન સ્થપાતો ઉદ્ધવી સંપ્રદાય તથા તેમના આચાર્યો

જગતમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય એ સ્વામીનો સંકલ્પ.
સ્વામીનો સંકલ્પ ઉત્પન્ન હતો, તે તેમણે ઘણે અંશે પાર પાડ્યો

હતો; છતાં આચાર્યો સંબંધે તેમને વિશેષ
ધ્વંષી રહી હતી. શરીર જર્જરિત થઈ જવા છતાં એ જ
સંકલ્પથી ટકાવી રાખ્યું હતું. પરંતુ જ્યારે સદ્ગુરુ
નિત્યાનંદ સ્વામીએ એ કાર્યભાર પોતાની જોખમદારી
ઉપર લઈને પાર પાડવા વચન આપ્યું ત્યારે બહુ જ શાન્તિ-
પૂર્વક સંવત ૧૮૮૬ના અશાઠ માસમાં વદ ૧૧ ના રોજ,
શ્રીહરિની પાછળ દોઢ માસે, સ્વેચ્છાથી આ લોક તજીને સ્વામી
અક્ષર નવાસી થયા.

સ્વામીનો મહિમા મુક્તાનંદ સ્વામીએ અનન્ય નિષ્ઠાપૂર્વક નિર્માણ દાસત્વ-
લાવથી સ્વામિનારાયણુ લગવાનને વશ કર્યા
હતા. સંપ્રદાયના મુખ્ય સદ્ગુરુઓની પંક્તિ-
માં ભવિત પચેત ચડતે રંગે ધ્રુવની પેઠે

અચલ પ્રકાશિત રહ્યા. શ્રીજી મહારાજના મુખવચનનું પુસ્તક
વચનામૃત તૈયાર કરનાર સદ્ગુરુઓમાં એક મુક્તાનંદ
સ્વામી પણ છે. આ રીતે સ્વામીએ ધન, માલ, કુટુંબ,
દેહ, માનસિક વિકારો આદિ સર્વની આદૃતિ ભવનયજ્ઞમાં
આપી ઉપદેશ તથા સદ્ગ્રંથ રચવા વગેરે સત્પ્રવૃત્તિઓની
સેવા રૂપ અનેક પુષ્પાંજલિઓ અર્પણ કરી, પ્રગટ પુરુષોત્તમ
સ્વામિનારાયણુ લગવાનને અતિ પ્રસન્ન કર્યા હતા: તે એટલે
સુધી કે શ્રીજી મહારાજ જ્યારે કોઇ ઉપર અતિ રાજીવો
જણાવી વર આપતા ત્યારે મુક્તાનંદ સ્વામીના સરખું કડ્યાણુ
કરવા કહેતા તથા ગુરુના જેટલું માન મુક્તાનંદ સ્વામીનું
રાખતા. એક વખત તો મુક્તાનંદ સ્વામીને તેમનો મહિમા
જણાવતાં શ્રીમુખે કહેલું, કે તમે કોઇ ભવને અડિંથી હાથે
ઝાલીને ફેંકો તો તે અક્ષરમાં પહોંચે એટલું તમારું સામર્થ્ય
છે ! પરંતુ મહારાજે એક બાબત ખાસ જાણવી હતી, કે હજારો
મનુષ્યો—હરિજન ત્યાગી વગેરેને—પ્રભુએ પોતે અનેક વખત
સમાધિઓ કરાવી તથા મુક્તાનંદ સ્વામી દ્વારાએ પણ
કરાવી, છતાં મુક્તાનંદ સ્વામીને એક પણ વખત સમાધિ
કરાવી નથી.

મુક્તાનંદ સ્વામીના ગ્રંથો અને લેખોની નોંધ

સંસ્કૃત

૧. નિર્ણયપંચક	૭. ભગવદ્ગીતા
૨. શ્રી હનુમંતની અષ્ટોતર-
શત નામાવલિ	૮. શિક્ષાપત્રી
૩. શ્રી હનુમંતસ્તોત્ર	૯. વૈકુંઠધામદર્શન
૪. શ્રી હનુમંતનો મંત્ર	૧૦. ઉદ્ધવગીતા
૫. શ્રી હનુમંતમંત્રનો
પુરસ્કરણવિધિ	૧૧. નારાયણકવચ
૬. શ્રી હનુમત્કવચ	૧૨. વિવેકચિંતામણિ
૭. દ્વૈપાયનીય શારીરિક
સૂત્રનું ભાષ્યરત્ન	૧૩. સત્સંગશિરોમણિ
	૧૪. વિદ્વરનીતિ
(દોહા ચોપાઇમાં)
	૧૫. કૃષ્ણપ્રસાદ

પ્રાકૃત

૧. કીર્તનોનું પુસ્તક	૧૬. મુકુંદખાવના
૨. દશમ (દોહા ચોપાઇમાં)	૧૭. સતીગીતા
૩. ધર્માખ્યાન	૧૮. ધામવર્ણનચાતુરી
૪. વાસુદેવાવતારચરિત્ર	૧૯. પંચરત્ન
૫. અદ્ભુતગીતા	૨૦. નારાયણચરિત્ર
૬. કપીલગીતા	૨૧. ગુણવિભાગ
	૨૨. નારાયણગીતા

सद्गुरु गोपालानंद स्वामी

सद्गुरु गोपालानन्द स्वामी

योगाभ्यासं नितान्तं कलित मुनिगमादि श्रुतार्थं कृतार्थम् ।
प्रीत्यै श्रीधर्ममूनोर्विदधतः शिष्यं स्वामिनारायणस्य ॥
गोपालानन्द संज्ञं मुनिवरमनघं रक्षितैकान्तधर्मम् ।
वन्दे नित्यं शरण्यं प्रतिहृत जनताज्ञानसंज्ञान्यकारम् ॥

સદ્ગુરુ ગોપાલાનંદ સ્વામી

જે સમયે ભગવાન સ્વામિનારાયણનો પ્રતાપ ગુજરાત, કાઠિયાવાડ અને આસપાસના પ્રદેશમાં જ્વલંત-પ્રગટ થયો. તે સમયે પ્રકાશી રહ્યો હતો, સમાધિના પ્રકરણની ઝપટ ચાલતી હતી, સહજનંદ સ્વામીની દૃષ્ટિચોટમાં આવતાં કોઈપણ પ્રાણીનાં નાડી પ્રાણ તણાઈ જઈ તેમને સમાધિમાં અઙ્ગૌકિક દૃશ્ય દેખાતાં હતાં અને સર્વ લોકો સ્વામિનારાયણને જીવનમુક્તા કહીને ઓળખાવતા હતા તે સમયે ઇંદર તરફના પ્રદેશમાં પાડાટોડલા કરીને ગામ છે, ત્યાં સ્વધર્મનિષ્ઠ ઉદ્ધાર્ય બાદાણ, અટકે છઠ્ઠાપદીઆ ઠાકર મોતીરામ અને તેમનાં ધર્મપત્ની સાધ્વી કુશળબાના પુત્ર નામે ખુશાલ ભટ્ટ એક અદ્ભુત વ્યક્તિ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામતા જતા હતા. તેમનો જન્મ સંવત ૧૮૩૭ના મહા સુદ ૮ ને દિવસે હતો, એટલે તે ભગવાન સ્વામિનારાયણથી ઉમરમાં બે માસે મોટા હતા. તેમનું કૃશ અને ગૌર શરીર, દૃષ્ટિજીત તેજસ્વી નેત્રો તથા અણીદાર સુંદર નાસિકા અને સમગ્ર ચહેરાની પ્રભા કોઈ મહાન યોગીનું ભાન કરાવતાં હતાં. બાળપણથી જ તેમનામાં કંઈક અત્યંત રહસ્યો ધરાવતી હતી.

વાડાશિનોરના કાશીનામ અને મુરલીધર નામના બે ગૃહસ્થો પાસેથી સ્વામિનારાયણ ભગવાન પ્રગટ થયા

સહજનંદ છે એવી વાત એક વખત સાંભળેલી, ત્યારથી સ્વામી તરફ તેમનું દિલ ઉત્સુક થયું હતું. પછી ખુશાલ આકર્ષણ અને મેળાપ ભટ્ટ વિદ્યા સંપાદનાર્થે ડોહોઈ ગામમાં રહ્યા હતા. ત્યાં તેમને ભગવાન સ્વામિનારાયણના સાધુ સર્વેશ્વરનંદજીનો મેળાપ થયો. તેમના મુખથી પ્રગટ ભગવાનની વાત સાંભળી ખુશાલ [ભટ્ટનું] ચિત્ત આકર્ષાયું અને શ્રવણ માત્રથી જ પૂર્વ જન્મના પ્રીતિ પ્રગટે તેમ અંતરમાં સ્નેહ ઉભરાયો અને સહજનંદ સ્વામીના આશ્રિત થયા. ભગવાન સ્વામિનારાયણનાં દર્શન કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા થવાથી તેઓ સ્વામી શ્રી સર્વેશ્વરનંદજીની સાથે જ ચાલીને ડોહોઈ આવ્યા. આ વખતે શ્રીહરિ ડોહોઈમાં વિરાજતા હતા. તેમનાં દર્શન કરતાં જ ખુશાલભાઈની સર્વ વૃત્તિઓ પ્રભુમાં તણાઈ ગઈ! જાણે પંખી પોતાના માળામાં વિશ્રાંતિ પામ્યું હોય તેમ તેનું ચિત્ત સહજનંદ સ્વામીના સ્વરૂપમાં વિરામ પામી ગયું!

દર્શન કરીને પ્રભુઈચ્છાથી ખુશાલ ભટ્ટ ઘેર આવ્યા. તેમના હૃદયમાં અપૂર્વ આનંદ વરતવા લાગ્યો. યોગવિદ્યા અને બાલશિક્ષણ હવે તેમણે ભગવાનપરાયણ સ્થિતિમાં યોગ-વિદ્યા સાધ્ય કરવા માંડી તથા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપવા માંડ્યું. શિક્ષણ પણ બ્રહ્મ-વિદ્યાનું જ હતું; તેથી વિદ્યાર્થીઓને સહજ સમાધિ થવા લાગી. પાડા ગામનેા એક વિદ્યાર્થી ખુશાલ ભટ્ટ પાસે ટોડલે ભણવા આવતો હતો, તેને સમાધિ થવાથી તેના પિતાએ ઊકરો બગડી જશે એવી ભીતિ વડે ભણાવવાનું બંધ કર્યું,

પરંતુ છોકરાને તો ઘેર લઈ ગયા પછી પણ સમાધિ થઈ! છોકરાના બાપે માન્યું કે ખુશાલભાઈ મંત્રજંત્રવાળા જણાય છે. તેથી તેમણે તેમની પાસે આવી પ્રાર્થના કરી કે કૃપા કરી મારા છોકરાને જીવંત કરો. ખુશાલ ભટ્ટે કહ્યું, કે જાઓ માફ નામ લઈ ઉઠવાનું કહેજો એટલે ઉઠશે. એ પ્રમાણે તેણે કહ્યું એટલે છોકરો જીવંત થયો. આમ એક ચમત્કારી પુરુષ તરીકે તેમની ખ્યાતિ થવા માંડી.

એક સમયે મંત્રજંત્રથી સિદ્ધ થયેલ કોઈ એક બ્રહ્મચારી ટોડલા ગામમાં આવ્યો. તે જેને ઘેર ગામમાં બ્રહ્મચારીના લોજન કરવા જાય ત્યાં પોતાના પૂજવાના વિષ્ણુ સાચવવાનું કહી મૂકી જાય; પરંતુ બીજે દિવસે તે વિષ્ણુ તો બ્રહ્મચારી પાસે આવી જ ગયા હોય! આમ થવાથી બ્રહ્મચારીને લોજનનાં આમંત્રણ ઘેર ઘેરથી આવવા લાગ્યાં અને તેનો મહિમા લોકોમાં ખૂબ વધ્યો. અ! આશ્ચર્ય સાંભળીને ખુશાલ ભટ્ટે પણ બ્રહ્મચારીને લોજનનું આમંત્રણ આપ્યું. બ્રહ્મચારી વિષ્ણુ લઈને જમવા આવ્યો. જમીને રિવાજ મુજબ વિષ્ણુ ખુશાલ ભટ્ટને સાચવવા સોંપ્યા, પરંતુ બીજે દિવસે વિષ્ણુ તો બ્રહ્મચારી પાસે ગયા જ નહિ! તેમણે હતા તેટલા મંત્રપ્રયોગો રાત્રિમાં કરી બેઠા, પણ કંઈ વળ્યું નહિ; તેથી બીજે દિને પ્રભાત પહેલાં જ તેમણે પલાયન કર્યું!

એ રીતે પ્રભુના પ્રતાપથી અનેક પ્રકારનું ઐશ્વર્ય યોગ - ખુશાલ ભટ્ટમાંથી સહજ પ્રગટ થતું હતું, છતાં અશ્વર્ય તેમણે ચ.ગ્ટાંગ યોગ પ્રયત્નપૂર્વક સાધવા

માંડયો હતો. એક સમયે સ્થિરપણે શ્રી હરિનું ધ્યાન કરતાં એટલા તક્ષીન થયા કે તેમના શરીરમાંથી અપાર તેજનો સમૂહ પ્રગટયો અને ત્રણ મોટા કડાકા થયા ! આથી લોકો ભયભીત અને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયાં. એ કડાકા તથા પ્રકાશ દશ ખાર ગાઉ સુધીમાં જણાયાં હતાં ! આમ પિંડ પ્રહ્માંડની એકતા તથા પ્રગટ ભગવાન સાથેની તક્ષીનતા વડે ખુશાલ ભટ્ટ દ્વારા અતિ અદ્ભુત ઘટનાઓ બનતી.

એક વર્ષે વૃષ્ટિનાં કંઈ પણ ચિહ્ન થયાં નહિ, તેથી દુષ્કાળની ધાસ્તીથી લોકો ઉદાસી થયા. પછી સૌએ મળી ખુશાલ ભટ્ટને વિનંતિ કરી; આથી ખુશાલ ભટ્ટે લોકોનું દુઃખ દીલમાં ધારી પ્રભુની પ્રાર્થના કરીને વરસાદ લાવવાનો સંકલ્પ કર્યો; તેથી ધારવા પ્રમાણે વરસાદ થયો અને લોકોનું દુઃખ ટળ્યું. આ રીતે જનહિતાર્થે અનેક વખતે ચમત્કારિક શક્તિથી દુઃખ નિવારણ કર્યાં.

સંકલ્પસિદ્ધિ તથા મહાન એશ્વર્ય પ્રાપ્ત હોવા છતાં ખુશાલ ભટ્ટનું ચિત્ત ભગવાન સ્વામિનારાયણ-ગૃહત્યાગ અને જીવન સમર્પણ માં જ રહેતું હતું. શ્રીહરિનો વિયોગ હવે તેનાથી સહન ન થવા લાગ્યો. પ્રભુને ક્યારે જઈને મળું? એમ અંતર તલસ્યા જ કરતું હતું. તેવામાં એક વ્રાહ્મણ તે ગામે આવ્યો. તેમનું વ્રહ્મવર્ચસ્વ નિહાળી ખુશાલ ભટ્ટને પરિચય થયો, વાતચીત કરતાં તેમણે કાઠિયાવાડ તરફ જવાની વાત કરી. ખુશાલ ભટ્ટ તે તરફ જવા ઇચ્છી રહ્યા હતા એટલે એમનો સંઘાથ બાળી તેઓ આતુરતામાં એમની સાથે જ એકદમ ચાલી નીકળ્યા; પોતાના ગૃહને

નમસ્કાર કર્યા અને ગૃહ, કુટુંબ માલમિલકત વગેરે આ લોકની સર્વ સમૃદ્ધિના ત્યાગ રૂપ આહુતિ જીવનયજ્ઞમાં પ્રભુ પ્રીત્યર્થે આપી.

પેલા અબળણ્યા બ્રાહ્મણ સાથે ખુશાલભટ્ટ ચાલી નીકળ્યા. બ્રાહ્મણે માર્ગમાં તેમની બહુ પ્રકારે ખરદાસ કરી સુખેથી મુસાફરી કરાવી. ભગવાન સ્વામિનારાયણ આ સમયે જેલતપુરમાં વિરાજતા હતા. તે ગામની નજીક રાયણનાં વૃક્ષો હતાં, ત્યાં આવતાં પેલો વિપ્ર અદૃશ્ય થઈ ગયો. ખુશાલભટ્ટ તે ઘડીભર જોઈ રહ્યા ! અને તે દેખાયો નહિ એટલે તેઓ જેલતપુરમાં આવ્યા, તો શ્રીહરિ અહિં જ વિરાજે છે એમ જાણી હર્ષપૂર્વક પ્રભુ પાસે ગયા. તૃપાતુરને સુંદર જળાશય મળતાં તૃપ્તિ થાય તેમ ભગવાન સ્વામિનારાયણને નીરખી ખુશાલ ભટ્ટ પરમ શાંતિ પામ્યા; તેમણે અનિમિષ નયને દર્શન કરી આત્મતૃપ્તા છીંપાવી. શ્રીહરિએ તેમની દૂરની મુસાફરીનો બધો હેવાલ પૂછ્યો, પછી જણાવ્યું કે તમારી આતુરતા જોઈ તમને અહિં તેડી લાવવા માટે અમે જ રામાનંદ સ્વામીને રૂપે સાથે ચાલ્યા હતા; અને અહિં સુધી પહોંચ્યાહીને અદૃશ્ય થયા. આ બીના જાણી તે બહુ આનંદ પામ્યા. અને પ્રભુની ઇચ્છા સમજીને પોતાનો દેહ સેવામાં અર્પણ કરી શ્રીહરિના સમીપમાં રહ્યા.

શ્રીહરિ પાસે અખંડ જ્ઞાનવાર્તા, કથા, કીર્તન આદિક દ્વારા શાસ્ત્ર પ્રસંગો ચર્ચાયા જ કરતા હતા; અને મહાભારતનું પુસ્તક સંપ્રદાયનાં રહસ્યોનું ઢોહન સર્વ શાસ્ત્રોમાંથી થયાં કરતું હતું. તે સમયે એક મહાભારતના પુસ્તકની બહુ અગત્ય હતી; પણ છાપખાનાં ન હતાં એટલે

હસ્તલિખિત સારાં પુસ્તકો ઘણી કીંમતે પણ કવચિત્ સ્થળે મળતાં. ખેળ કરાવતાં ભાવનગરમાં એક વિપ્રને ત્યાં સમગ્ર મહા-ભારત સાં ફસ્તલિખિત હોવાના સમાચાર મળ્યા. તે લેવા માટે શ્રીહરિએ લખીરામ દેરાસરીને મોકલ્યા. તેમણે ભાવનગર જઈ પુસ્તકનું સાદું ત્રણસો રૂપીયાથી નક્કી કર્યું, અને શરત પ્રમાણે સાં લેખન તપાસી લે તેવા કોઈ સારા ભણેલા માણસને તેડવા સાં પાછા આવ્યા. શ્રીહરિએ તેમની સાથે જગન્નાથને મોકલ્યા. તેમણે ભાવનગર જઈ વિપ્ર પાસે મહાભારત જેવા માગ્યું, પણ માલિક ફરી બેઠો. તેણે પુસ્તક આપવાની જ ના કહી, આથી ફેકટ ફેરો ખાઈ ખંને જણ પાછા આવ્યા. ત્યારે શ્રીહરિએ તે ખંનેની બેઠે ત્રીજા પ્રાગજી દેવને મોકલ્યા અને પુસ્તકના માલિકને સમજાવીને લાવવા કહ્યું. એ રીતે ફરી ત્રણે જણાએ જઈ વિપ્રને સમજાવ્યો, પણ તે એકનો બે થયો નહિ અને નિર્વજજપણે જવાબ આપી સાદું તોડ્યું; આથી ત્રણે જણ નિરા-શ થઈ પાછા આવ્યા અને શ્રીહરિને છેવટને સંદેશો આપ્યો, કે તે પુસ્તક તો નહિ જ આપે. ત્યારે ચોથે ફેરે શ્રીહરિએ ખુશાલ ભટ્ટને સાથે મોકલ્યા. હવે ખુશાલ ભટ્ટ ભાવનગરમાં જઈ ઝીણાભાઈ નામે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણને ત્યાં ઉતર્યા, ખીજે દિવસે તેઓ મહાભારતના માલિક પાસે ગયા. તે વિપ્રે સન્માન તો ન કર્યું, પણ સામે તિરસ્કારનાં વચન બોલ્યો. છતાં ખુશાલ ભટ્ટ નમ્રતા રાખીને તે વિપ્ર બાલમુકુંદની પૂજા કરતો હતો તેની સામે જઈને બેઠા. ત્યાં એવું થયું કે વિપ્રની બાલમુકુંદની પ્રતિમા ફરી જઈને ખુશાલ ભટ્ટ સન્મુખ થઈ ગઈ ! કંઈ અકસ્માત્ આમ થયું જાણી વિપ્રે મૂર્તિને પોતાની સન્મુખ પધરાવી; પરંતુ તુર્તજ પ્રતિમા પહેલાંની જેમ ફરી ખુશાલ ભટ્ટ સન્મુખ થઈ ગઈ !

આમ બે ત્રણ વખત થયું, ત્યારે ખુશાલ ભટ્ટે મહાભારતનો એક શ્લોક સાંભળાવીને વિપ્રને રહ્યું, કે તમે ઘેર આવેલા અતિથિનું સન્માન ન કર્યું તેથી ભગવાન તમારી સાથે રીસાયા છે. આ સાંભળીને તો વિપ્ર વિશેષ ક્રોધે ભરાયો; અને ધમકાવીને બોલ્યો કે અહિંથી ચાલ્યા જાઓ. હું પુસ્તક આપવાનો નથી. આથી ખુશાલ ભટ્ટ ત્યાંથી ચાલી નીકળી ઉતારે ગયા. તે જ રાત્રિએ પેલા વિપ્રને બે યમકિંકર દેખાયા. તે અતિશય માર મારતા ઠહેવા લાગ્યા, કે તું સાઠું ક્યો પછી પુસ્તક આપતો નથી, વળી મહાન સત્પુરુષ ઘેર આવ્યા તેનું તે અપમાન કર્યું; માટે આજ તો તને પૂરો કરવો છે. પછી તો વિપ્રે દુઃખી થઈ બહુ આજીજી કરી, પુસ્તક આપવા કબુલ થઈ, ક્ષમા માગવાનું જણાવ્યું ત્યારે યમકિંકર ન દેખાયા. વળતે દિવસે સવારમાં વિપ્રે ખુશાલ ભટ્ટની નમ્રતાપૂર્વક ક્ષમા માંગી અને પુસ્તક આપ્યું. ખુશાલ ભટ્ટે તેને પૂરી કીમત આપીને લીધું અને શ્રીહરિ આગળ લાવ્યા.

સત્સંગના ઉપદેશાર્થ શ્રી હરિ ખુશાલ ભટ્ટને ઘણી

વખત વડોદરા મોકલતા, ત્યાં પણ

અદ્ભુત
ઘટના

અનેક પ્રકારનાં સામર્થ્ય પ્રભુકૃપાથી જણા-
યેલાં. સદાશિવભાઈને ત્યાં વડોદરામાં એક

માસ સુધી ખુશાલ ભટ્ટ જમ્યા હતા. તે વખતે શ્રીહરિ દિવ્ય રૂપે દરરોજ સાથે જમતા. તેમનાં દર્શન બીજા કોઈને થતાં નહિ, પણ જે થાળ શ્રીહરિ માટે બુદ્ધો પીરસાતો તેમાંથી ક્રમે ક્રમે ભોજન ઓછું થતું તે સર્વને પ્રત્યક્ષ દેખાતું. એ સિવાય વડોદરામાં અનેક અદ્ભુત ઘટનાઓ

ખુશાલ ભટ્ટ દ્વારા બનતી; જેની કેટલીક સવિસ્તર વિગતો સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ છે.

લગવાન સ્વામિનારાયણ આ મહાપુરુષની સેવા અને દાસત્વ ભક્તિથી વશ થયા, તેમજ ખુશાલ દીક્ષા ભટ્ટની ઈચ્છા પણ સમીપ રહેવાની જાણીને ભાગવતી દીક્ષા આપી ગોપાલાનંદ સ્વામી નામ ધારણ કરાવ્યું. હવે ખુશાલ ભટ્ટની મહત્તા ગોપાલાનંદ સ્વામી તરીકે પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામવા લાગી. લગવાને તેમને સર્વ સદ્ગુરુઓમાં શ્રેષ્ઠપણે સ્થાપ્યા; શ્રીમુખે તેમની મહત્તા બહુ વખત કહી છે; પોતાના ગુણાતીત અક્ષર ધામ સ્વરૂપે પણ તેમની ઓળખાણ સદ્ગુરુઓને આપી હતી.

ગોપાલાનંદ સ્વામી વડોદરા શહેરમાં ઘણું રહ્યા હતા. ત્યાં અનેક પ્રસંગે બહુ પ્રકારનું સામર્થ્ય વડોદરામાં જણાવ્યું હતું. લોકોની દીન પ્રાર્થનાઓ લક્ષમાં લઈ સંકટપ માત્રથી અનેક વખત વૃષ્ટિ કરી દુઃખ દૂર કર્યું હતું, કોઈ વખતે રોગના મહા ઉપદ્રવને પણ શાંત કર્યા હતા; એ સિવાય કેટલાંક મનુષ્યોને સમાધિનિષ્ઠ કરી દીધા હતા, તેમજ અનેક હરિજનોને પ્રગટ ભગવાનની મૂર્તિ દષ્ટિ સમીપે પ્રત્યક્ષ દેખાય તેવી સ્થિતિ સ્વામીના પ્રતાપથી થઈ હતી.

વડોદરામાં એક વખત વિષ્ણુયાગ થતો હતો, તે પ્રસંગે ગોપાલાનંદ સ્વામી યજ્ઞમંડપમાં પધાયો; ત્યારે કોઈએ સ્વામીને પૂછ્યું કે “સ્વામી, યજ્ઞનારાયણ કોઈને પ્રત્યક્ષ દર્શન દેતા હશે કે નહિ?” સ્વામી કહે, “હા.

આપે; મંત્ર લક્ષ્મીને આહૂતિ આપનારા પુરુષ સમર્થ હોય તો ભગવાન તેમની આહૂતિ પ્રત્યક્ષ થઈને પશુ લે. ” આ ઉત્તર સાંભળી સૌના અંતરમાં એક ઈચ્છા એ જ ઉદ્ભવી કે સ્વામી જેવા મહાપુરુષ જો આહૂતિ આપે તો જરૂર યજ્ઞનારાયણનાં દર્શન કરીએ. પછી સૌએ મળી સ્વામીને નમ્રતાથી વિનંતિ કરી, કે મહારાજ કૃપા કરીને આપ યજ્ઞમંડપમાં બેસી આહૂતિ આપો અને મંત્રોચ્ચાર કરો. સ્વામીએ સહુનો સદ્ભાવ જોઈને તેમના હિત ખાતર ભગવાન સ્વામિનારાયણનું સ્મરણ કરી યજ્ઞમંડપમાં આસન લીધું અને વેદમંત્રનો ઉચ્ચાર શરૂ કર્યો. સ્વામીની હોમેલી થોડીએક આહૂતિ યજ્ઞકુંડમાં પડી અને તેમની જવાળા નીકળી કે તેમાં પ્રત્યક્ષ યજ્ઞનારાયણ પ્રગટપણે જણાવા લાગ્યા અને સર્વને નયનગોચર રહી આહૂતિ લેવા લાગ્યા ! તે યજ્ઞનારાયણની પ્રતિમા જવાળા વધે ઘટે તેના પ્રમાણમાં તેવડી ભાસતી હતી. સર્વ જનોએ ઘણી વાર સુધી દર્શન કર્યા ત્યાં સુધી સ્વામીએ મંત્રોચ્ચારણ કરી આહૂતિ શરૂ રાખી; જ્યારે સ્વામીએ આહૂતિ પૂર્ણ કરી ત્યારે યજ્ઞનારાયણ અદૃશ્ય થયા !

વડોદરામાં એક જ્યોતિષી ગ્રાહ્યણ હતો તે વિદ્યાના મહમાં ઈર્ષ્યાથી ગરીબ ગ્રાહ્યણોને હરકતો કરતો, સ્વામી એને જાણતા હતા. તે એક વખત ગોપાલ્લાનંદ સ્વામી પાસે આવીને પોતાની બહુ વડાઈ કરવા માંડ્યો. સ્વામીને તે ગમ્યું નહિ; તેવામાં આવતી પૂર્ણિમાએ ચંદ્રગ્રહણ હતું તેની વાત નીકળી. સ્વામીએ આ ઉન્મત્ત વિપ્રનો ગર્વ ટાળવા માટે કહ્યું, કે તમે

ચંદ્રચંદ્ર થવાનું કહો છો, પણ તે થશે નહિ. એટલે તો સર્વના સમક્ષ એ ગર્વિષ્ટ બ્રાહ્મણે જ્યોતિષ વિદ્યામાં પોતાની વિદ્વત્તા જણાવવા માંડી અને શાસ્ત્રના આધારે બતાવી ચંદ્રચંદ્ર થવાનું છે એમ બળપૂર્વક સિદ્ધ કરવા માંડ્યું, છતાં સ્વામીએ તો એક જ વાત કહી કે ચંદ્ર થવાનું નથી. ત્યારે તે બ્રાહ્મણ બોલ્યો કે જો ચંદ્ર થવાનું થાય તો હું મારી યજ્ઞોપવિત બાળીને પી જઈ સન્યાસી થાઉં; ત્યારે સ્વામી કહે તમારે કંઈ કરવાની જરૂર નથી અને ચંદ્ર થવાનું નહિ જ થાય. આ હકીકત વાત વાતમાં બધે-શહેરમાં ફેલાઈ ગઈ. આ વખતે ગોપાલાનંદ સ્વામીની મહત્તા ઇશ્વરાવતાર સમાન વડોદરામાં મનાતી હતી, તેથી સૌ આશ્ચર્યપૂર્વક ચંદ્ર થવાનો નિર્ણય એવા તત્પર થઈ રહ્યાં; અને સરકાર તરફથી પણ તે માટે ઠાળણ રાખવામાં આવી. પૂર્ણિમાને દિવસે તો દસ દસ ગાઉ સુધી તપાસ માટે સ્વામી મોકલવામાં આવ્યા. ચંદ્ર થવાની રાત્રિએ લોકો સ્થળે સ્થળે એકઠા થઈ ચંદ્રની નિરીક્ષા કરવા લાગ્યા, પરંતુ મુકરર સમય વ્યતીત થયા છતાં ચંદ્ર જણાયું નહિ ! છેવટ લોકોએ રાત્રિનું જાગરણ પણ કર્યું, છતાં ચંદ્ર થવાનું કંઈ ચિહ્ન જણાયાં નહિ; આથી પેલા ગર્વિષ્ટ બ્રાહ્મણનો ગર્વ છેક ઉતરી ગયો અને સ્વામીનો મહિમા વૃદ્ધિ પામ્યો. પછી જ્યારે ગોપાલાનંદ સ્વામી વરતાલ પધાર્યા ત્યારે તેમને નિત્યાનંદ સ્વામીએ પૂછ્યું, કે સ્વામી ! ચંદ્ર જેવો ઘણાં દાન પુણ્યનો દિવસ તમે કેમ બંધ કર્યો ? ત્યારે સ્વામી કહે, તે બ્રાહ્મણ અતિ અભિમાની, ઉદ્વેગ અને વિદ્વેષનો પી હતો તે માટે.

વરતાલમાં જ્યારે લક્ષ્મીનારાયણ દેવનું મંદિર થતું હતું ત્યારે પેટલાદના અમીન કશીયાભાઈ નામે કશીયાભાઈ અગાન હતા, તેના હાથમાં મોટી હકુમત હતી. ગાય-કવાડ સરકારના મહાલ તેઓ ઇજારે રાખતા અને તેમની હાક વાગતી. તે કરડો, દમામદાર, રાજ-કારસ્થાની અને કોઈને ગાંઠે નહિ તેવો સત્તાવાન પુરુષ હતો. દ્રેષખુદિને લીધે તેને સ્વામિનારાયણનું આવું મોટું મંદિર થાય તે રુચતું ન હતું, તેથી આડકતરી રીતે અનેક ઉપાધિઓ અને અંતરાયો કરાવતો. એક વખતે તેમનું કોઈ માણસ વરતાલ સભામાં આવેલ, તેને કશીયાભાઈના ખબર પૂછીને શ્રીહરિ એમ બોલ્યા, જે હિંદુનું મંદિર જોઈને રાજ ન થાય તે તો હિંદુ ન કહે. વાય ! ' આ વાત તે માણસે કશીયાભાઈને કરી, તેથી તેને વિશેષ દ્રેષ ભરાયો અને અંતરમાં ઢાઝી ઉઠ્યો. હવે તેણે પ્રત્યક્ષપણે વિરોધ કરવા મંદિરના સર્વ સરસામાનનું ઢાણ ઠરાવ્યું તથા બીજી પણ અડચણો નાખવા માંડી. આ હરકતો દૂર કરવાની જરૂર પડી, એટલે કશીયાભાઈ પાસે કોઈને મોકલવાની શ્રીહરિએ ઇચ્છા જણાવી. સર્વાનુમતે ગોપાલાનંદ સ્વામીએ જવું એમ ઠર્યું. તેથી શ્રીહરિએ ગોપાલાનંદ સ્વામી તથા ઢાઢાખાચરને જવા આજ્ઞા કરી. એથી સ્વામી ઢાઢાખાચર સાથે પેટલાદ આવ્યા અને ઉતારો કરીને કશીયાભાઈ પાસે ગયા; પહેલાંથી ખબર કહેવડાવીને સ્વામી કચેરીમાં પેઠા. કચેરીમાં ચારે બાજુ ગાદી તકીયા વગેરેનો ઠાઠ ખૂબ હતો. તેની કચેરીમાં જનારના પગ પાછા પડતા જાય એવી તેની ધાક હતી, પરંતુ ગોપાલાનંદ સ્વામી તો

જે તરફ કશીયાલાઈ અમીન દળદળાથી બેઠા હતા તે તરફ ચાલ્યા. કશીયાલાઈની નજર સ્વામી તરફ ઠરી રહી હતી, પરંતુ સ્વામી સીધા ચાલતા જઈ તેમની સમીપ ગાદી ઉપર જઈ પગ ઉપર પગ ચઢાવીને બેઠા ! સ્વામીની અલૌકિક પ્રતિભામાં કશીયાલાઈ સ્તબ્ધ બની ગયા ! તેમની અંતર વૃત્તિઓ સિંહથી શિયાળ દળાય તેમ દળાઈ ગઈ ! તેમની પાસે મીર સાહેબ બેઠેલા હતા તેમની પણ તેવી જ સ્થિતિ થઈ ! થોડીવારે મીર સાહેબે સ્વામીને વિનયથી આગમનનું કારણ પૂછ્યું. સ્વામીએ ઉત્તર આપતાં જણાવ્યું કે અમારા મંદિરના માલનું દાણુ માફ કરાવવા માટે આવ્યા છીએ. આ સાંભળી કશીયાલાઈએ અણગમો બતાવી કહ્યું, કે અમે કેટલુંક દાણુ માફ કરીએ ? સ્વામી કહે, મંદિર પૂરું થતાં સુધીમાં બેઠતા માલ ઉપર થાય તેટલું. કશીયાલાઈ ફરી પ્રત્યુત્તર આપવાની હિંમત ન કરી શક્યા ! પણ તેમણે બહાનું બતાવ્યું કે ઠીક ત્યારે તમે સાંજે આવજો. સ્વામી કહે. એમ નહિ, તમે સાંજે પોલી જાઓ. એટલે અમને ફેાકટ ફેરો થાય; વળી કોઈ સ્ત્રી અડી જાય તો અમને ઉપવાસ પડે. આટલું સ્વામી જરા આકરા થઈને બોલ્યા. એટલે કશીયાલાઈ કંઈ બોલી શક્યા નહિ અને ઢીલા પછી ગયા. પછી મીર સાહેબ પાસે હતા તેમણે સલાહ આપી એટલે તુર્ત દાણુમાફીનો પાકો દસ્તાવેજ કરી આપ્યો. તે લઈને સ્વામી વરતાલ આવ્યા !

એક વખત કશીયાલાઈએ વરતાલના મંદિરમાંથી મંદિરનો પથર એક આરસનો મોટો પથર મોકલવાનો હુકમ

લખી તે લેવા ગાડું સાથે મોકલ્યું. દેવની સંસ્થા ઉપરનો આવો અવિચારી રાજસી હૂકમ વાંચી આચાર્ય શ્રી રઘુવીરજી મહારાજ વગેરે નાખૂશ થયા; છતાં મોટા માણસનું અપમાન ન કરવા ખાતર દેવના પત્થરમાંથી એક પત્થર કાઢી આવ્યો. આ વાત ગોપાલાનંદ સ્વામીએ જાણી એટલે તેમનું અંતર બહુ કચવાયું. પરંતુ એ જ સમયથી પેટલાદમાં કશીયાલાઇને શરીરે અકસ્માત્ એટલો દાહ થવા લાગ્યો કે તે બહુ જ ગલરાયા. ઘણા ઘણા શીત ઉપચાર કર્યા પણ ફાહ શમે જ નહિ ! પછી કોઇએ શંકા કરી કે તમે વરતાલથી દેવનો પત્થર હૂકમ કરીને મંગાવ્યો તેથી ત્યાં કોઇ મોટા પુરુષ નારાજ તો નહિ થયા હોય ? કશીયાલાઇને આ શંકા સાચી જણાઇ, કેમકે તેમને એટલી તો શુદ્ધિ હતી કે સ્વામિનારાયણના શિષ્યો સત્પુરુષો છે. તુર્ત જ તેમણે મંગાવેલો આરસનો પત્થર ગાડે ચડાવી વરતાલ પાછો મોકલ્યો. વરતાલમાં આવીને કશીયાલાઇના માણસે બધી બનેલી બીના જણાવી; તેથી તેને સૌએ ગોપાલાનંદ સ્વામી પાસે જવા કહ્યું. તે માણસે સ્વામી પાસે આવી નમ્રતાપૂર્વક પ્રાર્થના કરી પત્થર પાછો લાવ્યાની વાત કહી. સ્વામીએ આજ્ઞા કરી કે પત્થર જ્યાંથી લીધો હતો તે સ્થળે પાછો મૂકાવો. પેલા માણસે તે પ્રમાણે પત્થર મૂકાવ્યો, એટલે કશીયાલાઇને શરીરે દાહની નિવૃત્તિ થઈ ગઈ !

જુનાગઢ પાસેના એક ગામમાં ત્રણ ભાઈ કણબી વાઇનો દહીં હતા તેમાં એક ભાઈને વાઇનું દહીં હતું. તે વખતોવખત ચક્કર આવવાથી પડી જતો.

ધરનું કામકાજ તેનાથી થઈ શકતું નહિ. તેના લાઇઓ પોતપોતાના કામમાં રહે ત્યારે પાછળથી સ્ત્રીઓ તેની સંભાળ બરાબર રાખતી નહિ. એથી તે લૂખ અને દુઃખમાં અધમુઆ જેવો થઈ ગયો હતો. તેને જોઈ એક હરિજને દયા લાવી તેને સાથે લઈ જુનાગઢના મંદિરમાં લાવી મૂક્યો. ત્યાં સદ્ગુરુ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી તેમની ખાવા પીવા વગેરેની બરદાસ રખાવવા લાગ્યા. તે શરૂઆતમાં તો એક સ્થળે બેસી રહેતો. ધીમેધીમે ખોરાકથી અને સાધુઓની સંભાળથી તેનું શરીર સ્વસ્થ થયું, પણ વાઈનાં ચક્કર તો આવતાં જ હતાં. એવા સંયોગમાં ગોપાલાનંદ સ્વામી પોતાના પ્રતિવર્ષના નિયમ પ્રમાણે જુનાગઢમાં એક માસ રહેવા માટે પધાર્યો. પેલો વાઈવાળો માણસ શરીરે ઠીક થવાથી મંદિરનો ચોક વખતોવખત વાળતો.

એક વખતે તે ચોક વાળતો હતો. તેવામાં તેમના માથામાં ચક્કર આવ્યું અને પડી ગયો. તેનું શરીર ખેંચાવા માંડ્યું. એ વખતે મંદિર ઉપર દર્શન કરવા જવાનો વખત હતો, એટલે બરાબર સમય જોઈને ગોપાલાનંદ સ્વામીને સાથે લઈ એ જ રસ્તે ગુણાતીતાનંદ સ્વામી આવ્યા; તેથી પેલા ચક્કર ખાઈને પડેલા કણ્ઠથી તરફ ગોપાલાનંદ સ્વામીની દૃષ્ટિ પડી અને થોડા પૂછગાછ કરી તેથી તેની અતિ દુઃખી સ્થિતિની હકીકત કહીને ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ એમના પર કૃપા કરવા વિનંતિ કરી. એ સાંભળી સ્વામી ઘડીબાર પેલા દર્દી સામે એક મીટે જોઈ રહ્યા. એટલામાં તે માણસને શુદ્ધિ આવવાથી ઉઠ્યો અને સોના કહેવાથી

સ્વામીને પગે પડ્યો. તેને ઉઠાડીને સ્વામી કહે, તે' કેટલાંક વર્ષ પહેલાં એક કુતરાના બચ્ચાને ગળે દોરી બાંધી કુવામાં ઉતારેલું તેથી તે મરી ગયું હતું; એને લીધે આવો વ્યાધિ થયો છે. પરંતુ જા, હવેથી ભગવાનનું ભજન કરજે, તે સાફ કરશે. કણ્ઠથીને સ્વામીના કહેવાથી પોતાનું પાપ યાદ આવ્યું અને દીન થઈ સ્વામીના ચરણમાં પડ્યો. ત્યાર પછીથી તેનું દર્દ બીજાકુલ જતું રહ્યું અને સારો હરિભક્ત થઈ સુખી થયો !

મહુધા ગામમાં એક બહુ ગરીબ પણ સુશીલ બ્રાહ્મણ હતો. તેને ગોપાલાનંદ સ્વામી ઉપર અત્યંત ભક્તિભાવ હતો અને તેમને પોતાના પરમ ગુરુ માનતો. જ્યારે જ્યારે સ્વામીનું આગમન આસપાસમાં પણ સાંભળે ત્યારે ત્યારે દોડીને જતો અને બનતી પરિવ્રયા પ્રેમથી કરતો. સ્વામીની પણ તેમના પર સારી કૃપાદષ્ટિ હતી. બ્રાહ્મણની સ્ત્રી ગુજરી ગઈ હતી, માત્ર મા વગરનો એક છોકરો હતો તેને તેણે ઉછેરીને મોટો કર્યો હતો. બ્રાહ્મણે કાળના યોગે જ્યારે મૃત્યુવશ થવાની તૈયારી કરી, ત્યારે તેણે પોતાના છોકરાની સાંપણ પોતાના પરમ શુભેચ્છક ગુરુ ગોપાલાનંદ સ્વામીને જ કરી. એમના મનથી જગતમાં એને બીજું કોઈ વાલેશ્રી નહોતું. એના અંતરમાં ખાતરી હતી કે છોકરાને સ્વામી સંભાળશે; એટલે સર્વ શ્રીકર તણ કદને તે શાંતિથી મૃત્યુ પામ્યો.

ત્યારપછી સ્વામીએ એ બ્રાહ્મણના પુત્રને બોલાવીને આશ્વાસન આપ્યું, અને પૂછી બોલ્યું કે તારે લગ્ન કરવાં છે

કે અમારી પેઠે ત્યાગી થવું છે; તારી શી ઇચ્છા છે ? ત્યારે તેણે કહ્યું, કે મારે ત્યાગી તો થવું નથી, સંસારમાં રહીશ. સ્વામી કહે ઠીક. પછી હરિજનોને લલામણુ કરી સ્વામીએ તેમને નિભાવવા માંડ્યો, એટલું જ નહિ પણ હરિજનોએ તેની ઉમર થયે લગ્ન પણ કરાવી આપ્યાં. હવે તે બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થાશ્રમી થયો. તે સિક્ષાવૃત્તિ વગેરેથી પોતાનો ગરીબ વ્યવહાર ચલાવતો; અને ગોપાલાનંદ સ્વામી પ્રત્યેનો ભક્તિ-ભાવ જે તેના બાપ તરફથી વારસામાં જ મળ્યો હતો તે તેણે ટકાવી રાખ્યો.

કેટલોક સમય વીત્યા બાદ તે બ્રાહ્મણની સ્ત્રીને ભારે માંદગી લાગુ પડી અને પ્રતિદિન તેમાં વધારો થતાં એક દિવસે તે મરણ પામી. પોતે ઘરમાં એકલો જ હતો અને આમ મરણ પામેલી સ્ત્રીને જોઈ, દુઃખીયો થઈને ખૂબ ગભરાયો અને વિચારશૂન્ય જેવો થઈને બેઠો. તેવામાં તેને સ્વામીનું સ્મરણ થયું. એ વખતે સ્વામી નજીકના ગામે હતા તે તે જાણતો હતો; એટલે સ્ત્રીના શબને ઢાંકી દઈ, કોઈને કશી હકીકત જણાવ્યા સિવાય ઉતાવળે દોડ્યો, તે પૂરપાટ સ્વામી પાસે આવ્યો. સ્વામીને જોતાં જ પ્રણામ કરીને રડી પડ્યો. અને પિતા પાસે પુત્ર જેમ દુઃખ ગાય તેમ સ્વામીને તેણે સ્ત્રીના મરણની વાત જણાવી. સ્વામીને પણ દયા આવી અને તેને ધીરજ દઈને કહ્યું, કે ‘બનવાનું હતું તે બન્યું માટે જાઓ તેમને અગ્નિસંસ્કાર કરો,’ પણ બ્રાહ્મણ તો એટલો વ્યાકુળ થયેલો કે તેણે તો સ્ત્રીને જીવાડવાની માગણી કરવા માંડી ! સ્વામીએ તેને બહુ સમજાવ્યો કે મરી જાય તે પાછું જીવે

નહિ, માટે જાઓ તેની ક્રિયા કરો. પરંતુ પ્રાદ્ધણે તો કલ્પાંત જ કરવા માંડ્યું અને ચરણમાં લોટી પડ્યો. તેણે એક જ આગ્રહ ધર્યો કે તમે મારો કાં તો જીવાડો, પણ હું અહિંથી જઈશ નહિ. મારા પિતાએ આપના હાથમાં મને સોંપ્યો છે માટે હું કેમ દુઃખી થાઉં ? એમ કહેતો તે અતિ દીન અને લાચાર થઈ ગયો ! સ્વામીનું અંતર દયાથી ઉભરાઈ આવ્યું ! ગરીબ પ્રાદ્ધણની અધવચ્ચે ધરભંગ થયાની દુઃખપૂર્ણ કાકલુદી સાંભળી, સ્વામી શરણાગતની પીડા સહી ન શક્યા ! અનુગ્રહનાં મોજાં એ મહાન હૃદયસમુદ્રમાં ઉછળવા લાગ્યાં અને નેત્રથી કૃપાની ઝડી વરસવા લાગી ! સ્વામીનું અપાર દિવ્ય સામર્થ્ય જાણનારને એ વખતની મુદ્રા જોઈને એમજ લાગી જાય કે અત્યારે કૃપાના પાત્રનો ખેટો પાર છે ! સ્વામીએ ઘડીભર વિચાર કરી પ્રાદ્ધણને સાવધ કરીને કહ્યું, કે તમે ઘેર જાઓ, તમારી સ્ત્રીને તાળવે ધી ઘસો અને પછી આવજો. કોઈને વાત ન કરશો. પ્રાદ્ધણને સ્વામીમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી, એટલે તે તુર્ત જ ઘર ભણી ચાલ્યો અને ઉતાવળે ઘેર આવી, ઢાંકી મુકેલી સ્ત્રીના મસ્તકે ધી ઘસવા લાગ્યો; એટલે તુર્ત સ્ત્રીના શરીરમાં પ્રાણનો સંચાર થયેલો જણાયો. આથી પ્રાદ્ધણ બહુ જ આનંદ પામ્યો. સ્ત્રી સારી રીતે શુદ્ધિમાં આવી ત્યારબાદ તેમની યોગ્ય પરિચર્યા કરીને બીજે દિવસે તે પાછો સ્વામી પાસે આવ્યો અને સભા વચ્ચે જ સ્વામીને આ હકીકત કહી. પ્રાદ્ધણે વાત આમ જાહેરમાં મુકી તેથી સ્વામીએ તેને ખૂબ ઠપકો આપ્યો.

સારંગપુરમાં વીંધાખાચર નામે એક અનન્ય કાઠી હરિભક્ત હતા, તેમની સહાય માટે તથા સારંગ-

સારંગપુરના પુર સ્થળ પ્રભુકૃપાથી મહિમાવાન હતું એ હનુમાન બંને કારણથી વાઘા ખાચરની નમ્ર પ્રાર્થના લક્ષમાં લઈ ગોપાલાનંદ સ્વામીએ ત્યાં કષ્ટલંજન નામે પ્રતાપી હનુમાન સ્થાપ્યા. હનુમાનની મૂર્તિ ઘડનાર કડીયે કાનો કારીગર ન હતો. સ્વામીએ તેને ચિત્ર દોરીને આકૃતિનો ખ્યાલ આપી મૂર્તિ તૈયાર કરાવી. પછી વિધિપુરઃસર પ્રતિષ્ઠા કરાવીને નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીએ શુકાનંદમુનિ તથા ગોવિંદાનંદ સ્વામી પાસે હનુમાનની આરતી ઉતરાવી. આ સમયે સ્વામી લાકડીના છેડા ઉપર હડપચી ટેકવી એક તીક્ષ્ણ દષ્ટિપાતથી હનુમાન સામે જોઈ રહ્યા હતા; તેવામાં કષ્ટલંજનની મૂર્તિ થરથરાટ ઠપી ઉઠી ! ઘોલેરાના ગીરાશીયા ભોળભાઈ તે વખતે સ્વામી પાસે જ ઉભા હતા. તેમણે સ્વામીને વિનંતિ કરી, કે સ્વામી ! આસપાસનાં મોટાં મંદિરોના દેવ વચ્ચે હનુમાનમાં આટલો પ્રતાપ બસ છે; વિશેષ ન મૂકો. આથી સ્વામીએ દષ્ટિ ખેંચી લીધી. એ કષ્ટલંજન હનુમાનજીએ વાઘા ખાચરની અનેક કષ્ટોથી રક્ષા કરી છે. તેમજ ઘણાં મનુષ્યોનાં દુઃખ નિવાર્યાં છે. વર્તમાન કાળે પણ સારંગપુરના કષ્ટલંજન હનુમાન દેશ પ્રદેશમાં અતિ પ્રતાપી દેવ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમને આશ્રયે આવી અનેક પીડિત જનો ઉપાધિમુક્ત થઈ શાંતિ મેળવે છે.

એક સમયે સ્વામી બળદગાડીમાં બેસી સારંગપુરથી ગઢડે જવા નીકળ્યા. રસ્તે કેટલેક અંતરે ગયા પછી વરસાદ થયો અને કીચરમાં ગાડી ચાલી શકે તેમ રહ્યું નહિ. એટલે નીરુપાએ

સ્વામીને
અનુચિત

ગાડીને પાછી વાળીને સૌ સાથે સ્વામી પણ પગપાળા ચાલ્યા અને એમ ને એમ ગઢડે પહોંચ્યા. સ્વામીનું સુકોમળ અને કૃશ શરીર આ મુસાફરીથી બહુ શ્રમિત થઈ ગયું. પગમાં ગાંઠો જામી અને આખું અંગ સજ્જડ ભરાઈ આવ્યું. જ્યારે રાત્રે સ્વામી સૂતા ત્યારે એક જીવાન સાધુએ આવી સ્વામીના પગ ચાંપવા માંડ્યા. અતિશય થાકમાં આ સેવા યોગ્ય સમયની અને અનુકૂળ થઈ. સ્વામીએ તેમને પગ ચાંપવા દીધા અને એથી જે શાંતિ થઈ તેમાં ને તેમાં સ્વામીને નિદ્રા આવી ગઈ. પગચાંપી કરનાર સાધુએ તો સ્વામીનો મહિમા જાણીને ચાંપવાનું શરૂ જ રાખ્યું. એમણે તો પોતાનું મહદ્ લાગ્ય માન્યું કે આવો વખત મને ક્યારે પ્રાપ્ત થાત ! આમ પગચાંપી ચાલુ રહી, ને સ્વામી થાકને પરિણામે ગાઢ નિદ્રામાંથી છેક સવારને વખતે જાગ્યા. જીએ છે તો સાધુ બેઠા પોતાના પગ ચાંપે છે ! સ્વામીએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું કે સાધુ પુરુષ ! તમે ફરી અત્યારે ઉઠીને પગ ચાંપવા આવ્યા છો કે શું ? સાધુ કહે ના મહારાજ, હું અહિંથી ગયો જ નથી. સ્વામી કહે, શું આખી રાત્રિ આમ પગ ચાંપતા બેસી રહ્યો ? તમે સૂઈ કેમ ન ગયા ? સાધુ કહે આપને બહુ થાક હતો તથા આપની આજ્ઞા સિવાય પણ કેમ ઉઠાય ? વળી આપને સુખે નિદ્રા આવી ગઈ હતી અને હું એમને એમ ખસી જાઉં તો જાગી જાઓ માટે હું પગ ચાંપતો બેસી રહ્યો. સ્વામી પ્રસન્ન વદને બોલ્યા, કે સાધુ પુરુષ તમારી સદ્વૃત્તિ અને તમારા સેવાભાવને ધન્ય છે ! તમે આખી રાત્રિ થાક કે ઉંઘ જણ્યા સિવાય બેસી રહ્યા એથી હું બહુ રાજી થયો છું; માટે તમને કંઈ મારા

તરફથી માગવાની ઇચ્છા હોય તો કહો. સાધુ પણ સાચા સાધુ જ હતા. સ્વામિનારાયણ ભગવાનના સંઘમાં જગતના વૈભવને લાત મારી અમ્મર પ્રાપ્તિની ઉત્કટ ઇચ્છાવાળા પુરુષો આવી વસતા હતા, તેમાંના જ આ સાધુ હતા. તેમણે વિચાર્યું કે સ્વામી જેવા સદ્ગુરુની પ્રસન્નતાનો દુર્લભ લાભ ચુકવો નહિ. તેમણે સ્વીકારેલી સાધુતામાં અંતરાય કરતા દોષોને નિર્મૂળ તો કર્યા જ હતા, પરંતુ શારીરિક વયની સ્વાભાવિકતાથી કોઈ વખત તેમને સ્વપ્નપાતનો ઉપવાસ કરવો પડતો હતો, આથી તેનું અંતર બળ્યા કરતું હતું. તે પૂર્ણ નિષ્કામ થવાની સાધના કર્યા કરતા, છતાં એ શારીરિક દોષ છેક નિવૃત્તિ પામ્યો ન હતો. તેથી તેમણે અતિ દીન થઈને નિખાલસપણે સ્વામી પાસે વર માગ્યો, કે “મારામાં સ્વપ્નપાતનો પણ દોષ ન રહે એવું મન, વાણી અને શરીરથી દૃઢ નિષ્કામી વર્તમાન સિદ્ધ થાય એવી કૃપા કરો” સ્વામી તેમની નાની ઉમરમાં પણ આવી ઉત્કટ ધર્મવૃત્તિ અને સાધુતા જોઈ વિશેષ પ્રસન્ન થયા, અને બહુ હર્ષપૂર્વક એ આશીર્વાદ આપી. આ કૃપાના પ્રસાદથી એ સાધુ ત્યાર પછી સર્વ દોષથી અલિપ્ત થઈ પૂર્ણ નિષ્કામીપણાથી જીવિત પચાંત રહ્યા ! અને સ્વપ્નમાં પણ તેમને રંચ જેટલા દોષો બાધ કર્યો નહિ ! !

બોટાદ ગામમાં જૈનોનું પ્રબળ સાદું હતું, છતાં ભગવાન સ્વામિનારાયણનું અલૌકિક ઐશ્વર્ય જોઈ ભગા જૈનશ્રી જે જૈન વણિક હતા તે સત્સંગી થયા હતા. પણ તેમને જૈન વર્ગ તરફથી કેટલીક મુસીબતો હર વખત સહન કરવી પડતી. એક વખતે

ઠાઠિયાવાડમાં પોતાની વિદ્યાર્થી પ્રસિદ્ધ થયેલા જૈનના પૂજ્ય નેમીવિજયજી બોટાદમાં આવ્યા. તેમણે લગા દોશી વગેરેને ગભરાવવા માંડ્યા કે આ પાંચમા આરામાં ભગવાન હોય જ નહિ; તમે સ્વામિનારાયણમાં વિશેષ શું જોયું? તેમને અહિં બોલાવો અને હું તેને જોઈ લઉંશ ! તમને બધાને એનું શિષ્યત્વ છોડાવું તો જ હું જૈનમુનિ સાચો ! આ રીતે તેણે ખૂબ ધાંધલ મચાવ્યું. છેવટે બહુ ઉપાધિ થવાથી લગા દોશીએ ગોપાલાનંદ સ્વામી સારંગ-પુર હતા ત્યાં માણસ મોકલી પત્રમાં બધી વિગત જણાવી, તુરત પધારવા વિનંતિ કરી. સ્વામીએ પત્ર વાંચી સ્થિતિ વિચારી, કે આ પ્રસંગે નહિ જવાય તો બોટાદ જેવા સ્થળમાં જૈનમુનિ સત્સંગ વિષે ઘણા બોટા ખ્યાલો ઉભા કરી દેશે; તેમજ વણિક હરિજનોને બહુ ઉપાધિ થશે. તેથી સત્સંગની અને હરિજનની પ્રતિષ્ઠાને ખાતર જવું જોઈએ, આમ ધારી તુરત ગાડી જોડાવી સ્વામી ચાલી નીકળ્યા.

બોટાદની બજારમાં સ્વામીની ગાડી આવી તે વખતે જૈન ઉપાશ્રયના આગલા દ્વારમાં બે હાથે બે તરફની સાબ બાલીને જૈનમુનિ નેમીવિજયજી ઉભા છે. ગાડી ત્યાં આવી પહોંચી એટલે માણસોના કહેવાથી ત્યાં જ બંને પુરુષોને થરથર પીછાન થઈ. સ્વામીએ તુર્ત ગાડી ઉભી રખાવી અને ઉપાશ્રય પાસે ગાડીમાંથી ઉતરી ગયા. એટલામાં માણસોની મેદની ભરાઈ ગઈ. સ્વામીએ જૈનમુનિને શાંતિથી પૂછ્યું, કે તમે સત્સંગ વિરુદ્ધ શા માટે પ્રવૃત્તિ કરો છો ? જૈનમુનિએ જરા કરડાઈથી કહ્યું, કે તમે કેાણ છો ?

સ્વામીએ તેમના અવિવેકનો એવો ઉત્તર આપ્યો, કે અમે તો જગતના જીવના ભગવાન છીએ. જૈનમુનિ કહે ત્યારે સ્વામિનારાયણ કોણ છે? સ્વામી કહે તે તો અમારા પણ ભગવાન છે. આથી જૈનમુનિએ હાંસી કરી કહેવા માંડ્યું, કે તમે આવો દંભ કરો છો તે તમારામાં એવું શું ભગવાનપણું પેસી ગયું છે, તે બતાવો એટલે હું જોઉં તો ખરો! તમારું ગપ મારી પાસે નહિ ચાલે! જૈનમુનિનાં આવાં ઉદ્ધત વચનોથી સ્વામીએ સ્થિર થઈ ગઈ સામેના એટલા પર બેસી તેમની સામે એક દૃષ્ટિ સાંધી; તેવામાં જૈનમુનિના ભાષણનો પ્રવાહ એકદમ અટક્યો! અને તેની આંખો જેમની તેમ મટકા રહિત થઈ ગઈ! તેના બંને હાથ જેમના તેમ બારણાની આંખો પર ચોટી રહ્યા! આમ નિશ્ચેષ્ટ સ્થિતિ થઈ ગઈ! સર્વ લોકોએ જોયું કે જૈનમુનિ માત્ર પુતળા સમાન જડવત થયેલ છે. આથા અર્થા ચાલવા માંડી કે સ્વામી કોઈ બહુગાર છે અને તેણે ચોટ નાખી છે! એમ કહેતા કેટલાક જૈનો ભીતિભર્યા સરી જવા લાગ્યા; ત્યારે કેટલાક કુતુહલ જોવા ભેગા થવા લાગ્યા. આમ કેટલોક વખત વીત્યો, ત્યારે લોકોએ સ્વામીને વિનંતિ કરી, કે જૈનમુનિની આ સ્થિતિ છોડાવો. એથી સ્વામીએ ફરી તેના તરફ દૃષ્ટિ કરી એટલે જૈનમુનિ શુદ્ધિમાં આવ્યા; પણ હવે તો તેણે તુર્ત દોડીને સ્વામીના ચરણમાં પ્રણામ કર્યો અને કહ્યું, કે તમે જેવા કહો છો તેવા જ સમર્થ છો. મારો અપરાધ ક્ષમા કરજો; હું આજથી તમારા સંપ્રદાયની નિંદા છોડી દઉં છું.

લોકોએ બહુ જાણસાથી જૈનમુનિને પૂછ્યું, ત્યારે તેણે

જણાવ્યું કે મેં સમાધિમાં જઈ જૈન તીર્થંકરોનાં દર્શન કર્યાં અને તેમણે આ મહાપુરુષોની મહત્તા મને કહી છે; તથા શુદ્ધિમાં આવતાં પહેલાં ખીજું દર્શન મને ચમપુરીનું થયું, તેમનાથી મને ઘણી વેદના સહન કરવી પડી છે, આ સત્સંગની નિંદા કરવી એ અજ્ઞાન છે એમ મને આજ સમજાયું છે. લોકોમાં આથી સત્સંગનો પ્રતાપ ખૂબ વધ્યો અને ખોટાદ કે જ્યાં સત્સંગનો પ્રવેશ થવો મુશ્કેલ હતો તે સત્સંગનું બળવાન સ્થળ બન્યું. ભગા દોશીની પ્રતિભા પણ એટલી વધી કે ખીજે કેટલેક સ્થળે જૈનવર્ગ તરફથી થયેલી ઉપાધિનું શમન તેમનાથી તુર્ત થઈ જતું. હજી સુધી એ પ્રતિભા અને પ્રતિષ્ઠા ભગા દોશીના વંશમાં ઉતરતી આવી છે.

ભગવાન સ્વામિનારાયણે પોતાના સર્વ આશ્રિતોના ધર્મરક્ષણ હેતુથી શ્રી. રઘુવીરજી મહારાજ એ ગાદીના મધ્યસ્થ અને તથા શ્રી. અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજને વરતાલ શ્રીજીના અને અમદાવાદની ગાદીઓ પર સ્થાપી સમાન પ્રતિનિધિ દેશવિભાગ વગેરે વહેંચણુ કરી આપી. તે સાથે સદ્ગુરુ નિત્યાનંદ સ્વામીને વરતાલમાં અને સદ્ગુરુ પ્રદ્યાનંદ સ્વામીને અમદાવાદમાં રહેવા આજ્ઞા કરી; પરંતુ બંને આચાર્યોના મધ્યસ્થ તરીકેની તેમજ સમગ્ર સંપ્રદાયની વ્યવસ્થાની જવાબદારી સદ્ગુરુ ગોપાલાનંદ સ્વામી ઉપર મૂકી હતી; તથા શ્રીહરિએ સ્વધામ પધારવા અગાઉ આચાર્યો, સદ્ગુરુઓ, હરિજનો સર્વને ગોપાલાનંદ સ્વામીની આજ્ઞામાં વર્તવાની ભલામણ કરી, સત્સંગમાં પોતાના પ્રતિનિધિ

તરીકે સ્થાપન કર્યા હતા. ગોપાલાનંદ સ્વામીએ પણ એ પ્રતિનિધિ પદની જવાબદારી ભવિત પર્યંત અણીશુદ્ધ રીતે પાર પાડી સંપ્રદાયનું નિયમન સુદૃઢ કર્યું. તેઓશ્રીના સમાગમથી, તેમની અલૌકિક જ્ઞાનવાર્તાથી અને કૃપાદૃષ્ટિથી પણ અનેક આત્માઓ બળવાન બની અક્ષરના અધિકારી થયા.

સ્વામીએ અષ્ટાંગયોગ સિદ્ધ કર્યો હતો, છતાં તેનો ઉપયોગ બીજા યોગીઓની પેઠે કેવળ ઐશ્વર્યાર્થે યોગવિદ્યા નહિ, પણ ભગવાનના સ્વરૂપમાં સંલગ્ન થવામાં તથા અન્યના કલ્યાણમાં જ કર્યો હતો. કોઈ એક વિપ્ર યોગ સાધવાની ક્રિયામાં પ્રાણનો નિરોધ કરી એકાંતમાં બેઠેલો, તેવામાં ઉપર મૂકેલું વાસણ બિલાડીએ નીચે પાડ્યું; તેથી તે ચમક્યો અને પ્રાણની ગતિ અવ્યવસ્થિત થઈ ગઈ, જેથી તેને અતિશય વેદના થવા લાગી. તે સમયે ગોપાલાનંદ સ્વામી ત્યાં આવતાં તેમની હકીકત જાણીને તેમને પ્રથમની પેઠે પ્રાણાયામમાં બેસાડ્યો અને પોતે પણ પ્રાણનો નિરોધ કર્યો, પછી પેલો વિપ્રના પ્રાણને પોતાના પ્રાણના બળથી જેવ્યા તેથી વિપ્રની વેદના તુર્ત શાંત થઈ અને પ્રાણ સ્થાનમાં આવી ગયા.

આ સિવાય શ્રીહરિ અક્ષરમાં પધાર્યા પછી તેમના પ્રતિલોભ વગેરે ધ્યાનની રીતો બતાવીને સ્વામીએ અનેકને ભગવાનની મૂર્તિમાં બેસી દીધા હતા. તેમજ શ્રીહરિના સ્વરૂપનું યથાસ્થિત જ્ઞાન આપી ઘણાની કાચપ ટાળીને સાચા સત્સંગી કર્યા હતા. યોગીઓ એકલા પ્રાણનો નિરોધ કરી શરીરમાંહેનું ચક્રો ભેદે છે, તે સ્થળે સ્વામીએ મૂળાધાર

થકથી જ મૂર્તિની ધારણાવડે ચક્રો લેદવાની સુગમ પદ્ધતિ બતાવી હતી.

સુધાસિંધુ (વચનામૃત) લખનાર સદ્ગુરુઓમાં એક ગોપાલાનંદ સ્વામી હતા. વચનામૃતનો જ્ઞાનસમૃદ્ધિ સંગ્રહ નિત્યાનંદ સ્વામીએ કર્યો અને તેનું શોધન ભગવાન સ્વામિનારાયણની આજ્ઞા તેમજ અભિપ્રાય પ્રમાણે શુકાનંદ મુનિએ કર્યું હતું, છતાં શુકમુનિ એમ બોલેલા કે આ વચનામૃતો ગોપાલાનંદ સ્વામીએ સમજાવ્યાં ત્યારે તે જેમ છે તેમ મને સમજાયાં !

સદ્ગુરુ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીને જ્યારે જુનાગઢના મંદિરના મહંત તરીકે જવા માટે શ્રીજી મહારાજે આજ્ઞા કરી, ત્યારે તેમણે બદલામાં એક વચન શરત તરીકે વિનંતિ કરીને માગી લીધું, કે મહારાજ ! હું ત્યાં જાઉં, પણ દર વર્ષે એક માસ ગોપાલાનંદ સ્વામી મારી પાસે વાતો કરવા રહે એમ અનુગ્રહ કરો. આથી શ્રીજી મહારાજે પ્રસન્ન થઈને ગુણાતીતાનંદ સ્વામીને એ લાભ આપવાનું સ્વીકારીને એક માસ પ્રતિવર્ષ જુનાગઢ રહેવા ગોપાલાનંદ સ્વામીને કહ્યું હતું. ગોપાલાનંદ સ્વામીએ આ આજ્ઞા જીવિત પર્યંત પાળી હતી. કદાચ કોઈ સત્સંગનાં અગત્યનાં કાર્યોમાં એક વર્ષ ન જઈ શક્યા હોય તો જીજ્ઞે વર્ષે સ્વામી એ માસ જુનાગઢ રહેતા.

સ્વામીનો ઉપદેશપ્રવાહ એટલો ગંભીર, જ્ઞાનપૂર્ણ, સર્વદેશી અને ઉંડી અસર કરનારો હતો કે તે સાંભળીને અનેક જનોનાં ઇન્દ્રિયો-અંતઃકરણ વિશમ પામી જતાં હતાં;

અને જીવનની દિશા સમૂળગી બદલાઈને પ્રભુપરાયણ સ્થિતિ-
પ્રજ્ઞ સમી થઈ જતી હતી. દૂર દૂર દેશના હરિજનોની ઠઠ
સ્વામી પાસે નિરંતર જ્ઞાનવાર્તા સાંભળવા માટે ભરાયેલી
જ રહેતી. અને સૌને સ્વામી પાસે જઈને આવતાં અંતરમાં
અલૌકિક બળ મળતું. સ્વામીની કૃપાની વાહના એ વખતના
મોટા મોટા પુરુષો પણ ઈચ્છતા અને આચાર્ય મહારાજો
પણ સ્વામીની મરજીને અનુસરતા. શરીરના રોગી, અંતરના
રોગી કે આત્માના રોગી સર્વના એ મહાન ધન્વંતરી હતા.
શ્રીજી મહારાજની ગેરહાજરીમાં સંપ્રદાયનાં સુવ્યવસ્થા
અને વિસ્તાર કરવામાં સ્વામીની જ્ઞાનવાર્તા તથા તેમના
અદ્ભુત ઐશ્વર્યે ખૂબ સમાસ કયો અને એક મહાન સંપ્ર-
દાયની ધુરા ઉત્તમ પ્રકારે વહન કરી. સ્વામી જ્યારે જ્ઞાન-
વાર્તા કરતા ત્યારે જાણે અંતરમાંથી માયિક ભાવનાં મૂળ
નૂટતાં હોય તેમ અનુભવ થતો.

ખોટાદના શ્રીમંત શેઠ શિવજીભાઈ સ્વામી પ્રત્યે
ખૂબ ગુરુભાવ રાખતા. તેમને સ્વામીના સમાગમનું વ્યસન
પડી ગયું હતું. એક વર્ષે તેમણે સારો ખર્ચ કરીને નવી
હવેલી બંધાવી, તેમાં એટલા બધા તલ્લીન થઈ ગયા કે
તેમને નિરંતર એ હવેલીનું રટન થઈ ગયું. પછી તે પર-
વારીને સ્વામી પાસે આવ્યા. સ્વામીએ તેમનું ઉપાધિશસ્ત્ર
ચિત્ત પારખીને જ્ઞાનવાર્તાનો વેગ એવો લગાડી દીધો કે
થોડા દિવસ પછી શેઠને કોઈએ ખબર આપ્યા કે આપની
નવી હવેલી આગથી બળી ગઈ! તે સાંભળી તેમના અંતરમાં
ગ્ધાનિ સરખી. પણ ન થઈ! જ્યારે સ્વામીએ શેઠને કહ્યું

કે શિવસાક્ષ તમારી સુંદર હવેલી તો બળી ગઈ ! ત્યારે તે બ્રોડ્યા કે સ્વામી તમે જ અહિં અંતરમાંથી બાળી નાખી હતી એટલે હવે તેનું મને કંઈ નથી; પણ જો તમારી પાસે ન આવ્યો હોત તો મને શું થાત તે કહેવાય નહિ.

સ્વામીના ઉપદેશામૃતમાંથી થોડા ઉતારા નીચે આપ્યા છે.

“ જે વર્તે છે તેને મુમુક્ષુને સમજાવતાં આવડે છે ને બીજાને ન આવડે. ”

“ વર્તવું તે તો પેટ કટારી જેવું કઠણ છે. ”

“ શ્રેષ્ઠ થાવાની ઈચ્છા રાખવી ને શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતને મહત્પુરુષના સિદ્ધાંત એ બેયને મેળવવા, જો એક સિદ્ધાંત થાય તો એ મહત્પુરુષનો વિશ્વાસપૂર્વક સંગ કરવો. ”

“ વેગવાન ન થાવું ને શાંત થાવું, વેગવાનને શાસ્ત્ર સમજાતું નથી. ”

“ જેટલી સમજણમાં કાચપ છે તેટલી તો દેહ મુક્યા. યછી પણ નડશે, એ વાર્તા સત્ય છે. ”

“ જે બુદ્ધિએ કરીને પંચ વિષયને વિષે બંધાય નહિ તેને મુક્તાબુદ્ધિ કહીએ. ”

“ મહત્પુરુષનો સર્વ પ્રકારે વિશ્વાસ રાખીને સમાગમ કરવો એ કસર માત્ર ટાળ્યાનો એક ઉપાય અતિશય બળવાન છે. ”

“ આત્મજ્ઞાનને વૈરાગ્યાદિક સર્વ સાધન છે તે માહાત્મ્યે સહિત જે ભક્તિ તેને અર્થ છે. ”

“ વૈરાગ્યવાનને તો સહેજે નિયમ રહે છે ને મંદ વૈરાગ્યવાનને તો નિયમ દઢપણે રાખવા. ”

“ ઉપાસ્ય; ઉપાસક અને સ્થાનકની શુદ્ધતાએ કરીને અતિ ઉત્તમ થવાય છે. ”

આ પ્રમાણે ગોપાલાનંદ સ્વામીએ લગવાન સ્વામિનારાયણની પ્રસન્નતા માટે પોતાના અપ્રતિમ ઐશ્વર્ય સહિત સમગ્ર જીવન સમર્પણ કરી જીવનયજ્ઞ સફળ કર્યો, અને સત્સંગની અત્યુત્તમ સેવા બજાવી પરમ સત્પુરુષનું સુંદર દષ્ટાંત પ્રત્યક્ષ કરી આપ્યું. સત્સંગની સુઘટિત વ્યવસ્થા અને પ્રજ્ઞાલિકા મોટે ભાગે ગોપાલાનંદ સ્વામીને આભારી છે.

સ્વામીનો અંથસમુદાય પણ પ્રબળ, શિષ્ટ અને વિશાળ છે. તેઓશ્રીએ સંસ્કૃતમાં લાખ્યો, ટીકાઓ, તેમજ સ્વતંત્ર મળીને ૧૯ અંથો તથા પ્રાકૃત ભાષાના ૬ અંથો મળીને ૨૫ અંથોનું વિપુલ સાહિત્ય સંપ્રદાયને ભેટ કર્યું છે, તેની નોંધ આ સાથે છે.

સંવત ૧૯૦૮ના વૈશાખ વદ ૫ ના રોજ સ્વામી આ સત્સંગને વીલો મુકી મહાન યોગીને છાજે તેવા અતિ પ્રતાપે યુક્ત સ્વતંત્રપણે વરતાલ મુકામે અક્ષરનિવાસી થયા.

સદ્ગુરુ ગોપાલાનંદ સ્વામીના ગ્રંથો અને લેખોની નોંધ

સંસ્કૃત

સ્કંધની ગૃહાર્થોદ્ધિની

૧ વિષ્ણુયાગપદ્ધતિ

ટીકા.

૨ વિવેકદીપ

૧૬ શ્રીમદ્ ભાગવતના

૩ શ્રી હનુમત્પૂજાવિધિ

એકાદશ સ્કંધની શ્રીકૃષ્ણા-

૪ શ્રી ધર્મદેવપૂજાવિધિ

ભિપ્રાય ઓધિની ટીકા.

૫ શ્રી ભક્તિદેવીપૂજાવિધિ

૧૭ વેદસ્તુતિની શ્રુત્યર્થદીપિકા

૬ ષોડશોપચાર પૂજા

ટીકા

૭ શ્રી વિષ્ણુપૂજાવિધિ

૧૮ વેદસ્તુતિની અન્વયાર્થ

૮ શ્રી કૃષ્ણપૂજાવિધિ

પ્રકાશિકા ટીકા

૯ ભક્તિસિદ્ધિ

૧૯ શાંતિલેખ સૂત્રની ભક્તિતત્ત્વ

૧૦ હરિભક્તનામરત્નાવલ્યામ્

પ્રકાશિકા ટીકા

(નામ માલા)

પ્રાકૃત

૧૧ દ્વૈપાયનીય સૂત્રાર્થ દીપ

૧ શિક્ષાપત્રી

૧૨ ઇશાવાસ્યોપનિષદ્નું ભાષ્ય

(દક્ષિણી ભાષા)

૧૩ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું ભાષ્ય

૨ વાતાવિવેક

૧૪ શ્રીમદ્ ભાગવતના દ્વિતીય

૩ ભક્તિસિદ્ધિ

સ્કંધની શુકાભિપ્રાય

૪ અદ્વૈતખંડન

ઓધિની ટીકા

૫ સંપ્રદાયનાં પાનાં

૧૫ શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમ

૬ વાતાનું પુસ્તક

सद्गुरु नित्यानंद स्वामी

सहयुक्त नित्यानंद स्वामी

चक्रे नित्यं कथां यः प्रकट भगवतः सन्निधाने मनोज्ञां ।
यस्मै प्रादात्प्रसन्नो निजधृत वसनादीन्यसौ पूर्णकामः ॥
जेतायः पण्डितानां जगति विवदतां देवताचार्य वक्ता ।
नित्यानन्दं मुनीन्द्रं तमनुदिनमहं नौमि भक्तिप्रधानम् ॥

સદ્ગુરુ નિત્યાનંદ સ્વામી

વિક્રમની ૧૯મી સદીના લગભગ પ્રારંભ કાળમાં, બુદ્ધેલ
ખંડના લખનેર તાલુકામાં દતિયા ગામે યજ્ઞુર
વિષ્ણુશર્મા અને વૈદી ગૌડ દ્વિજની જ્ઞાતિમાં વિષ્ણુશર્મા અને
વીરભદ્રેવી વીરભદ્રેવી નામે એક ધાર્મિક પતિપત્નીનું
યુગલ રહેતું હતું. વીરભદ્રેવી સદ્ગુણની ભૂતિ
સમાન અને પતિવ્રતા હતાં તેમજ વિષ્ણુશર્મા વિપુલ
સંપત્તિવાન-કૌટિ ધ્વજ છતાં વિદ્વાન, નિરભિમાની અને
હૃદયના ઉદાર હતા. આ પવિત્ર દંપતીનાં ધર્મપરાયણ
આચરણે લોકોમાં પૂજ્યભાવ મેળવ્યો હતો. તેઓ સ્વધર્મમાં
દૃઢપણે રહી, દેવ, અતિથિ તેમજ કોઈપણ સેવા કરવા યોગ્ય
પાત્રની પરિચર્યા નિરંતર ભાવપૂર્વક કરતાં હતાં, કળીનો
મળ તેમની શુદ્ધ ધાર્મિકતાથી દૂર જ રહ્યો હતો.

ઇશ્વરકૃપાથી આ દંપતી બે પુત્રરત્ન પામ્યાં હતાં.
એકનું નામ ગોવિંદશર્મા હતું; બીજાને દિન-
દિનમણિશર્મા મણિશર્મા નામથી બોલાવતાં. આ દિનમણિશર્મા
કોઈ દિવ્ય આત્મા છે એમ સ્વાભાવિકપણે
સર્વને પ્રતીતિ થતી હતી. બાળપણથી તેમની વિચક્ષણ
બુદ્ધિ, ગાંભીર્ય, સુશીલતા અને સુખકાંતિ અનેશ જ હતાં,
સામાન્ય બાળકોમાંથી દિનમણિશર્મા સહજ તરી નીકળતા.
પિતાએ તેમને યોગ્ય વયે ઉપનયન સંસ્કાર કરાવી ઉપવીત

આખું. ઉપવીત ગ્રહણ કરતાં બ્રહ્મચારી અને કાશીએ ભણવા જવાનો ઉપદેશ સાંભળ્યો; એ ઉપરથી તેમણે મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે કાશીએ જવું. કોઈ પરમ સત્ય વસ્તુની તલપ તેનાં હિલમાં લાગી. જેમ રાજ્યપ્રાપ્તિ અર્થે ધ્રુવે માતા પિતા સહિત ગૃહ તજ્યું હતું, તેમ આ ગર્ભશ્રીમંત-અતુલ લક્ષ્મીના અધિકારી દિનમણિશર્માએ બાળપણથી જ બધો મોહ તણ શરૂઆતમાં વિદ્યા સંપાદાન કરવા નિમિત્તે ગૃહ તજ્યું. ઘેરથી નીકળી કાશી પુરી પહોંચ્યા.

વિદ્યાભ્યાસ ત્યાં એક વિદ્વાન ગુરુ પાસે રહી અધ્યયન

શરૂ કર્યું. શિષ્યની નૈસર્ગિક શક્તિથી ગુરુને સાનંદાશ્રય થયું; અને તેથી તેમની કૃપા તથા સહલાવ સહેજે પ્રાપ્ત થયાં. શાસ્ત્રનાં અંતર્ગત રહસ્યો દિનમણિશર્માને પરિચિત જ હોય તેમ દર્પણની પેઠે જણાવા લાગ્યાં. જ્યારે તેમણે જ્ઞાન માર્ગ નિહાળ્યો, ત્યારે પિંડ બદ્ધાંડની નાશવંત સ્થિતિ પીછાણી દીલનો રંગ પલટાયો. તેઓ સત્ય વસ્તુની શોધ માટે ઉત્સુક થયા; અને મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે ભગવાનની પ્રાપ્તિ થવી એ જ મનુષ્ય જન્મની સુફળતા છે. જેમ જેમ આ વિચાર વિશેષ દૃઢ થતો ગયો તેમ તેમ ઈશ્વરપ્રાપ્તિની ઇચ્છા એમના ચિત્તની આતુરતા વધતી ગઈ; વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી માતાપિતાના ગૃહમાં જઈને સાંસા-

રિક વૈભવો વચ્ચે સુખે રહેવું એ વિચાર જ વિસ્મૃત થવા માંડ્યો. અને તેમની સર્વ વૃત્તિઓનો પ્રવાહ પ્રભુ તરફ વેગથી વહેવા લાગ્યો, કેમ જાણે કોઈ મહા નંદ સ્વાભાવિક માર્ગે સાગરને મળવા ધસતો હોય !

દિનમણિશર્માએ એમ પણ જાણ્યું કે ભારતવર્ષમાં
 લગવાનના સંત અવશ્ય વિદ્યમાન હોય છે,
 પિનૃહૃત્યાગ- અને તેમની પ્રાપ્તિ કોઈ ને કોઈ તીર્થસ્થળોમાં
 અને પ્રભુ તરફ થઈ શકે છે. આ ધારણાથી તેમણે ગૃહ-
 એવાણુ કુંડુંબના અનિવાર્ય મોહના પરિત્યાગરૂપ પ્રથમ

આકૃતિ જીવનયજ્ઞમાં હોમવા તૈયાર કરી. પ્રભુ પ્રીત્યર્થે
 અંતઃકરણના ઉંડાણમાંથી સ્વાહા સમાન કોઈ ગેળી અવાજ
 સાંભળાતાં દિનમણિશર્મા સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી બદ્રીનારાયણ
 જતા એક સંઘમાં લગી ગયા. પછી તો ક્રમે ક્રમે તીર્થ
 ક્ષેત્રોમાં અટન શરૂ કર્યું. સાકરના પર્વતની ગધ જેમ કીડીને
 કેટલેય દૂરથી આવે છે, તેમ આ દિવ્ય આત્માને પ્રગટ
 લગવાન સંગ્રામી કંઈક અલૌકિક સ્ફૂરણાઓ અનુભવાવા
 લાગી. બદ્રીનારાયણ, જગન્નાથપુરી, સેતુબંધ રામેશ્વર વગેરે
 અનેક સુંદર અને પુરાણાં પુણ્યસ્થાનકો હુંદી વળ્યા. પણ
 અંતરમાં અશાંતિ અને આતુરતા વધતાં જ ગયાં. હવે તેમણે
 મુખ્ય ચાર ધામમાં બાકી રહેલી દારિકાપુરીનો માર્ગ લીધો.
 ચાલતાં ચાલતાં રસ્તામાં વિશનગર આવ્યું, ત્યાં થેડા દિવસ
 સુકામ કર્યો; ત્યાંથી તેમણે એક અદ્ભુત વાત સાંભળી, કે
 પૃથ્વી ઉપર લગવાનનો અવતાર થયો છે. અને હાલ તેઓ
 સ્વામિનારાયણ નામથી કાઠિયાવાડમાં વિચરે છે. તેમના

શિષ્યો મોટા સંતો છે, તે ઉત્તમ ઉપદેશ આપે

લગવાન
 સ્વામિનારાયણ-
 ની ખબર

છે. સ્વામિનારાયણ લગવાનનાં અંગો પર
 શાસ્ત્રમાં જણાવેલાં ઇશ્વરનાં ચિહ્નો છે. તેઓ
 કામાદિક મહાદુર્જય અંતર્શત્રુઓની નિવૃત્તિ

કરાવી મનુષ્યોનું કલ્યાણ કરે છે. આ સાંભળી દિનમણિશર્મા

અત્યંત પ્રસન્ન થયા. પોતાની ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત થતી હોય તેમ તેમના અંતઃકરણમાં સંતોષ અને શાંતિ થવા લાગ્યાં. અનેક, તીર્થસ્થાનોમાં યોગી, યતિ, તપસ્વી તથા ધર્મવાળા સત્પુરુષોનો ભેટો તેમને થયો હતો, પરંતુ આ વાત સાંભળીને જેવી ચિત્તમાં સ્થિરતા અને પ્રસન્નતા થઈ તેવી અન્યના મિત્રાપત્રી પણ થઈ ન હતી. હવે સ્વામિનારાયણુ લગવાનને મળવા તેઓ અતિ ઉત્કંઠાપૂર્વક ઠાડિયાવાડમાં આઢી નીકળ્યા. અનેક સ્થળોમાં ફરતા ફરતા દ્વારિકા પહોંચ્યા. પ્રતિદિન તેમનું અંતર પ્રભુને મળવા વ્યાકુળ થતું ગયું. જાણે કે જોડીમાંથી વિખૂટું પડેલું સારસ ન હોય ! પ્રવાસમાં પૂછપરછથી ખબર મળ્યા કે પ્રગટ પ્રભુના સાધુ સોરઠમાં ફેણેણી ગામે છે. બનતી ત્વરાએ દિનમણિશમાં ત્યાં પહોંચ્યા;

સ્વામી
પ્રભુતાનંદજી-
નો મેળાપ

તો લગવાન સ્વામિનારાયણુના શિષ્ય સ્વામી પ્રભુતાનંદજીનાં દર્શન થયાં. આ પરમહંસની ઉત્તમ સ્થિતિ જોઈ બહુ લોકો તેમના તરફ વળ્યા હતા. જ્ઞાન, ધ્યાન, નૈષ્ઠિક પ્રહ્લચર્ય,

નિરભિમાન, અપરિચ્છેદ આદિક શુભ ગુણોનો સમુદાય પ્રગટ લગવાનની બળવંતર ઉપાસનામાં મળી જઈ અતિ ઉજ્જવળ પણે એ સત્પુરુષમાં પ્રકાશી રહ્યો હતો. આવા સાચા સાધુને જોઈ દિનમણિશમાંની આંખો ઠરી. તેમણે થોડા દિવસ તેમની પાસે રહી ઉપદેશ સાંભળ્યો; આથી તેમના સર્વ આંતર કલેશ શમી ગયા, ચિત્ત આનંદમય થયું તથા પ્રભુ તરફ પ્રેમવ્રક્ષણા લક્ષિત ઉડેલી. હવે લગવાન સ્વામિનારાયણુનાં દર્શનની આતુરતા તે રોડી શક્યા નહિ, તેથી દર્શન કરવા માટે આંત્રી નીકળ્યાં. કોઈ સ્થળેથી ખબર મળ્યા

કે લગવાન સ્વામિનારાયણ સિદ્ધપુર તરફ વિરાજે છે અને તેઓ સાધુઓને ઉઝે લેવા થવાના છે. તે સાંભળી દિનમણિ શર્મા ત્યાંથી ચાલીને ઉઝે આવ્યા અને શ્રીહરિનાં પ્રથમ દર્શન કર્યાં. આ જ પ્રમાણે બીજા એવી જ રીતે શ્રીહરિ તરફ ખેંચાઈને આવેલા અગિયાર જણાએ પણ પ્રથમ દર્શન કર્યાં. તેમાં મહાનુભાવાનંદ સ્વામી અને મોટા પરમાનંદ સ્વામી પણ પૂર્વાશ્રમના વેશમાં હતા.

અકળતા તારાઓની વચ્ચે જેમ પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર ખીટી રહ્યો હોય તેમ ઉઝાના તળાવના ઉત્તરાદા લગવાન સ્વામિનારાયણ નાં દર્શન તીર પર લગવાન સ્વામિનારાયણ પરમહંસ તથા નિષ્કામી હરિજનોની સભા વચ્ચે ઉંચે આસને વિરાજતા હતા. આ સમયે ત્યાં આવી દિનમણિશર્માએ શ્રીહરિને જોયા. દૃષ્ટિ માડતાં જ એટલા તદ્દલીન થઈ ગયા કે કેટલીક વાર સુધી દેહની વિસ્મૃતિ થઈ ગઈ ! શાસ્ત્રમાંથી લગવાન સંખંધી જે જે કંઈ જાણ્યું હતું, તે સઘળું આ મૂર્તિમાં તેમને પ્રત્યક્ષ થતું જણાયું; અને દર્શન માત્રથી અતિ સુખમય બન્યા. શ્રી હરિની દંતપંક્તિએ તેમના અંતઃકરણમાં એટલી અસર કરી કે લગવાનપણાનો દૃઢ નિશ્ચય એનાથી જ પ્રથમ દૃષ્ટિએ થયો. આ રીતે મૂર્તિ નીરખતાં એટલા પ્રેમાતુર થયા કે ‘હે સ્વામિનારાયણ’ એમ ઉંચે સ્વરે ઉચ્ચાર કરી, દોડીને ચરણારવિંદમાં દંડવત્ પ્રણામ કર્યો ! પ્રભુ પણ તેમના તરફ અમૃતભરી કરુણા નજર કરી રહ્યા હતા. જેમ ચુંબક અને લોહનો સંયોગ થતાં એક ખીજાને તણ ન શકે, તેમ

ભગવાન અને દિનમણિશર્માની વૃત્તિઓ એકતાર જોડાઈ
જઈ ! કેઈનાં નેત્ર ખસી શકે નહિ. આમ કેટલીક વાર
વીત્યા પછી શ્રીહરિએ તેમને બોલાવ્યા. એટલે સ્નેહથી
ગઈ ગઈ કંઠે ચરણમાં પડી ગયા. તેમને ઉભા કરી શ્રીહરિ
પ્રેમપૂર્વક લેટ્યા !

હવે દિનમણિશર્મા તો ત્યાં જ રહ્યા. જ્ઞાન, ધ્યાન,
ભાગવતી દીક્ષા ધારણા અને ભગવદ્ગુણગાનમાં જ તેમનો
સમય વ્યતીત થવા લાગ્યો. શ્રીહરિએ તેમની

ઉત્તમ સ્થિતિ જોઈ પ્રસન્ન થઈ પોતાની સાથે
લીધા. હરિકૃપાથી દિનમણિશર્માએ તેમના રહસ્ય-અભિપ્રાયો
થોડા જ સમયમાં સમજી લીધા. કેટલાક દિવસે ફરતા ફરતા
મેઘપુર ગમે શ્રીહરિ આવ્યા ત્યારે દિનમણિશર્માએ દીક્ષા
આપવાની નમ્રતાપૂર્વક પ્રાર્થના કરી. યોગ્ય પાત્રતા અને
અંતઃકરણની ઇચ્છા જોઈ શ્રીહરિએ ત્યાં મેઘપુરમાં જ તેમને
ભાગવતી દીક્ષા આપી નિત્યાનંદ મુનિ નામ રાખ્યું. આ
રીતે દિનમણિશર્માએ સંસારના સર્વસ્વની મહાન આકૃષ્ટિ
જીવનચક્ષમાં હોમી, જીવન પર્યંત ત્યાગનો કઠિન માર્ગ
સ્વીકાર્યો !

હવે નિત્યાનંદ સ્વામીએ શ્રીહરિની ઇચ્છાથી અમદા-
વાદમાં નરભેરામ શાસ્ત્રી પાસે ઉત્તમ ગીર્વાણને
વિશેષ વિદ્યાભ્યાસ વિશેષ અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. તે અભ્યાસ
પૂર્ણ થયા બાદ નાંદોલક ભટ્ટ પુરુષોત્તમ શાસ્ત્રી
નામે પ્રખર વિદ્વાન હતા તેમની પાસેથી વેદ, વેદાંત, ન્યાય
વગેરે શાસ્ત્રો સાંગોપાંગ શીખ્યા. જ્યારે અભ્યાસ પૂર્ણ થયો

ત્યારે નિત્યાનંદ મુનિએ વિચાર્યું કે શ્રીહરિ પાસે જઈ મારો અભ્યાસ નિવેદન કરું, જે કંઈ અપૂર્ણતા જણાય તો ફરી પૂર્ણતા માટે પાછો આવું. આવી ધારણા કરી નીકળ્યા અને લોચા ગામે ભક્ત સુરાળાચરને ઘેર પ્રભુ વિરાજતા હતા, ત્યાં આવી પ્રભુને પ્રેમપૂર્વક પ્રણમ્યા. શ્રીહરિએ તેમને હેતથી બોલાવીને બેસાડ્યા. પછી વૃત્તાંત પૂછ્યો, એટલે પોતાના વિદ્યાભ્યાસની અથ ઇતિ હકીકત કહી સાંભળાવી. એ સાંભળી શ્રીહરિ બહુ પ્રસન્ન થયા અને નિત્યાનંદ મુનિને કહ્યું, કે તમે બહુ સારો અભ્યાસ કર્યો છે તો એક પ્રશ્ન પૂછીએ છીએ, કે શ્રીમદ્ ભાગવતનો મુખ્ય તત્ત્વરૂપ સિદ્ધાંત શો સમજ્યા છો તે કહો. નિત્યાનંદ મુનિ નમ્રતાપૂર્વક બોલ્યા, મહારાજ ! હું આપની કૃપાવડે જે સમજ્યો છું તે કહું છું, તેમાં દોષ રહે તો ક્ષમા કરજો. શ્રીમદ્ ભાગવતમાંથી એમ સમજાય છે કે આ સંસારમાં જે કોઈ મુક્ત આત્માઓ અવતરે છે, તે જો માયિક એવાં ધન, સ્ત્રી આદિક ના વ્યવહારમાં પડે છે તો તેને જરૂર માયાનું બાંધન થાય છે, પરંતુ જે પરમેશ્વર અને પરમેશ્વરના અવતારો સંસારમાં આવે છે તે તો સદા નિર્વેપપણે વરતે છે. વળી તેના સંબંધને પામીને જીવો પણ નિર્વેપ થઈ જાય છે. તેમજ એ ભગવાન કે ભગવાનના અવતાર માયા ઉપર દૃષ્ટિ કરે તો તેને પણ દિવ્ય કરી મૂકે છે. આ રીતે મુક્ત અને પરમેશ્વરના ભેદની મુખ્ય વાત મને સમજાણી છે. આ ઉત્તર સાંભળી શ્રીહરિ અતિશય પ્રસન્ન થયા, અને મસ્તકે હાથ મૂકી તેમણે સંપાદન કરેલી સદ્વિદ્યાની પ્રશંસા કરી. પછી સર્વ વિદ્વાન સંતમંડળની મોટી સભા કરી શાસ્ત્રચર્ચા કરાવી.

નિત્યાનંદ મુનિનું બૃહસ્પતિ સમાન વક્તૃત્વ તથા બુદ્ધિનું
ઓજસૂ નિહાળી સંતમંડળ સહિત સર્વજનેને તેમના પ્રત્યે
પૂજ્ય અને ગુરુપણની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ; અને તેમના
જ્ઞાનની ગંઢનતા જોઈ શ્રીહરિએ પ્રસન્નતાપૂર્વક દિગ્વિજયી
થવાનો અસંયવર આપ્યો.

તુલસીદાસજીએ રામાયણમાં લખ્યું છે, કે ‘ નહિ
જનમા નર અસ જગમાંહી, પ્રમુતા પાર્ક જાહિ મદ
નિરભિમાન નાંહી ’ એટલે કે ‘ મોટાઈ પામીને જેને મદ
મહતા
નથી થયો એવો મનુષ્ય કોઈ જન્મ્યો નથી. ’
પણ આ વાક્ય નિત્યાનંદ મુનિ જેવા સત્ગુરુપને કેમ લાગુ
પડે ? યૌવનાવસ્થામાં જગતના અનિવાર્ય મોહનો સંપૂર્ણ
ત્યાગ કરવો, પ્રખર વિદ્વત્તા વડે પરિતોમાં પ્રતિષ્ઠિત થવું અને
પ્રત્યક્ષ ભગવાનની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવી, આટલી અદ્ભુત
સંપત્તિ હોવા છતાં હૃદયમાં માનનો અંશ સરખો ન લાવવો
અને બીજા પરમહંસોના સમાન રહી નિર્માનીપણે અતિ
ઠઠિન નિયમે પાળવા એ સાધારણ કામ ન હતું. તદુપરાંત
એ મુક્તાત્માએ પોતાનું સર્વ સામર્થ્ય ભગવાન સ્વામિના-
રાયજી પ્રીત્યર્થે સંપ્રદાયની સેવામાં જીવન પર્યંત સમર્પણ
કયું; અને શ્રીહરિના જમણા ભુજનું સ્થાન મેળવ્યું.

નિત્યાનંદ સ્વામી વગેરે મોટા સાધુઓ પણ જ્યાં
સુધી શ્રીજી મહારાજ ગઢડામાં સ્થિતિ કરીને
વિશાખચાર રહેતા ન હતા, ત્યાં સુધી પ્રદેશોમાં ફર્યા
કરતા અને પ્રસંગોપાત ઠરાવ્યા મુજબ મહારાજને મળતા.
નિત્યાનંદ સ્વામી બહુધા અમદાવાદ દરીયાખાનના ધુમટમાં

એકસા ઉપરાંત સાધુઓ સહિત રહેતા અને તે સર્વને લણાવતા. શહેરમાંથી જે કંઈ ભિક્ષા મળે તેને શુદ્ધ કરી કાચા પાકા અન્નના ગોળા વાળીને ખાવાના હતા. આમ જનકદયાળુ માટે સાધુઓને વિદ્યાવાન કરવા સ્વામી જંગલમાં સદ્વિદ્યાનું સમર્થ વિદ્યાલય ચલાવી રહ્યા હતા. જ્યારે શ્રીજી મહારાજે ગઢડે સ્થિતિ કરવા માંડી, ત્યારે નિત્યાનંદ સ્વામી વગેરે વિદ્વાન અને કવિ સાધુઓ-જેમની પાસે અંથસાહિત્ય રહેતું, તેમનો ઉતારો લક્ષ્મીખાગના મકાનમાં રહેતો. બીજા સાધુઓ ઘેલા નદીને દક્ષિણ કિનારે તથા લક્ષ્મીખાગ વગેરે સ્થળે વૃક્ષાદિકને આ ચે ઉતરતા. આ સમયમાં પણ નિત્યાનંદ સ્વામીએ અનેક સાધુઓને લલાવીને વિદ્યાન કર્યા હતા. તેમાં ચાર શિષ્યો તો પ્રખર વિદ્વાન હતા: (૧) આત્માનંદ સ્વામી. (૨) યોગાનંદ સ્વામી, જેમણે કાઠિયાવાડમાં શેત્રુજી નદીના કાંઠાના પ્રદેશમાં સંપ્રદાય પ્રવર્તાવ્યો અને બ્રહ્મચારી વાસુદેવાનંદ સ્વામી (અમદાવાદ) સત્સંગભૂપણ નામે મહાન અંથના કર્તાને સંસ્કૃત લણાવ્યું. (૩) શિવાનંદ સ્વામી (૪) ભગવદ્વાનંદ સ્વામી

આ સિવાય બ્રહ્માનંદ સ્વામી, શુકમુનિ વગેરે કેટલાક મોટા સદ્ગુરુઓએ પણ નિત્યાનંદ સ્વામી પાસે સંસ્કૃતનું અધ્યયન કરેલું.

એક સમયે નિત્યાનંદ સ્વામી વડોદરે પધાર્યા તે સમયમાં શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર સયાજીરાવ વડોદરામાં પ્રભાષ બીજા ગાદી ઉપર હતા. સમર્થ વિદ્વાનોના આશ્રયસ્થાન તરીકે વડોદરાના મહારાજા

પરંપરાથી પંકાતા આવ્યા હતા, તે પ્રમાણે આ મહારાજએ પણ દેશદેશાંતરના ઉત્તમ કેટિના વિદ્વાનોને વર્ષાસન બાંધી આપી વડોદરામાં વસાવ્યા હતા. તેમાં ખાસ કરીને કાશીના વિદ્વાનો અપ્રતિમ ગણાતા હતા. આવી પરિસ્થિતિમાં નિત્યાનંદ સ્વામીએ વડોદરામાં આવી સંપ્રદાયનાં તત્ત્વોનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. તેમની વેદશાસ્ત્રાનુસારી દિવ્ય વાણીએ બહુ લોકોને આકર્ષ્યાં, એટલે સુધી કે શ્રીમંત સયાજીરાવ પણ ખેંચાયા. તેમની મુમુક્ષુતાને લીધે તેને સારી અસર થઈ અને તેમણે આ સંપ્રદાયને માન્ય કર્યો.

આથી તો વિદ્વાન વર્ગમાં ભારે ખળભળાટ થયો; અને ચર્ચાનો એક મહાન વિષય તેમને મળ્યો. ચડસા-ચડસીમાં જ ટેવાયલા એ શાસ્ત્રીઓ નિત્યાનંદ સ્વામીને હરીફ ગણવા લાગ્યા. જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ મળે ત્યારે કેટલાક સ્થાનિક તેમજ દેશાંતરથી આવતા વિદ્વાનો નિત્યાનંદ સ્વામીનું પાણી જોવા આવવા લાગ્યા. કોઈ જાણસાથી તો કેટલાક મત્સર અને અસૂયાભર્યા હૃદયે શાસ્ત્રાર્થની કેટિઓ કરવા લાગ્યા. પરંતુ એક પણ પ્રસંગે નિત્યાનંદ મુનિની ઝપટ કોઈથી ઝીલી શકાઈ નહિ. પૂછેલા પ્રશ્નોના ખુલાસા એટલા સ્પષ્ટ અને સંપૂર્ણ અપાય કે તેમાં ફરી કુતર્ક કરવાનો અવકાશ જ ન રહે. આથી કદર ખૂઝનારા ગુણવાન વિદ્વાનો અંતરમાં સંતોષપૂર્વક પ્રશંસા કરી નમી પડતા, પણ માનમાં અટક રહેનારાનાઓ મૂંગે મોઢે ચાલી નીકળતા. આમ 'જેતાયઃ પંડિતાનાં જગતિ વિવદતાં દેષતાચાર્ય વક્તા' એ નિત્યાનંદ મુનિની પ્રશસ્તિ પૂર્ણ રીતે સાર્થક થતી હતી.

જ્યારે ભગવાન સ્વામિનારાયણે સંપ્રદાયમાં બે આચાર્યો-
 ની સ્થાપના કરી, ત્યારે વરતાલની ગાદી માટે
 વરતાલની ધર્મધુરંધર આચાર્યશ્રી રઘુવીરજી મહારાજ
 ગાદીનું પાસે નિત્યાનંદ સ્વામીને મુખ્ય રાખીને આચાર્ય-
 પ્રતિનિધિત્વ થી બીજી પદવીના અધિકાર તેમને સોંપ્યા
 હતા. આ જવાબદારી પૂર્ણ રીતે પાર પાડવા સ્વામી નિશ્ચિન
 કટિબદ્ધ રહેતા. શ્રીહરિ સ્વધામ પધાર્યા પછી કેટલેક દિવસે
 નિત્યાનંદ સ્વામી વડોદરા પધાર્યા. આ સમય સંપ્રદાયને
 માટે કઠિન કસોટીનો હતો. કેમકે ઉદ્ધવી સંપ્રદાય નવીન જ
 સ્થપાતો હતો, તેથી તથા સંપ્રદાયના અતિ શુદ્ધ વૃત્તાંતથી
 બીજા દંભી અને પાખંડ ચલાવનારા ધર્મશુરુઓનું તેજ
 સ્વાભાવિક ઝાંખું થઈ ગયું હતું; તેથી તેમના દ્વેષમાંથી
 અનેક દુષ્ટ પ્રકારની ઉપાધિઓ ઉપજતી હતી. પોતાની શુદ્ધિ
 વડે ઉજ્જવળ થઈ આ સંપ્રદાય સાથે ઉભા રહેવાનું આત્મબળ
 તેમનામાં ઘટી ગયું હતું. એટલે તેઓ હરકોઈ પ્રકારે આ
 સંપ્રદાયને તોડી પાડવાના હેતુથી જ્યારે જ્યારે કંઈ લાગ
 આવે ત્યારે સંપ્રદાયને અથવા તેના અનુયાયીઓને બને
 તેટલી મુસીબતમાં મૂકવા ચૂકતા નહિ. આથી પ્રતિદિન
 ઉત્પન્ન થતી ઉપાધિઓનું નિવારણ કરવા ઉપરાંત નવીન જ
 સ્થાપેલા આચાર્યોની પ્રતિષ્ઠા જમાવવાની મહાત્વાકાંક્ષા
 નિત્યાનંદ સ્વામી જેવા સમર્થ પુરુષના હિલમાં કેટલી હોય
 તે સમજી શકાય એવી વાત છે. એથી નિત્યાનંદ સ્વામીએ
 વરતાલની ગાદીના આચાર્યના પ્રતિનિધિ તરીકેનો ભાર પણ
 ઉચક્યો હતો જ.

આ સ્થિતિમાં એક મહાન આપત્તિ અમદાવાદમાં ઉપસ્થિત થઈ. સંવત ૧૮૬૬ માં વડલો અમદાવાદનો પ્રસંગ સંપ્રદાયના ગોસ્વામીજી તરફથી છાપ્પનભોગનો ઉત્સવ નક્કી થયો. લાખો મનુષ્યના આ ઉત્સવમાં આંતર હેતુ ઉદ્ભવી સંપ્રદાયની જડ કાઢી નાખવાનો ધાર્યો હતો. તેમાં વિરોધી પક્ષ ગુપ્ત રીતે બની શકે તેટલી વિરુદ્ધ પરિસ્થિતિ ગોઠવવામાં શુધાઈ ગયો હતો. દ્વેષથી પ્રેરાયેલો તેમનો ઉત્સાહ સમાતો ન હતો. ઉત્સવ નિમિત્તે બની શક્યા તેટલા સમર્થ વિદ્વાનોને આમંત્રવામાં આવ્યા હતા. ગુપ્ત હેતુનાં સૂચન પણ તેમને મળી ગયાં હતાં. પરદા પાછળની બધી તૈયારીઓ થયા પછી ઉત્સવ અગાઉ થોડા જ દિવસે ઉદ્ભવી સંપ્રદાયના વિરોધની વાત બહાર મૂકીને વડોદરાના શાસ્ત્રીઓને શાસ્ત્રાર્થમાં સામેલ થવા આમંત્રણ મોકલ્યું. આવી મોટા પાયા પરની ભયંકર યોજના નિત્યાનંદ સ્વામીના પણ જાણવામાં આવી ન હતી. તેનું મુખ્ય કારણ તો એ હતું કે પરમ સત્ય વસ્તુને પકડીને ચાલતાં, કોઈ પ્રત્યે કંઈપણ રાગદ્વેષ રાખ્યા સિવાય, કદાચ પડે તે સહી લઈને જનકથાણનો ધોરી માર્ગ કરવાનું સંપ્રદાયે સ્વીકાર્યું હતું; અને સર્વ અનુયાયીઓ તેને બહુ ચીવટથી પાળતા હતા. તેમજ દારુણ સંકટથી પણ ન ડરે તેવા, શ્રદ્ધા અને આત્મવિશ્વાસવાળા હતા; તેથી વિરોધીઓ સામે પ્રતિકાર યોજવા કરતાં પોતાનું આધ્યાત્મિક બળ જમાવવાના સતત પ્રયત્નમાં રોકાઈ ગયા હતા. સમાજમાં પણ એ જ જાતનું શિક્ષણ પ્રવર્તીવવાની મસ્તીમાં અનેક પ્રકારની આકરી વિપત્તિઓ સહન કરી ચુક્યા હતા. એટલે વિરોધીઓ તરફ બહુ ઢરકાર રાખવાનું તેમનામાં

સ્વાભાવિક વીસરાયું હતું. છતાં જ્યારે સંપ્રદાયને માટે સમાજમાં પ્રતિષ્ઠાનો અને જીવનનાં ઇષ્ટતત્ત્વોનો સવાલ અણી ઉપર હોય ત્યારે ભગવાન સ્વામિનારાયણના સર્વ શિષ્યો જીવિત કુરબાન કરીને પણ તેમને જાળવવા નિરંતર કટિબદ્ધ રહેતા જ.

અમદાવાદથી ગોસ્વામીજીનું આમંત્રણ વડોદરાના શાસ્ત્રીઓને મળ્યું. તે વાત શ્રીમંત સરકારે જાણી, ત્યારે પોતે માન્ય કરેલા સંપ્રદાયની આ ઉપાધિ માટે તેમના દીલમાં લાગી આવ્યું. તેમણે નિત્યાનંદ સ્વામીને હકીકત નિવેદન કરી કહેવરાવ્યું કે સંપ્રદાયને માટે આ સમય કટોકટીનો છે, હજી સ્થપાતા સંપ્રદાયને અને તેની પ્રતિષ્ઠાને અમદાવાદ જેવા સ્થળમાં લાખો મનુષ્યોની મેદનીમાં ધક્કો પહોંચશે તો બહુ હાનિ થશે; માટે આપ ત્યાં જરૂર પધારો. ત્યાંની સભામાં હાજરી આપી આપની વિદ્વત્તાના બળે સંપ્રદાયને થતી હાનિ અટકાવો. આવી અંતઃકરણપૂર્વકની સંપ્રદાયના ગૌરવરક્ષણની સલાહ સાંભળી નિત્યાનંદ સ્વામીએ ત્યાં જવાની ઇચ્છા કરી. હૃદયમાં સ્વામિનારાયણ ભગવાનનું ધ્યાન કરી, તેમના ચરણારવિંદમાં સર્વ જવાબદારી મૂકી નિઃશંક પણ તેમના એક કાસઠ સમાન તૈયાર થયા; કેમકે શ્રીહરિનો મહિમા અને પ્રતાપ તેઓ સંપૂર્ણ સમજતા હતા.

શ્રીમંત સરકાર પાસે દરબારમાં તેમના શાસ્ત્રીઓ પોતાને મળેલાં આમંત્રણો લઈ અમદાવાદ

શ્રીમંત સરકાર-
ના શાસ્ત્રીઓ

જવાની આજ્ઞા માગવા આવ્યા. ઉદ્ધવી સંપ્ર-
દાયનું ગૌરવ તેમને પણ સાલતું તો હતું જ.

તેમણે વિનાંતિ કરી કે મહારાજ ! આ સમયે ઘણા મોટા વિદ્વાનો એકઠા થાય છે, તેમાં જુઓ કે ઉદ્ધવી સંપ્રદાય માટે શાસ્ત્રાર્થ કરવાનું સંભળાય છે, પણ અમે નહિ જઈએ તો અમારો ઉપહાસ થશે; અને કહેવાશે કે વડોદરાના શાસ્ત્રીઓ દંભી છે, તેથી ખરા શાસ્ત્રાર્થના સમયમાં ડરી ગયા ! નહિ તો જેમ રણુહાક વાગતાં શૂરો ધરમાં રહી શકે નહિ તેમ સલાપ્રસંગે ખરો પંડિત પણ રહી ન શકે. આમ અમારી ભીરુતાભરી અપકીર્તિ કરશે તે કેમ સહન થશે ? વળી અમે તો આપના અગ્રિત રહ્યા, તેથી એવી પ્રચંડ સભામાં યશ મેળવીશું તો તે આપનો જ છે. અને નહિ જઈએ તો અપયશનો લાગ પણ આપને આવશે, માટે કૃપા કરી આજ્ઞા આપો. ત્યાં જઈને અમે અમારી કસોટી કરી શકીશું, દેવ પ્રદેશના પ્રખર પંડિતોમાં અમારું સ્થાન નક્કી થશે; તેમજ આ અપૂર્વ સલાપ્રસંગથી અમને બહુ જાણવાનું પણ મળશે.

મહારાજ સયાજીરાવે વિદ્વાનોની બધી વાત શાંતિથી સાંભળી લીધી. પછી પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો કે ભલે, તમે જાઓ તેમાં મને હરકત નથી; પણ રણુમાં ચડ્યા પછી પરાજય પામવું તે પહેલાં સામા પક્ષની તુલના કરી યુદ્ધમાં અંપલાવવું એ સાફ છે. કાંઈને હોરે હોરે ચડી ચાહોમ કરીને પછીથી હાર પામી અપકીર્તિ મેળવવી તે કરતાં જે કીર્તિ મેળવેલી છે તે સાચવીને બેસી રહી, નાહકના દેખી અઘડામાં ન ઉતરવું એ શ્રેયસ્કર છે. જે લોકો ઉદ્ધવી સંપ્રદાયનાં મૂળ ઉખેડવાની ધૂનમાં જ્ય મેળવવાની મોટી આશા

ધારી બેઠા છે, તે હજુ સામા પક્ષના બળની ગણતરી કરતા હોય એમ મને લાગતું નથી. શું તમે એમ સમજો છો કે દ્રોણાચાર્ય જેવા મહારથી નિત્યાનંદ મુનિ તમારા કોઈપણ વિદ્વાનથી ગાંજ્યા જશે? મને તો જરાએ વિશ્વાસ બેસતો નથી. શું આટલા લાંબા પરિચય પછી પણ તમને તેની પીછાણ થઈ નથી? એ મુનિ આગળ તમારી જગમગદૂર વિદ્વત્તા એ પ્રણીપાતો કર્યા છે તે શું વિસરી ગયા? મને જરૂર ખાતરી છે કે જે વખતે એ પ્રતિલાશાળી, કદાવર અને પુષ્ટ એવી સુંદરતાની ભૂતિ સમાન મુનિવર સલામાં આવી ગંગાના પ્રવાહની પેઠે પોતાનું ગીવાંણ છોડી મૂકશે ત્યારે એ મુક્તધારામાં સહુએ તણાવાના. તેમના શાસ્ત્રાર્થ સામે, તેમની પ્રતિલા સામે, તેમના આત્મબળ સામે, અરે! એક અદ્ભુત અવાજ સામે પણ પ્રપંચ માટે એકલા મળેલા હૃદય-બળહીન, શાસ્ત્રોની મિથ્યા પેઠે ઉચ્ચકનારા વિદ્વાનોમાંથી એકને પણ હેયું હાથ રહેવાનું નથી. માટે તમને અટકાયત કર્યા સિવાય મારી સ્પષ્ટ ધારણા કહું છું, કે જો ત્યાં જઈને આપ સૌ પરાજયની કીર્તિ વહેારી આવશો તો માફ અત્યાર સુધીનું આપેલું વર્ણન એળે ગયું ગણાશે; એટલે ત્યાર પછીથી આપ મહાશયોનાં વર્ણન હું ચાલુ રાખી શકીશ નહિ. આપ સૌ વિદ્વાનો છો તો મારી આટલી વ્યાવહારિક સલાહનો પણ વિચાર કરવો ઘટે છે, પ્રસંગ ન વિચારવો એ શું પંડિતપણામાં પૂર્ણતા છે? મને તો તે મોટી ખામી જણાય છે.

એકલા શાસ્ત્રીય વિચારોમાં રમતા આ વિદ્વદ્ધર્મોને મહારાજની વ્યાવહારિક સલાહે બીજી દિશામાં વાળ્યા! આવા

ઉત્તરની તેમણે આશા ન જ રાખેલી. પણ હવે તો નિત્યાનંદમુનિની વિદ્વત્તા અને વર્ષાસન એ બેનો વિચાર માથામાં ઘુસ્યો; અને ગભરાયેલા ઝુંચવાયેલા આજ્ઞા માગીને ઉઠ્યા. જતાં જતાં માર્ગે ચર્ચા વિસ્તાર પામી. જ્યાં સમા અને શાસ્ત્રાર્થનું સ્મરણ થાય કે ખસ ! દેવીના ભુવાની પેડે આ શાસ્ત્રના ભુવાઓ આવેશમાં ઘુણાયમાન થવા લાગે ! પરંતુ તુર્ત જ તેને શાસ્ત્રોના ગીરનારની પાછળ નિત્યાનંદ મુનિની વિદ્વત્તા તથા વર્ષાસનનું ભયંકર ભૂત ડોળા કાઢી ડરાવતું દેખાય; એટલે શાસ્ત્રી મહારાજોના સાંધા નરમ થઈ જાય ! આમ બહુ વખત ઉભરાઓ શમ્યા બાદ કેટલાક વિદ્વાનો છેવટ પોતાની સંગ્રહી રાખેલી પુરાતન ભીરુતાને વશ થયા, અને શાસ્ત્રાર્થમાં જવાનું મોકુફ રાખી ઘેર જઈ બેઠા; ત્યારે જેમનાથી સંપ્રદાયની અસૂચા ન મૂકાણી તે અમદાવાદ પહોંચ્યા.

શ્રીમંત સરકારની સલાહ સાંભળીને નિત્યાનંદ સ્વામી એ દૃઢ વિચાર કર્યો કે સંપ્રદાયની પ્રતિષ્ઠા અમદાવાદમાં આગમન ખાતર પણ અમદાવાદ તો જવું જ જોઈએ, તે પ્રમાણે તૈયારી કરીને સરકારને ખબર કહેવ-
રાવી પોતાનું શિષ્યમંડળ લઈને સ્વામી અમદાવાદ પધાર્યા. અગાઉથી સમાચાર મોકલ્યા હતા તેથી ધ. ધુ. આચાર્યશ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજ મોટી ધામધૂમથી સત્કાર કરી સ્વામીને મંદિરમાં તેડી લાવ્યા. ઉદ્ધવી સંપ્રદાયના હરિજનોને રણક્ષેત્રમાં એક પ્રચંડ સેનાપતિ મળ્યા જેટલો આનંદ થયો. વિરુદ્ધ પક્ષમાં પણ નિત્યાનંદ સ્વામી વિષે ત્રિવિધ ચર્ચાઓ થવાં લાગી; તેમજ ત્યાં મળેલા વિદ્વાનોના

હૃદયમાં કંઈ ન સમજી શકાય તેવી શંકાનો ગુપ્ત ધમકારો થવા લાગ્યો ! તેને સૌ પોતપોતાની પૂર્વકીર્તિના જ્વરથી દાખવાનો પ્રયાસ કરતા હતા, છતાં ધમકારો ધીમે ધીમે વધતો જતો હતો.

સ્વામિનારાયણ ભગવાન છે તથા ઉદ્ધવી સંપ્રદાય વૈદિક-શાસ્ત્રસંમત છે, એમ વિદ્વાનોની સભામાં શાસ્ત્રાર્થથી ઠરાવવાનું એક ઉદ્ધત ભાષાનું આહ્વાન આચાર્યશ્રી અયોધ્યા-પ્રસાદજી મહારાજ ઉપર આવી ચૂક્યું હતું.

વિષયની લોલુપતામાં વીંટાઈ રહેલા, રસિકતાને નામે ભક્તિમાં ભૂલા પડેલા, ઇર્ષ્યાથી પ્રેરાયેલા, દ્વેષી પક્ષ ઉપરનાં ચિહ્નોથી ભાવિક ભજા ગણાતા, પ્રભુને હિતરનારા અને સત્યનો દ્રોહ કરનારા કેટલાક પામર જનોને મોખરે વિદ્વત્તાના અભિમાનમાં ઉદ્ધત. આત્મભાન વગરના, શાસ્ત્રોનાં શબ્દસમૂહ રૂપ કણકોઠાર જેવા, દ્વેષ તથા લાલચથી ખરડાયેલાં અંતઃકરણવાળા, ભાડુતી શાસ્ત્રીઓ જંગી મેળામાં અભિમાનપૂર્વક ધુમતા હતા. તેમનાં પુસ્તકોના ઢગ જણાતા હતા. પામર જનોની પૂજા તથા વિદ્વાનું અભિમાન તેમના અંતરમાં અંધકાર પ્રસરાવી રહ્યાં હતાં; એથી તેમના આત્માની જ્યોતિઓ અંખવાઈ ગઈ હતી. આરિત્રશુદ્ધિનું દીવેલ તેમાં પુસાયેલું જ ન હતું.

હઝારો મનુષ્યોની મેદની હતી. સર્વ કોઈ ઉત્સુકતાથી રાહ જોઈ રહ્યું હતું. કેટલાંક કુતુહલ જેવા

સભારથાન
અને સ્વામીની
પ્રતિભા

મળ્યાં હતાં, કેટલાંક ઉદ્ધવી સંપ્રદાયના વિદ્વાનોનું અપમાન અને હુરિયો પોકારવા આવ્યાં હતાં, તો કોઈ માણસો નિષ્પક્ષપાત-

પણે રસાકસી જોવા લેગાં થયાં હતાં. જનસંખ્યાની વિશાળતા, લોકોની ઉપરછળી વાતો તથા દેશ દેશાવરના વિદ્વાનોની એકત્ર મંડળી જોઈ સર્વ જનો એમ જ ધારી રહ્યાં હતાં કે હવે ઉદ્ધવી સંપ્રદાયનું આવી બન્યું છે. નવું નવું હમણું સુધી. તો ઠીક ચલાવ્યું પણ હવે ટકવાનું નથી. આમ કંઈ કંઈ ચર્ચાઓ થતી હતી. સભાને સમય થતાં મંદિરમાં ઠરાવેલે સ્થળે સભા ભરાઈ ગઈ. સર્વ કોઈની દૃષ્ટિ સ્વામિનારાયણના પરમહંસે ઉપર ફરતી હતી. સ્વામીનું વિદ્વાન શિષ્યમંડળ વેદસ્તુતિના ગભીર ધ્વનિથી ગાજી રહ્યું હતું. એવામાં નિત્યાનંદ સ્વામી પધાર્યા. અદ્ભુત વિભૂતિની પ્રતિમા સભા એ સત્પુરુષને સર્વ જનો શાંતિથી જોઈ જ રહ્યાં ! વિરુદ્ધ દિશાના વિચારોનો પ્રવાહ જાણે કે એકદમ અટકી પડ્યો. હોય તેમ દ્વેષભાવ અને કુતર્કની ઊર્મિઓ લોકોના અંતરમાંથી બંધ થઈ ! અને પાંડવ કૌરવના સંગ્રામની રાહ જોતાં હોય તેમ શાસ્ત્રાર્થ માંલજવા સૌ હિંતક હિંત થયાં. પ્રથમ દર્શને પડેલા પ્રભાવથી સમાજના અંતરમાં આટલો પલટો ઓછો ન હતો.

નિત્યાનંદ સ્વામી સભામંડપમાં ઉચ્ચ આસને વિરાજ્યા. જેમના દિલમાં માન આપવાની લેશ પણ ઇચ્છા ન હતી તેમનાથી પણ નમી જવાતું હતું. સ્વામીની આસપાસ શિષ્યવર્ગ મર્યાદાપૂર્વક ગોઠવાઈ ગયો. સર્વનાં નેત્ર આ મહાપુરુષના સુખ તરફ ચોટી રહ્યાં હતાં. બધું સ્વસ્થ થયા પછી સ્વામીએ સ્થિર થઈને એક વખત વિશાળ લોચન નિર્ભયતાભરી અમીનજરે સર્વ સમૂહમાં ફેરવ્યાં; પણ જેમ સિંહના દૃષ્ટિપાતથી શિયાળવાંના ગાદ છુટી જાય

તેમ આ મુક્તાત્મા મહાનુભાવના દૃષ્ટિક્ષેપ માત્રથી આસુર ભાવવાળાં હૃદય એક ક્ષણ તો હેમતાઈ ગયાં ! ક્યાં જગતના પામર જીવોની વિષયલોભપ, પ્રપંચી વૃત્તિઓ અને ક્યાં આ સ્ત્રી-ધનના અત્યંત ત્યાગીનું નૈષ્ઠિક પ્રદ્વચર્ય ! ક્યાં એ દુઃખ પ્રાણીઓના માયાવેષિત મનસુખાથી અંકિત કંગાલ ચહેરાઓ અને ક્યાં આ આત્મા પરમાત્માનો યોગ સાધી પ્રદ્વસત્તા રૂપે સ્થિત રહેલા મહાત્માની મુખકાંતિ ! ક્યાં એ દેહાલિમાની, સદ્ધર્મવિમુખ, શાસ્ત્રોનો મિથ્યા ભાવ વહતા, આત્મદુર્બળ વિદ્વાનો અને ક્યાં આ ઇન્દ્રિયજીત સદ્ધર્મધારક, પિંડ પ્રદ્વાંડને હસ્તામલકવત્ જોનાર સમર્થ સત્પુરુષ ! ‘જેને ભાળ્યે જૂખ ન જાય તેનાં માયાં શું મરે ?’ એ કહેવત જાણે પરસ્પર લલાટ ઉપર વાંચતા હોય તેમ વિરોધીઓ એકબીજા સામું જોવા લાગ્યા. સ્વામીના દર્શનથી દ્વેષવૃત્તિ તો તે સમય પૂરતી દબાઈ જ ગઈ હતી ! કેમકે અંતઃકરણ સૌને એમ મુંઝવતું હતું, કે આવા પુરુષોનો દ્વેષ કેમ કરાય ? એટલું જ નહિ પણ જેમનામાં કંઈક સદ્ભાવ જાગૃત હતો. તેમને તો આ ધર્મની મૂર્તિ રૂપ લાગવાથી તેનામાં રહેલી ધર્મવૃત્તિની જૂખ તૃપ્ત થવા લાગી હતી. ખસ, થોડી ઘડીના દાર્શનિક સંયોગમાં જ સ્વામીએ સમાજના હૃદય ઉપર લગવાન સ્વામિનારાયણના પ્રતાપે જખરી જીત મેળવી. હવે બાકી રહ્યો વાણીવિલાસ.

ઉપર પ્રમાણે થોડીવાર સુધી સ્થિર સ્થિતિ રહી. પછી

સ્વામીએ સામે બેઠેલા શાસ્ત્રીઓને માનપૂર્વક દ્વેષીઓનું સંબોધીને કહ્યું, કે આપને મારા પ્રત્યે કંઈ ભીરુતાશય કહેવાની ઇચ્છા હોય તે ખુશીથી વ્યક્ત કરો.

બનશે તેટલો ખુલાસો હું કરીશ. એ સાંભળીને સ્વામીના અપ્રતિમ ઓજસથી ગભરાયેલા શાસ્ત્રીઓ પરસ્પર સામું જોવા લાગ્યા, પરંતુ અગ્રેસર થઇને પ્રશ્નની કોટિ કરવાની કોઈની હિંમત ચાલે નહિ ! આમ સ્વામીની હાજરીમાં જેમ જેમ આ પ્રતિપક્ષીઓનું મૌન લંબાતું ગયું તેમ તેમ તેની વ્યગ્રતામાં ઉમેરો થવા લાગ્યો. કોઈ નીચું જોઈને જ બેસી રહ્યા તો કોઈ એકબીજા તરફ ઢળવા લાગ્યા ! રણમાં સાચા ધૂરને જોઈ દુશ્મનના લાડુતી સૈન્યમાં ભંગાણુ પડે, તેમ સ્વામીની અદ્ભુત પ્રતિભાથી શાસ્ત્રી મહારાજોનાં હૈયાં પરાજયની ભારે ભીતિથી ભ્રમ થવા લાગ્યાં. હવે સ્વામીનું માનપૂર્વક સંબોધન પણ શાસ્ત્રીઓના હૃદયને વિદારતું હતું. તેમના દ્રેષ પર રચાયેલા મહત્વાકાંક્ષાના કિલ્લાઓ તૂટી પડતા હતા ! કેટલોક સમય આમ વીત્યા પછી કંઈક પ્રાસ્તાવિક વાતનાં ગલ્લાંતણાં કરી સલામસંગ પડતો મૂકી એકેએક શાસ્ત્રી હતાશ થયા. સમગ્ર મંડપમાં મૌન છવાઈ રહ્યું ! જ્યારે કાંઈ જ ઉચ્ચાર નથી આવતો એમ જાણ્યું ત્યારે સ્વામીએ પ્રચંડ ગર્જના કરી હાકલ મારી, અરે મહારાજો ! છે કોઈ હવે બીજા શાસ્ત્રીઓ ? હોય તો લાવો, જરૂર લાવો, અને ન હોય તો પત્ર લખી બોલાવો; તેઓ આવતાં સુધી હું અહિં જ મુકામ રાખીશ, પણ તમારા અંતરમાં કંઈ કરવાનું શેષ ન રાખશો. સ્વામીનાં પ્રોઠ પ્રતાપ, વિદ્વત્તા અને તેજથી સર્વ શાસ્ત્રીઓ પોતાની ભીરુતાથી બહુ જ લજ્યા. સ્વામીને મોટા પુરુષ માની નમસ્કાર કર્યા અને માન મૂકી પરાજય સ્વીકાર્યો; એથી સ્વામીનો વિજય થયો. પછી સ્વામીએ ઉદ્ધવી સંપ્રદાયનું પ્રતિપાદન કર્યું.

વલ્લભી સંપ્રદાયની ઉપાધિ શમ્યા બાદ કેટલેક દિવસે તેથી
 ઉમરેઠની પણ કંઈક વધારે દુઃખદાયક સ્થિતિ ઉમરેઠમાં
 ઉપાધિ શંકરાચાર્યે ઉત્પન્ન કરી. તેમણે ત્યાંના બ્રાહ્મણ
 કુટુંબોમાં અત્યંત ક્લેશ ઉભો કર્યો; જેના
 જેના ધરમાં સ્વામિનારાયણનો સત્સંગ હતો તેનો જ્ઞાતિમાંથી
 બહિષ્કાર કર્યો. કેટલાકની કંઠીઓ બળાત્કારે તોડાવી. જેના
 ધરમાં એકાદ જણ સત્સંગી હોય તેના પર સીતમ ગુજરવા
 લાગ્યો. ન્હાવું ધોવું, તેમની પાદ પૂજા અને ભોજન-સર્વમાં
 ફરેક પળે ધરનાં માણસો શંકરાચાર્યની ઉફેરણીથી પજવણી
 કરવા લાગ્યાં. દુષ્ટતા અને દ્વેષ એટલાં વધી પડ્યાં કે સંપ
 નાશ પામ્યો; અને બ્રાહ્મણોમાં મોટાં તડ પડ્યાં. આ રીતે
 શંકરાચાર્યે સમગ્ર જ્ઞાતિને ઝેર-વેરમય કરી મૂકી. સત્સંગીઓએ
 આ બધી ઉપાધિ સહન કરીને પણ સત્સંગને માથા સાટે
 રાખ્યો. પરંતુ નિત્યના કંકાસનો અંત આવવા દે તેમ
 જણાયું નહિ; ત્યારે શંકરાચાર્ય સાથે એમ ઠયું, કે એક મોટી
 બહેર સમા કરી તેમાં શાસ્ત્રાર્થથી સંપ્રદાયને શાસ્ત્રસંમત
 સિદ્ધ કરી આપવો. આ ઠરાવમાં પણ શંકરાચાર્યની વૃત્તિ
 સાફ ન હતી. તેમને કોઈ પણ રીતે આ સંપ્રદાયનું ગૌરવ
 ઘટાડી વગોણું કરવું હતું, કે જેથી પોતાની શ્રેષ્ઠતા જળવાય.
 આ હેતુથી તેણે અર્ધદગ્ધ જ્ઞાનવાળા, વાતોડીયા તથા જ્ઞાતિના
 પંચની પેઠે ઝાઝો ડખો કરી બધે તેવા કેટલાક ખાસ માણસોને
 ભેગા કર્યા; કે જે એકાદ શાસ્ત્રીની મદદમાં રહી ડોળણ
 કરી શકે. આમ શાસ્ત્રાર્થ મર્યાદાપૂર્વક થવા ન દેવાનું કારણ
 એ હતું, કે અમદાવાદના શાસ્ત્રીઓનો પરાજય તેમના લક્ષમાં
 હતો. હવે નિત્યાનંદ સ્વામીએ શંકરાચાર્ય સાથે શાસ્ત્રાર્થ

કરવાનું બહુ, ત્યારે તેઓ ફરી સત્સંગની સેવા માટે તત્પર થયા અને પોતાનો મોટો શિષ્યસમૂહ લઈને ઉમરૈઠ આવ્યા અને શંકરાચાર્યને બાણ કરી.

શંકરાચાર્યે પોતાનો બેત રચી જ રાખ્યો હતો; તેણે જે પ્રમાણે સમય આપ્યો તે પ્રમાણે સ્વામી વિરોધીઓની સભામાં ગયા. બંને પક્ષના સંખ્યાબંધ પ્રાદ્યક્ષો આડાઈ તથા બીજાં બહુ મનુષ્યો એકઠાં થયાં હતાં. શાસ્ત્રાર્થ શરૂ થયો. સામસામા પ્રશ્નોત્તર થવા લાગ્યા, પરંતુ પૂર્વ કેટિના જેજે ખુલાસા નિત્યાનંદ સ્વામી આપતા બાય તે પેલા ‘નહિ વદુ’ કરનારા પ્રાદ્યક્ષો અમાન્ય જ કરવા લાગ્યા. શ્રુતિ, સ્મૃતિનાં વાક્યોના અર્થ મરડીને ઉલટી વાતો અડાવા લાગ્ય. છેવટ સુધીમાં પણ એ જ રીતે આડાઈ કરી શાસ્ત્રાર્થનો ચોક્કસ નિર્ણય કબુલ કર્યો નહિ; તેમજ સ્વામીએ પૂછેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપ્યા નહિ. એટલે બીજી વખત સભા કરવાનું ઠરાવ્યું; બીજી વખત સભા મળી તેમાં પણ એ જ રીતે થયું, ત્યારે ત્રીજી વખત સભા રાખી, તેમાં પણ તેમજ બન્યું. નિત્યાનંદ સ્વામીએ વિચાર્યું કે આ લોકોને કેવળ અડબંગાઈ જ કરવી જણાય છે. હવે શું કરવું કે જેથી આ કલ્લેશ ટળે, તેના વિચારમાં પડ્યા. જો શાસ્ત્રાર્થની વાત જતી કરીએ તો અપવાદ મૂકીને અપકીર્તિ કરવાનું એ લોકોને કાવશે. ભલે તેમ કરે તોપણ મને હરકત નથી કે નથી સંપ્રદાયને હાનિ, પરંતુ ઉમરૈઠનો સત્સંગી પ્રાદ્યક્ષ વર્ગ રીળાશે; એ વિચારે સ્વામીનું કોમળ હૃદય દયાથી ઉભરાઈ આવ્યું! તેથી ઉદાસ થઈ શ્રીહરિની પ્રાર્થના

અતિ દીન લાવે કરવા લાગ્યા. તે અરસામાં જ સદ્ગુરુ ગોપાલાનંદ સ્વામી ત્યાં પધાર્યા. તેમની આગળ સ્વામીએ શંકરાચાર્યની આડાઈની બધી વાત વિસ્તારીને કહી, અને આ વાતનો તોડ કેમ લાવવો તે પૂછ્યું. સદ્ગુરુ ગોપાલાનંદ સ્વામીએ પૂછ્યું, કે સ્વામી, અન્ન કેનું જમો ગોપાલાનંદ સ્વામીની છો ? નિત્યાનંદ સ્વામી કહે સાધુઓ ગામમાંથી સલાહ ઝોળી માગી લાવે છે; તેમાં સત્સંગી હોય કે ન હોય તે સર્વ લિક્ષા તો આપ છે તે જમીએ છીએ. ગોપાલાનંદ સ્વામી કહે, એ જ કારણ છે. તમારા જેવા સત્પુરુષમાં સાક્ષાત્ ભગવાન રહ્યા છે, તે તમે પ્રતિપક્ષીઓએ આપેલી લિક્ષાનું અન્ન જમો છો તેથી ભગવાનની પ્રસન્નતાનું ફળ એ પ્રતિપક્ષીઓને પણ મળે છે. એ પુણ્યના બળે બ્રાહ્મણ આપની સામા આટલો વિવાદ કરી શકે છે. નહિતો શું અમદાવાદના ધુરંધર પંડિતો કરતાં આ વિતંડાવાદીઓ ચડી જાય ખરા ? માટે સ્વામી ! તમારો જ પુણ્યભાગ એ કુપાત્ર માણસોમાં જતો અટકાવવા તેમની લિક્ષા લેવી બંધ કરી, પછી શાસ્ત્રાર્થ માટે સલા કરો. નિત્યાનંદ સ્વામીને આ વાત બરાબર લાગી અને તે પ્રમાણે પ્રતિપક્ષીઓની લિક્ષા બંધ કરીને કેટલાક દિવસે ફરી સલા ભરવાનું ઠરાવ્યું.

સલાના સમયે સર્વજનો ફરી એકવાર ઉત્કંઠાપૂર્વક ભેગાં મળ્યાં. આ વખતે પ્રતિપક્ષીઓ કોઈ વિજયનાદ મહાપુરુષથી શાપિત બન્યા હોય તેવા સ્વાભાવિક ક્રીડા જણાતા હતા. બાણે કે કોઈ પ્રકારનું બળ

સ્ત્રી ન ગયું હોય ! શરૂઆતમાં નિત્યાનંદ સ્વામીએ શંકરાચાર્યને સંબોધીને તેમને માન્ય એવાં પ્રમાણુ શાસ્ત્રોની, વાદના વિષયની અને પ્રશ્નોની મર્યાદા નક્કી કરી. શાસ્ત્રાર્થ શરૂ કરતાં વિતંડાવાદીઓ શાસ્ત્રનાં પ્રમાણુમાં ગોથાં મારવા લાગ્યા. તેમના પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં સ્વામીએ તેમના જ માન્ય ગ્રંથોનાં પ્રમાણુ આપી દલીલોને નિર્મૂળ કરવ માંડી. સ્વામીની આ વખતની પ્રભા પ્રતિપક્ષીઓને અજબ જાસવા લાગી ! તેઓ હવે સમાજમાં માનભંગ થવાના લયથી ગભરાટમાં પડ્યા. તેમ તેમ સ્વામીની આતુરીપૂર્ણ વિદ્વત્તાએ તેમને વધારે મૂંઝવ્યા. તેઓ આ સમયે સ્વામીની અસ્ખલિત વાગ્ધારામાં એટલા તો સ્તબ્ધ થઈ ગયા કે આશંકા કરવાની હામ રહી નહિ ! જેમ જેમ તેઓ વિશેષ ઢીલા અને નિરુત્તર બનતા ગયા, તેમ તેમ સ્વામીએ ઉદ્ધવી સંપ્રદાયનાં રહસ્યોનું બળપૂર્વક પ્રતિપાદન કરવા માંડ્યું. એથી જેમ સૂર્યના પ્રકાશે અંધારાની કિંમત અંકાઈ જાય તેમ સદ્ધર્મના પ્રતિપાદનથી આ ધાંધલીયા પાખંડીઓનાં આચરણ જનસમાજમાં દર્પણ જેવાં સ્પષ્ટ દેખાવાં લાગ્યાં. હવે શંકરાચાર્યને પણ પોતાની દુર્બળતાની ખરી સ્થિતિ લોકોમાં સ્પષ્ટ થઈ જવાની લીતિ ઉત્પન્ન થઈ, તેથી તેમણે મૌન જ ઈષ્ટ ધાર્યું. આ રીતે નિત્યાનંદ સ્વામીએ સંપ્રદાયની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપન કરીને સહજાનંદ સ્વામી મહારાજની જયગર્જના કરી સલા વિસર્જન કરી. આ પ્રસંગ શંકરાચાર્યથી સહન ન થયો, તેથી તેમણે અપકીર્તિમાંથી ખસી જવા તે જ રાત્રિએ સ્વર્ગાંતર કર્યું !

એ જ રીતે સંવત ૧૬૦૬માં અમદાવાદ મુકામે બીજી
 એક સલામાં વિજય કરી નિત્યાનંદ સ્વામીએ
 જુનાગઢનો સંપ્રદાયનું ગૌરવ વધાર્યું હતું. વળી એક
 પ્રસંગ સમય રામનવમી ઉપર શ્રીહરિ જુનાગઢ
 પધાર્યા હતા, ત્યારે ત્યાંના નવાબ હામદખાનજીએ પ્રશંસા
 સાંભળી પોતાને ત્યાં પધરાવ્યા હતા. એ સમયને દુરુપયોગ
 કરી સંપ્રદાયના વિદ્વાનોની હાંસી કરાવવાનું કેટલાક દેષી
 નાગરોએ ધાર્યું. તેમણે યુક્તિભરેલી ડાહી વાતોથી નવાબને
 જુદી દિશામાં સમજાવી એક નરસિંહ પંડ્યા નામના
 વાચાળ બ્રાહ્મણને ઉભો કર્યો. શ્રીહરિ ત્યાંથી ઉતારે પધાર્યા
 બાદ પરમહંસો સાથે તેણે નવાબ સમક્ષ વાદ કરવા માંડ્યો.
 પ્રશ્નોની કઠંગાઈ વર્ણવી શકાય તેમ ન હતી, છતાં નવાબને
 હિંદુ ધર્મ સંબંધી જ્ઞાન ન હોવાથી તેમને સમજ પડતી
 ન હતી; તે વખતોવખત પૂછીને માહિતગાર થતા. એ
 બીનાનો લાજ લઈને પરમહંસોનું ખુફ દેખાડવાની
 નાગરોએ બાજી રચી હતી, પરંતુ નિત્યાનંદ સ્વામીએ
 તેનો ખરાબર પ્રતિકાર કર્યો. ઇશ્વર સંબંધી જે જે તેણે
 અવળા પ્રશ્નો પૂછ્યા તે બધા નિત્યાનંદ સ્વામીએ ખુદાને
 લાગુ પાડી ઇસ્લામી સિદ્ધાંત પ્રમાણે નવાબને સમજાવ્યા.
 નરસિંહ પંડ્યા તરફથી પાક પરવરદિગારના સંબંધમાં
 આવી ખરાબ શંકાઓ થતી જાણી નવાબ નારાજ થયા,
 અને તેમના જે સરળ ઉત્તર નિત્યાનંદ સ્વામીએ આપ્યા
 તેથી તેમને સંતોષ થયો. તેમણે પેલા વાચાળ પંડ્યાને
 રજા આપી અને આવા સાચા ફકીરો સામે એવા બોથડને
 લાવવા માટે નાગરોને ઠપકો આપ્યો, તથા નિત્યાનંદ

સ્વામીને વંદન કર્યું. શ્રીહરિ પણ નિત્યાનંદ સ્વામીની આ સમયસૂચક ચાતુરીથી બહુ પ્રસન્ન થયા.

ઉપર પ્રમાણે દરેક પ્રસંગે સંપ્રદાયની દૃઢતા, પ્રતિષ્ઠા અને વિસ્તાર માટે એક મહારથીની માફક સંપ્રદાયની નિત્યાનંદ સ્વામી ઝુઝ્યા અને સંપ્રદાયને સેવા વાઢવિવાદોમાં ઉચ્ચ સ્થાન અપાવ્યું. તેમજ મુકતાનંદ સ્વામીને આચાર્યોની સમ્યક્ પ્રતિષ્ઠા સ્થાપન કરવાનો સંકલ્પ હતો, તેની સર્વ જવાબદારી પોતાના શિર પર લઈ પૂર્ણ કરી. ઉપરાંત શ્રીહરિદિગ્વિજય જેવો મહાન ગ્રંથ રચી તથા બીજાં પણ કેટલાંક પુસ્તકો લખીને સંપ્રદાયની અપાર સેવા બજાવી છે.

શ્રીહરિ પ્રત્યે નિત્યાનંદ સ્વામીની ભક્તિપ્રધાન, અનન્ય નિષ્ઠા બહુ બળવાન અને અગાધ હતી. તેઓ શ્રીહરિ પ્રત્યે અચળ ધણી વખત ગાદી ઉપર પંજે મારી મેઘનાદ- નિષ્ઠા અને થી ગર્જતા, કે ‘છે કોઈની હિંમત કે ગમે ભક્તિ તે શાસ્ત્રનો આધાર લઈને સ્વામિનારાયણ ભગવાન નથી એમ સિદ્ધ કરી આપે? હું જાહેર રીતે સ્વામિનારાયણને પુરુષોત્તમ ભગવાન કહી પોકારું છું.’ આ શબ્દો અને તેની પાછળ રહેલી જ્ઞાનમય, બલવતી બ્રહ્મસત્તા સામે આવનાર કોઈપણ પંડિત કુતર્ક કરવા શક્તિમાન ન થતા.

ભગવાન સ્વામિનારાયણની અપૂર્વ માહાત્મ્ય-જ્ઞાન સહિત ભક્તિની અચળતાનો એક જ દાખલો સદ્ગુરુ નિત્યાનંદ સ્વામી માટે બસ છે. જ્યારે સંપ્રદાયમાં શિરોમણિ

રૂપ સત્સંગીજીવન ગ્રંથ રચાતો હતો, ત્યારે તેમાં સૌ સદ્ગુરુઓના અભિપ્રાય પૂછવામાં આવતા. જ્યારે ભગવાન સ્વામિનારાયણના સ્વરૂપમહિમાનો ઉલ્લેખ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે પ્રભુએ પોતે સર્વની સમજણ જોવા સાડે એ જવાબદારી મોટેરા પરમહંસો ઉપર મૂકી. આથી સમજણના પ્રકારભેદે અંદર મતભેદ ઉભો થયો. સર્વ અવતારના અવતારી સ્વામિનારાયણ ભગવાન છે એમ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરાવવાનો આગ્રહ નિત્યાનંદ સ્વામીએ ધર્યો. કેટલાક સદ્ગુરુઓ સિવાય મોટા ભાગે એ કબુલ ન કર્યું. પરંતુ રૂપ સ્વામિનારાયણ ભગવાન લખવાનો અભિપ્રાય આપ્યો. એ સમય એવો હતો કે પ્રગટ રીતે ભગવાન કહેવા તથા તે પ્રમાણે ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ કરવાની બાબતમાં સમાજની વિરુદ્ધતા બહુ સહેલી પડતી હતી; તેથી તથા અગાઉ ભગવાનના અવતારો તથા તેમનું અનુસંધાન વિશેષ લક્ષમાં રાખીને સર્વ સદ્ગુરુઓએ નિત્યાનંદ સ્વામીનો અભિપ્રાય માન્ય રાખ્યો નહિ. શ્રીહરિ પણ છેવટની કસોટી કરવા જ ધારતા હતા, તેથી તેઓ પણ બહુમતિમાં સામેલ થયા ! પોતાના મતમાં પોતે એકલા જ હોવા છતાં નિત્યાનંદ સ્વામીએ નમ્રતાપૂર્વક સર્વને સ્પષ્ટ રીતે સંભળાવી દીધું, કે “જે વસ્તુ જેવી છે તેને તેવી જ કહેવી અને લખવી જોઈએ, આ સિવાય મને બીજી કોઈ વાત માન્ય નથી.” ઘણી ચર્ચાઓ થઈ પણ નિત્યાનંદ સ્વામીની દૃઢતાને કોઈ ડગાવી શક્યું નહિ ! શ્રીહરિએ પોતે પણ સમજાવ્યા, છતાં પણ વિનયપૂર્વક ઉપરનો જ ઉત્તર આપ્યો. હવે ગ્રંથ-લેખનનું કાર્ય આ મતભેદથી અટક્યું; પરંતુ નિત્યાનંદ

સ્વામીની અવગણના કરવાનું કેના દીલમાં બેસે? પ્રસંગ
બરાબર જ ગુચવાયો. શ્રીહરિએ હવે છેવટની પરીક્ષા
હાથ ધરી. તેઓ નિત્યાનંદ સ્વામી ઉપર ભારે ગુસ્સે થયા
અને બોલ્યા કે સ્વામી તમને અમે પંક્તિ બહાર મૂકીએ
છીએ. જો તમે તમારો દુરાચર છોડશો તો જ પંક્તિમાં
બેસવાની તમને આજ્ઞા છે. ભગવાનનું રુદ્રરૂપ જોઈ તથા
અતિ વિષમ આજ્ઞા સાંભળીને બ્રહ્માંડને ડોલાવે તેવા
માયાપરની ગતિવાળા મહા સમર્થ સદ્ગુરુઓ પણ કંપી
ઉઠ્યા! સૌના અંતરમાં જબરો આઘાત થયો. નિત્યાનંદ
સ્વામીને કૃપા કરી આગ્રહ તણ દેવા વિનંતિઓ થવા
માંડી, પરંતુ નિત્યાનંદ સ્વામી તો શ્રીહરિના ધ્યાનમાં
નિમગ્ન થઈ કંઈ પણ ઉદ્વેગ અનુભવ્યા સિવાય હિમાલયની
પેઠે અચલ જ રહ્યા તથા ભગવાનની આજ્ઞા પ્રસન્ન વદને
શિરસાવંધ કરી! આ સમયનું દૃશ્ય અપૂર્વ—અસાધારણ
હતું. જેમણે સંપ્રદાયને માટે પોતાના જીવનનો હોમ કર્યો;
જેઓ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી, અનેક ગ્રંથો રચી, સભાઓ જીતી,
કરડાંમાં કરડાં વર્તમાન પાળી સદ્ગુરુ તરીકે ભગવાન
સ્વામિનારાયણનું અગ્રગણ્ય શિષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી તેમના
જમણા ભુજનું સ્થાન પામ્યા; તેમને આટલી દેહીધ્યમાન
દિવ્ય કારકીર્દિ પછી પોતાના જ પ્રભુ તરફથી બહોર તિરસ્કાર
મળે; છતાં તેમના પ્રત્યેની નિર્મળ ભક્તિ અને સ્વરૂપ-
નિષ્ઠામાં રંધ સરખો ફેર ન પડે; હૃદયમાં લેધ માત્ર
ગ્લાનિ ન થાય; એ જ્ઞાન, એ ભક્તિ અને એ મહિમાને
કેમ વર્ણવી શકાય? જગતનાં કુદ્ર જંતુઓ એને કેમ
પારખી શકે?

હવેથી દિનચર્યાના કેટલાક ક્રમમાં નિત્યાનંદ સ્વામી નથી દેખાતા. તેમના તરફ જાણે સર્વ જગત્ રીસાયું હોય તેમ દેખાય છે. સભામાં તેમની હાજરીની લબ્ધતાને બદલે બધું સામસુમ જણાય છે. લોજન સમયે સર્વથી અલગ બેઠી આ સદ્ગુરુ જમતા જણાય છે. આ બધું જોઈ સર્વનાં અંતર વલોવાઈ જતાં હતાં ! ફક્ત એક મુનિ નિત્યાનંદનો આનંદ નિત્ય હતો. બરાબર સાત દિવસ સુધી પોતાના પ્રભુની આજ્ઞાનું પાલન એટલું યથાર્થ રીતે કર્યું, કે જાણે એ જ રીતે બાકીનું ભવિતવ્ય પૂરું કરવાનું જ ન હોય ! કૃપાસાગર શ્રીહરિએ જોયું, કે દઢતા અને અનન્ય ભક્તિનિધાને! ખરો આદર્શ સર્વને અપાઈ ચુક્યો છે; ત્યારે આઠમે દિવસે ભગવાનથી ન રહેવાયું. તેઓ અતિ હર્ષવેલા થઈ નિત્યાનંદ મુનિને ભેટી પડ્યા ! છુટા પડ્યા, ફરી ભેટ્યા ! પ્રભુની પ્રસન્નતાનો વરસાદ વરસ્યો ! નિત્યાનંદ મુનિને તો આજ્ઞાપાલનના આનંદમાં પ્રભુની ભેટના આનંદથી એર વધારો થયો ! પરમહંસ મંડળ સાનંદાશ્ચર્યમાં સ્તબ્ધ થઈ ગયું ! શ્રીહરિએ સર્વ સભા સમક્ષ નિત્યાનંદ સ્વામીની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી તેમને મૂળ સ્થાને સ્થાપ્યા ! પછી ભગવાને શ્રીમુખે કહ્યું, કે અમે અવતારના અવતારી અને સર્વના કારણ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાન અક્ષરાધિપતિ છીએ એવી નિત્યાનંદ સ્વામીની સમજણ બરાબર છે. ગ્રંથમાં પણ એ જ લખવું. આથી સર્વ પરમહંસ તથા હરિજનોને અતિશય આનંદ થયો અને નિત્યાનંદ સ્વામિનો મહિમા પણ સર્વને સમજાયો. આ રીતે સ્વામીએ સંપ્રદાયની અમાપ સેવા કરી.

સંવત ૧૯૦૮ ના માગશર શુદ્ધ ૮ ના રોજ નિત્યાનંદ.

સ્વામીની તખીયત નરમ જણાઈ, ધીમે ધીમે
હેહત્યાગ જવર વધ્યો. મોટા સદ્ગુરુઓ, આચાર્યજી

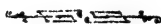
મહારાજ તથા હરિજનો, પાર્ષદો વગેરે સહિત સ્વામી
સત્સંગીજીવન સાંભળવા લાગ્યા. વચ્ચે વચ્ચે કીર્તનભક્તિ
પણ કરાવતા તથા ઉપદેશ પણ કરતા જતા હતા. એમ
કરતાં શુદ્ધ ૧૧ નો દિન આવ્યો ત્યારે છેવટની લક્ષ્મણો
કરતાં સ્વામીએ કહ્યું, કે હવે મતવાદીઓના વિવાદોની ઘણી
ઉપાધિઓ શમી ગઈ છે અને સંપ્રદાયની મર્યાદા બંધાઈ
ચૂકી છે, માટે સૌ ખબરદાર થઈને ભગવાન સ્વામિનારાયણની
આજ્ઞા પ્રમાણે જ વર્તજો. પરસ્પરની મર્યાદાઓનો લોપ થવા
દેશોમાં. હવે માફે કાર્ય પૂર્ણ થાય છે તેથી અક્ષરધામમાં
જઈશ. આ વચનો સાંભળી આચાર્યજી મહારાજ સહિત
સર્વ સંત-હરિજનોને અતિ દુઃખ થયું, પણ પ્રભુઈચ્છા
ધારી સહુએ ધીરજ રાખી. આ સમયે શુકાનંદ સ્વામીએ
સત્સંગીજીવનના પ્રથમ પ્રકરણની ટીકા લખેલી તે તથા
ગોપાલાનંદ સ્વામીએ વ્યાસસૂત્રનું લાખ્ય કરેલું તે બંને પુસ્તકો
સ્વામી પાસે રજી કર્યાં; તે જોઈને સ્વામી બહુ રાજી થયા.
તેમણે બંને પુસ્તકોની પૂજા કરી, બંને સદ્ગુરુઓને ધન્ય-
વાદ આપ્યા. પછી પોતે દૈવ આસન વાળી અંતરવૃત્તિ
કરી, એટલે સર્વના અતિ આશ્ચર્ય વચ્ચે મહાતેજનો સમૂહ
પગટથો; તેમાં વૈમાને સહિત એવા શ્રીહરિનાં સૌને દર્શન
થયાં તથા નિત્યાનંદ સ્વામીને તેમની સાથે જતાં સહુએ
જોયા. આમ જીવનની છેલ્લી પળ સુધી-પણ નિષ્કામ જીવન-
ચર કરતા કરતા જ સ્વામી અક્ષરનિવાસી થયા.

નિત્યાનંદ સ્વામી સંપ્રદાયમાં વિદ્વત્તાથી વ્યાસ મનાતા હતા. એક સમર્થ સન્યાસી શ્રીપાત વામન વ્યાસની ઉપમા સ્વામી નામે શ્રીહરિના શિષ્ય હતા, તે બહુ સારા પૌરાણિક હતા. તે વખતે વખત ઠહી જતા કે હું જમદગ્નિ છું. તેઓ એક સમયે ભાગવતના એક શ્લોકનો ખરો અર્થ પૂછવા સાડ નિત્યાનંદ સ્વામી પાસે ખાસ ચાલીને ઉમરેઠ ગયા હતા. તે બાબત લુણાવાડામાં તેમને કોઈએ પૂછેલું, કે સ્વામી ! તમે આટલા વિદ્વાન પૌરાણિક છો, વળી ઘણા સાધુઓને તમે ભાગવત સંપૂર્ણ ભણાવ્યું છે, છતાં એક શ્લોક માટે નિત્યાનંદ સ્વામીને પૂછવા ગયા એમ કેમ ? ત્યારે વામન સ્વામીએ ઉત્તર આપેલો, કે “એમણે તો ભાગવત રચ્યું છે અને હું તો ભણ્યો છું; તેથી એમને જે ખબર હોય તે મને ક્યાંથી હોય ?” મતલબ કે નિત્યાનંદ સ્વામી તો વ્યાસ છે આ ઉપમા વિદ્વત્તામાં સર્વોપરિ તરીકે જ અપાતી, પરંતુ એ તો અક્ષરાધિપતિ પુરુષોત્તમની સાથે આવેશ મુક્તરાજ હતા એમ એમની ઉપાસના અને ભક્તિ જ કહેતાં હતાં.

નિત્યાનંદ સ્વામીનાં શારીરિક સ્મરણો પશુ અદ્ભુત છે. તેમનું બ્રહ્મવર્ચસ વિલસતું સુંદર, ગૌર વપુ શારીરિક સ્મરણો એટલું પ્રચંડ હતું કે તેમને બેસવા માટે સ્વતંત્ર ગાડી જોઈતી. સ્વામીને ગાડીમાં બેસવું હોય ત્યારે ગાડીને ઉઠાળવી જ પડતી ! તેમના પ્રસ્થૂલ, દીર્ઘ બુજદંડ બળે મજબૂત યુવાન બલે ઉચકતા ! તેમની અપ્રતિમ પ્રતિભાભરી મુખકાંતિ અને તેજસ્વી, વિશાળ

લોચનનું તેજ એ સામાન્ય મનુષ્યથી જીરવી ન શકાય તેવાં હતાં. જેમણે સ્વામીનાં દશ ન કર્યાં છે તે કહે છે, કે તેમના પગનાં તળાં ચકલાંની જીભ જેવાં અરુણ અને સુકોમળ હતાં ! કોટિ કોટિ રૂપીયાની દ્રવ્યસંપત્તિમાં ગર્ભશ્રીમંત તરીકે જન્મ્યા છતાં એ વૈભવને લાત મારી જેમણે પુરુષોત્તમ ભગવાનને સમીપે રહી અનંત દિવ્ય સંપત્તિ હસ્તગત કરી, તે પુરુષમાં આટલાં રૂપ, આટલા ગુણ અને આટલાં ઐશ્વર્ય ન હોય તો પછી કોનામાં હોય ?

સ્વામીએ અગાધ પંડિતતા તથા અચલ નિષ્કામ ભક્તિ વડે કરેલી સત્સંગની મહાન સેવા ન ભૂલાય સંપ્રદાયની સેવા તેવી છે. હરિલીલામૃતના સાગર સમે ગીર્વાણની અદ્ભુત છટાભયો હરિદિગ્વિજય ગ્રંથ તથા બીજાં કેટલાંક કવચો, સ્તોત્રો અને પ્રાકૃત ભાષાના પણ ગ્રંથો જેની ટીપ આ સાથે છે—એ નિત્યાનંદ સ્વામીના ચીર સ્મરણીય અવશેષો ઉદ્ભવી સંપ્રદાયના અખૂટ કૌવત સમાન છે.

સદ્ગુરુ નિત્યાનંદ સ્વામીના ગ્રંથો અને લેખોની નોંધ

સંસ્કૃત—૧ શ્રીહરિદિગ્વિજય ૨ હરિકવચ ૩ શ્રીહનુમત્કવચ

પ્રાકૃત—૧ દશમ પૂર્વાર્ધ ૨ ભાગવત પંચમ ૩ વિહરનીતિ

૪ ભગવદ્ગીતા ૫ કપીલગીતા ૬ ગુણવિભાગ

૭ વૈકુંઠદર્શન ૮ અવતારચરિત્ર ૯ નારાયણકવચ

૧૦ નિષ્કામશુદ્ધિ ૧૧ શિક્ષાપત્રીની ટીકા

सद्गुरु प्रसादनंद स्वामी

सद्गुरु ब्रह्मानंद स्वामी

नानापद्यसुकाव्यशीघ्ररचनादक्षं स्वधर्मस्थिरं ।
छन्दोभिः स्वकृतिर्हरिं वृषभुवं संप्रीणयामास यः ॥
भैत्री तेन गतं स्वनर्म वचनैः सहासयन्तं स्थिरं ।
ब्रह्मानन्दमुनिं नमामि तमहं देशाद्यभिज्ञं मुदा ॥

સદ્ગુરુ બ્રહ્માનંદ સ્વામી

હિંદવી સંપ્રદાયના આદિ આચાર્ય હિંદવાવતાર સદ્ગુરુ

રામાનંદ સ્વામી જ્યારે પ્રગટ પુરુષોત્તમ

શંભુદાન
ગઢવી અને
લાલબા

નારાયણના પ્રાકટ્ય પૂર્વે સદ્ધર્મની ભૂમિકા

નૈયાર કરતા હતા, ત્યારે અનેક દેવી જીવો

તેમને આશ્રયે આત્મશાંતિનું પાન કરી રહ્યા

હતા. સ્વામી રામાનંદજી પણ એવા દેવી જીવોની શોધમાં

બ્રમણ કરી રહ્યા હતા. એક સમયે તેઓશ્રી ફરતા ફરતા

આળુ ગિરિરાજની પવિત્ર તળેટીમાં, ડુંગરપુર પ્રગણના ખાણ

નામે ગામમાં પધાયા. ત્યાં શંભુદાન ગઢવી નામે એક ધર્મ-

નિષ્ઠ, શ્રદ્ધાળુ ખારોટ તથા તેમની પ્રતિષ્ઠા પત્ની લાલબા

વસતાં હતાં. આળુ ગિરિની યાત્રાએ આવતા જતા સંત-

પુરુષોની સેવા તેઓ ખડુ ભાવપૂર્વક કરતાં. સત્પુરુષોના

સમાગમનું તેમને દૈનિક વ્યસન પડતું હતું. નિર્મળ, ધાર્મિક

વૃત્તિથી તેમણે ઘણા સાધુપુરુષોના અંતરથી આશીર્વાદ મેળવ્યા

હતા. સદ્ગુરુ રામાનંદ સ્વામીનું આગમન સાંભળ્યું કે તુર્ત

ત્યાં જઈ શંભુદાન ગઢવીએ વિનંતિ કરી તેમને આદર-

પૂર્વક પોતાને ઘેર પધરાવ્યા, અને ભાવ સહિત

રામાનંદ
સ્વામીનું
આગમન

ખડુ પરિચર્યા કરી. રાત્રિએ સ્વામી જ્યારે

હરિવાર્તા કરવા લાગ્યા, ત્યારે ત્યાં ઘણાં માણસો

ઉપદેશ સાંભળવા લેગાં થયાં, અનેક સાધુ

વૈરાગી જોયેલા તેના કરતાં આ પુરુષમાં ધર્મનું તેજ અને

પ્રભા અનેરા પ્રકારનાં હતાં, તેથી તથા અમૃત સમાન વાણીથી સર્વજનો પ્રસન્નતાપૂર્વક સ્વામી રામાનંદજી તરફ તલ્લીન થયાં હતાં. આ સમયે દેવી લાલબા એક તરફ ખેઠેલાં હતાં. તે સગલાં હતાં, અને દિવસની પરિચર્યાથી શ્રમિત થયાં હતાં એટલે નેત્રમાં કંઈક નિદ્રા આવી. સ્વામી તો મનુષ્યના ધર્મ સમજાવતા હતા તેવામાં દેવી લાલબાના ગર્ભમાંથી ગંભીર અવાજ થયો, કે ‘હે મહારાજ ગર્ભવાણી પ્રગટ પુરુષોત્તમનો મહિમા કહો’ આ સાંભળી સર્વ જનો આશ્ચર્યચકિત થયાં ! રામાનંદ સ્વામીએ એ ગર્ભવાણીને ઉત્તર આપ્યો, કે ‘મહાનુભાવ ! પ્રગટ પ્રભુનો અપાર મહિમા તો આપ જ વિસ્તારશો. હું તો અંશ માત્ર કથું છું. આ પ્રશ્નોત્તરનો ખુલાસો જાણવા લોકોએ જુજાસા-થી વિનંતિ કરી ત્યારે સ્વામીએ કહ્યું, કે લાલબાના ઉદરથી એક મહામુક્ત જન્મશે. તે મહાવિદ્વાન, વિચક્ષણ અને કવિ થશે, તથા ગૃહને ત્યાગ કરી પ્રગટ પુરુષોત્તમ નારાયણને મળશે અને અનેક મહાન કાર્યો કરશે. આ સાંભળી લોકો સહુ હર્ષ પામ્યાં. પ્રભાતે સ્વામીનું પ્રેમપૂર્વક પૂજન કરી સન્માન સહિત વિદાય કર્યાં.

કેટલોક સમય વીત્યા બાદ દેવી લાલબાના ઉદરથી એક સુંદર, કાંતિમાન પુત્ર રૂપે એક મહામુક્ત લાડુ બારોડનો જન્મ અવતર્યા; જે આગળ જતાં સદ્ગુરુ બ્રહ્માનંદ સ્વામી નામે પ્રસિદ્ધ થયા. જન્મ વખતે વિક્રમનો ૧૮૨૮મો સંવત ચાલતો હતો. હર્ષના સમુદ્રમાં ઝીલતાં માતા પિતાએ પુત્રને વિધિસર સંસ્કારો કરાવીને

‘લાડુ’ નામ ધરાવ્યું. કહેવત છે કે ‘જે નર રૂપે આગળા તે નગુણા નવ ડોય’ તેમ આ સુઘટિત બાંધાના, સમ પ્રમાણ અંગવાળા, ગૌર, સુકુમાર પુત્રે બાળપણથી જ તુચ્છ રમતમાં મન પરોવ્યું નહિ; પણ ઇશ્વરભક્તિ બાળપણાનું હૈવત ઉપર તેમને રુચિ થવા લાગી. નૈસર્ગિક સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ, વિલક્ષણ વાક્યાતુર્ય અને માર્મિક રમુજલયાં વિશુદ્ધ હાસ્યવિનોદથી તેઓ સૌને પ્રિય થવા લાગ્યા. નાનાં જોડકણાં, ઢોહા, સાખીઓ વગેરેથી કુદરતી કવિત્વ તેનામાં ઝળકવા લાગ્યું. પરંતુ પ્રતિદિન વધતી જતી ઉમરે તેમને માતાના ઉદરમાંથી જ એક દિવ્ય પ્રતિમા દષ્ટિપથમાં દેખાયા કરતી હતી, તે તરફ તેમની વૃત્તિ આતુર રહેતી.

લાડુ બારોટ પંદર વર્ષની વયે પહોંચ્યા ત્યારે તેમના પિતા સાથે એક વખત ઉદ્દેપુરના રાણાના વિદ્યાભ્યાસ દરબારમાં લગ્નપ્રસંગે ગયા. ત્યાં તેમણે પોતાનાં પ્રાથમિક કવિતા રાણાજીને સંભળાવ્યાં. રાણાજીને બાળકમાં અદ્ભુત શક્તિ જણાઈ, તેથી તેમણે શંભુદાન ગઢવીને ભલામણ કરી, કે લાડુને પીંગળશાસ્ત્ર લખવા કચ્છમાં મોકલો. જો તે પૂરો અભ્યાસ કરી આવી અહિં રહેશે તો અમે એક પ્રગણું બક્ષિસ આપીશું. આ સૂચનાથી લાડુ બારોટને તેમના પિતાએ કચ્છમાં મોકલ્યા. તે પ્રમાણે લાડુ બારોટ ધમડકા ગામે લાધા રજપુતને ઘેર જઈ અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. ત્યાં કેટલોક અભ્યાસ કરી લીધા પછી ભુજમાં વ્રજની પાઠશાળામાં આઠ વર્ષ સુધી રહી કાવ્ય-

શાસ્ત્રનો ઉત્તમ અભ્યાસ કર્યો. હીરો જેમ સરાણે ચડીને
ઓપહાર થાય છે તેમ આ સમર્થ પુરુષ કવિઓના વંશમાં
જન્મ ધરા કાવ્યશાસ્ત્ર લખ્યા, એટલે તેમનાં વિદ્યા તથા
કવિ તરીકેની જ્ઞાતિ
ઓજ્ઞ્ય જવલંતણે પ્રકાશી નીકળ્યાં. તેમની
અદ્ભુત શક્તિ અમત્કારિક કાવ્યો દ્વારા પ્રગટ
થવા લાગી. તેમનાં કાવ્યો ઝડઝમક, પદલાલિત્ય,
અર્થગાંભીર્ય અને રસના મનોહર મિશ્રણથી દોષ્ટોમાં અતિપ્રિય
થવા લાગ્યાં, તેમ તેમ કવિમાં વાદ્યાતુની અને શીઘ્ર
કવિત્વ વધવા લાગ્યાં. હવે તેમણે રાજ્યજવાડાઓમાં પાતાની
સફર શરૂ કરી જોધપુર, જયપુર, બીકાનેર આદિ રજપુત
રાજ્યો તથા કાઠિયાવાડનાં જુનાગઢ, જામનગર, ભાવનગર
આદિક મુખ્ય મુખ્ય રાજ્યોની મુલાકાત લીધી. જ્યાં જ્યાં
લાડુ ખારોટ ગયા ત્યાં ત્યાં બહુ સન્માન પામ્યા. તેમનાં
કાવ્યોની કદર કરવા માટે રાજ્યોમાંથી માનપૂર્વક મોટી
બક્ષિસો આપવામાં આવી. ભાવનગરના વજેસિંહજી દરબારે
ઘણી મૂલ્યવાન બક્ષિસ આપી ઉત્તમ રીતે કદર કરી. આ
રીતે અનેક સ્થળેથી સારા શિરપાવ સહિત સત્કાર્તિ કમાઈને
કવિશ્રી ભૂજમાં આવ્યા. ત્યાં કચ્છના રાવે પણ સાદું સન્માન
કર્યું. આજ અરસામાં કવિશ્રીના સમગ્ર જીવનનો પલટો
થવાનો પ્રસંગ બન્યો.

કવિશ્રી ભુજમાં આવ્યા ત્યારે સંવત્ર ૧૮૬૦ની
આસપાસનો સમય હતો. તેમને બાણ થઈ કે
ભૂજમાં સુતાર સુંદરજી લાઈને ઘેર પ્રગટ પ્રભુ
જ્ઞામિનારાયણ-
નો મેળાપ સ્વામિનારાયણ પંધાર્યા છે. આથી તેમને

મળવાની ઇચ્છા થઈ અને તેઓ સુંદરજીભાઈને ઘેર ગયા. સર્વ શ્વેત વસ્ત્રો સજી એક ઉંચા આસન ઉપર શ્રીહરિ વિરાજ્યા હતા, અને કંઠમાં કુસુમનો હાર હીંકળતો હતો. આ સુંદરતાના ધામ સરખી માધુરી મૂર્તિને નિહાળી કવિ-શ્રીની દૃષ્ટિ તેમાં સ્થિર થઈ ગઈ અને નેત્રમાંથી હર્ષનાં અશ્રુની ધારા ચાલી ! માતાના ગર્ભમાં હતા ત્યારથી અત્યાર સુધી પોતાના દૃષ્ટિપથમાં જે દિવ્ય પ્રતિમા નિરંતર દેખાયા કરતી હતી તે જ આ પ્રગટ સ્વામિનારાયણ છે એમ અંતરમાં નિશ્ચય થયો અને તેમને આનંદ સાગર છલક્યો ! તેમણે ટપકતાં અશ્રુએ ગાવા માંડયું:—

“ ધન્ય આજની ઘડી રે ધન્ય આજની ઘડી;

મેં નીરખ્યા સહજનંદ ધન્ય આજની ઘડી ! ”

આવી ચાર કડીઓ ગાઈ. તેમાં ‘ લાડુ સહજનંદ નીરખતાં ઠરી આંખડી ’ એ છેલ્લી લીટી તો શ્રીહરિ સામે જોઈ ઉંચો સ્વર કરી કરીને વારે વારે પોકારી પ્રેમની ઊર્મિ ઠાલવી. લાંબા કાળના વિયોગ પછી પ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય તે સમયના જેવો હર્ષોન્માદ કવિશ્રીના હૃદયનો જોઈ સર્વ જનો અકિત થયાં. પછી તેમણે ગફગફ કંઠે પ્રભુનું પૂજન કર્યું અને તે જ સમયથી ભગવાન સ્વામિનારાયણના આશ્રિત થયા.

ભૂજમાં કંઈક દિવસો રોકાઈને કવિશ્રી વતન તરફ

જે બહેનોનો
ઉપદેશ

ગયા. ત્યાંથી પાછા ફરતા ફરતા કાઠિયાવાડમાં આવ્યા. પાલીતાણાના દરબારે તેમને બહુ ભારે બક્ષિસ આપી. ત્યાં તેમનાં પ્રતિષ્ઠા, સન્માન અને વિક્રતા જોઈ કોઈએ ટકોર કરી, કે કવિરાજ ! તમે

બહુ વિદ્વાન ને વિચક્ષણુ છે, પણ જો એક કામ કરે તો ધન્યવાદ ખરો. ગઢડા ગામમાં એલલ ખાચરની બે પુત્રીઓ નાની ઉમરમાં સંસારનો ત્યાગ કરી આકરૂં બ્રહ્મચર્ય વ્રત લઈને બેઠી છે; તેમનું દિલ કોઈ ડોલાવી શકતું નથી; તમે જે કાવ્યોના રસગંગારમાં સર્વને તન્મય કરી મૂકે છે. તે વડે જો એ બે બહેનોના દિલમાં સાંસારિક અસર નીપજતો તો મનાય કે તમારા શબ્દોમાં બળ છે. વળી કોઈ સ્ત્રી ત્યાગી થઈ સાંભળી નથી અને આ બહેનો ત્યાગી થઈને રહે એ પણ ખરાખર નથી, માટે તમારી શબ્દશક્તિનો ત્યાં ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

રજવાડાઓની પ્રતિષ્ઠા પામી રાજસી બનેલા કવિશ્રીને આ ટકોર દીલમાં લાગી ગઈ ! તેમણે વિચાર્યું કે ખરૂં છે, સ્ત્રીઓને ત્યાગી થવાની શી જરૂર છે ? માટે મારે ગઢડે જઈ તેમને સમજ તો આપવી. આમ નક્કી કરી પોતાના દમામદાર રીસાલા સહિત સીધા ગઢડે આવ્યા. પગથી માથા સુધી જરીયાની વસ્ત્રોમાં રાજજ થઈ, રાજાઓની મોજમાંથી મળેલાં નંગ જડીત આભૂષણો અંગે અંગ પહેર્યા હતાં. વિદ્યા અને લક્ષ્મીનો એક સરખો પ્રકાશ કવિશ્રીના અંગમાં ખીલી રહ્યો હતો. સર્વત્ર પ્રસરેલી યશઃસુરલિના ગૌરવે તેમની છાતી ગજ ગજ ઉંચી આવતી હતી. ગઢડામાં આવીને પ્રથમ કવિશ્રી શ્રીહરિનાં દર્શન ગયા. ત્યાં પ્રેમપૂર્વક દંડવત પ્રણામ કરી બહેનો પાસે જવાની આજ્ઞા મેળવવાની ઈચ્છાથી બેઠા. શ્રીહરિએ આદરપૂર્વક ક્ષેમકુશળ પૂછ્યા. વાતનો પ્રસંગ નીકળતાં કવિશ્રીએ પોતાનો આવવાનો હેતુ જણાવ્યો.

તે સાંભળી શ્રીહરિએ અનુમોદન આપી બહેનોને આગ્રહ-
પૂર્વક સમજાવવા આજ્ઞા કરી. આથી તે કવિશ્રીને વિશેષ
હિંમત આવી.

દાદા ખાચરના દરબારગઢમાં અગાઉથી ખબર કહેવરાવી
કવિશ્રી ત્યાં ગયા. બે બહેનો જીવુખા (જયા) અને લાડુખા
(લલિતા) એમણે કવિશ્રી કહે તે ખુશીથી સાંભળવા ઈચ્છા
ખતાવી. ખંને બહેનો પડદા પાછળ બેઠેલાં હતાં, તેમનાથી
દૂર ચાકળો નખાવી કવિશ્રીને સત્કારપૂર્વક ત્યાં બેસાડ્યા.
પ્રાર્થાવિક વાતચીત થયા બાદ કવિશ્રીએ વ્યાવહારિક
શાણપણની રીતે વાતની શરૂઆત કરી. ધીમે ધીમે ધીમે
ખારોટની વાચાળ શૈલીમાં વાતનો રંગ એટલો જમાવ્યો,
કે શૃંગાર રસ ખડો કરી દીધો ! રત્નોગુણની ઇંદ્રજાળમાં
રસિક કાવ્યોથી કવિએ રંગ પૂરવા માંડ્યા. કલ્પનાઓનો
ચિતાર તાદૃશ્ય થાય તેવાં વર્ણનો લલકલરી લાપામાં કરી
કરી સંસારને સુખના સમુદ્ર જેવો કરી ખતાવ્યો. આ બધું
અથથી ઇતિ સુધી ખંને બહેનોએ ધીરજ અને સ્વસ્થતાથી
સાંભળ્યું. જ્યારે કવિએ અનેક દાખલા દૃષ્ટાંતમય ઉપદેશ
પૂરો કરી પોતાની સમજાવટને અંતે બહેનોનો અભિપ્રાય
માગ્યો, ત્યારે તેમણે પોતાના તરફથી બે શબ્દો કહેવાની
ઈચ્છા જણાવી. કવિશ્રી તે આદરપૂર્વક સાંભળવા તત્પર થયા;
ત્યારે મોટાં બહેને બોલવા માંડ્યું. નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારિણી
દેવી સરસ્વતી આકાશવાણી કરતી હોય તેમ પડદા પાછળથી
ઓજસ્વતી, શાંત અને મધુર વાગ્ધારા છુટવા લાગી !
બ્રહ્મચર્યનો મહિમા, દુર્લભ મનુષ્યજીવનનું કર્તવ્ય અને

પ્રગટ પ્રભુને યોગ એમની યથાસ્થિત કિંમત આંકી બતાવી, સંસારના તુચ્છ વિષયો અને તેના મોહ ઉપર મજબૂત ફટકા મારવા માંડ્યા. કવિશ્રીએ વર્ણવેલાં સંસારનાં સુખોની ક્ષણભંગુરતા તથા તેનાથી પ્રાપ્ત થતી અનંત જન્મની સંસૃતિનાં શબ્દચિત્રો આલેખવા માંડ્યાં. કવિશ્રી તો ચિત્રવત્ સ્તબ્ધ બની આ અમૃતવાણીનું પાન કયે જ જતા હતા ! તેમના અંતરમાં કંઈક અનેરી ઉથલ-

પાથલ થવા માંડી ! પડદા પાછળના મુક્ત અંગ પલટયું આત્માઓની વિરાગવૃત્તિને પ્રચંડ તાપ તેમની રાજસી પ્રકૃતિના વનમાં દવ લાગે તેમ લાગવા માંડ્યો ! બાઈઓનું જ્ઞાન જોઈ કવિશ્રીને પોતાની સમજણનું માન ઉતરવા લાગ્યું. તેમની સરળ, વિશુદ્ધ અને તલસ્પર્શી વાતો આગળ પોતાની વાક્યપટુતા નિર્બળ લાસવા લાગી ! તેમનું ધર્મ, જ્ઞાન અને તીવ્ર વૈરાગ્ય સહિત ભક્તિથી વૃદ્ધિ પામેલું આત્મબળ જોઈ કવિની સર્વ વૃત્તિઓ જેમ નિર્મળીનાં બીજ વડે ડહોળું જળ સ્વચ્છ થાય તેમ સ્વચ્છ બની સ્થિર થવા લાગી; અને પોતાની અપૂર્ણતા તરફ અંતર્દષ્ટિ થવા માંડી. રાખથી ઢંકાયેલો જવલંત અંગારો ઉપરની છારી ઉડી જતાં પ્રજળી ઉઠે તેમ પડદા પાછળના મુક્તાત્માની આકરી કૂંક વડે કવિશ્રીનો આંતર વિરાગ ભભુકી ઉઠ્યો ! તેમના ચિત્ત ઉપર જે અસ્વાભાવિક સાંસારિક આચ્છાદન હતું તે ભસ્મ થઈ ગયું. હવે તેમણે હાથ જોડી બહેનોને વિનંતિ કરી, કે બસ કરો માતાશુ ! હું બધું સમજી ગયો છું. મારી ભૂલ મેં જોઈ લીધી છે. હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું, કે આજથી મારે માટે ભગવાનના સંબંધ સિવાયના

સાંસારિક વિષયો ત્યાજ્ય છે. આમ કહી પોતાના અંગ ઉપર ધારેલાં બહુ મૂલ્યવાન સર્વ વસ્ત્રો તથા અલંકારો ઉતારી નાખ્યાં અને ત્યાંથી રજા લઈ સાદા વેશમાં લગવાન સ્વામિનારાયણ સમીપે હાથ જોડી હાજર થયા. અને શ્રીહરિને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા, કે કૃપાનાથ ! મને તમારા ચરણારવિંદમાં રાખો. ઉદ્ધવજીને ગોપીઓ પાસે શ્રીકૃષ્ણ લગવાને મોકલ્યા હતા તેમ મને પણ અનુગ્રહ કરી, હે પ્રભુ ! આપે જ્ઞાન લેવા મોકલ્યો તે મોટી કૃપા કરી છે. હવે હું સંસારથી વિરક્ત થયો છું; આપની સેવામાં મને કૃપા કરી સ્વીકારો. પ્રભુએ તેમની પ્રાર્થના ત્યાગનો આગ અને અંતરવૃત્તિ જોઈ પ્રસન્નતા પૂર્વક સમીપમાં રાખ્યા. કવિશ્રીએ પોતાના સર્વ રીસાલાને રવાના કર્યો; પોતાનાં વાહન, વસ્ત્ર, આભૂષણ ઇત્યાદિ સર્વ તેમને આપી પોતે છેવટની રજા લોધી! આ રીતે કવિશ્રી જીવનના સકલ ભોગ, વિલાસ, સમૃદ્ધિ, મહત્ત્વાકાંક્ષા અને લોકકીર્તિ આદિ સમગ્રના ત્યાગની મહાન આજ્ઞા હોમી, નિષ્કામપણે જીવનચક્રની ચરણીમાં લગવાન સ્વામિનારાયણને અર્પણ થયા !

હવે કવિશ્રી શ્રીહરિ સાથે પ્રદેશોમાં ફરવા નીકળ્યા. તેમને તીવ્ર વૈરાગ્ય અને ત્યાગવૃત્તિ જોઈ, શ્રાહરિએ સિદ્ધપુર જતાં વચ્ચે જેરીતા ગામે મુકામ કરેલો ત્યાં તેમને લાગવતી દીક્ષા

આપીને શ્રીરંગદાસ નામ ધરાવ્યું. પરંતુ જ્યારે ઉદ્ધવી સંપ્રદાયની વિશુદ્ધિ તથા ધર્મપ્રભાથી અખવાયેલા ભેખધારી

અને દ્રેષી મતવાદીઓએ સાધુઓ ઉપર અત્યાચારો કરવાની મર્યાદા મૂકી અનેક કષ્ટો આપવા માંડ્યાં તથા અસહ્ય પ્રહારોની વૃષ્ટિ કરવા માંડી, ત્યારે શ્રીહરિએ ક્ષમાની મૂર્તિ જેવા પોતાના સાધુઓને શિખાસૂત્રાદિ બાદ્ય ચિહ્નોનો ત્યાગ કરાવી પરમહંસ દીક્ષા આપી; અને અલક્ષપણે વર્તવાની આજ્ઞા કરી. જેથી દ્રેષીઓની દુષ્ટતામાંથી સાધુઓનો કંઈક બચાવ થયો. આ સમયે સાધુઓનાં પરમહંસ તરીકે બીજાં નામ ધરાવ્યાં, ત્યારે શ્રીરંગદાસનું નામ બ્રહ્માનંદ સ્વામી રાખ્યું.

બ્રહ્માનંદ સ્વામીના પૂર્વાશ્રમનાં સંબંધીઓએ જ્યારે દીક્ષા લીધાની વાત જાણી ત્યારે તેઓ તેમનો દંડતા વિવાહ (વેત્તીશાળ) નક્કી કરી પાછા બોલાવી જવા સાફ આવ્યાં અને અતિ આગ્રહ કર્યો; પણ સ્વામી તો નિશ્ચયમાં પર્વતની પેઠે અચળ રહ્યા. સંબંધીઓએ અનેકવિધ સમજાવટ કરી પણ ઉત્તરમાં સ્વામીએ ‘ રે સગ-પણુ હરિવરનું સાચું ’ એ પદો તત્કાળ રચીને સંલળાવ્યાં. એ પદોમાં સતી, શૂરો વગેરેનાં અંગનાં દૃષ્ટાંતો એવી બલવતી, દઢ લાપામાં આવ્યાં, કે તે સાંલળી સંબંધીઓએ તેમને પાછા લઈ જવાની આશા છોડી. તેવી જ રીતે વડોદરાના મહારાજ તરફથી કવિ તરીકે પોતાની પાસે રાખવા સાફ પચીશ હજારની ઉપજનું ગામ બક્ષિસમાં આપવાની સૂચના થયેલી, પણ જેણે જીવનચક્ષુ આરંભ્યો તેને સંબંધીઓનો સ્નેહ કે સમૃદ્ધિની લાલચ કેમ ડગાવી શકે ? ઉલટાં એ તો જીવનચક્ષુની અમૂલ્ય આકૃતિ જ બને.

પ્રતિષ્ઠિત
વિદ્વાન્

હવે બ્રહ્માનંદ સ્વામીએ સત્સંગની સેવામાં સંપૂર્ણ-
પણે ઝુકાવ્યું. તેઓ દરરોજ અમુક કીર્તનો
નવાં લખતા જ. જ્યારે જ્યારે શ્રીહરિનું કોઈ
ચરિત્ર દૃષ્ટિએ ચડતું, ત્યારે ત્યારે તેમનું અતિ
સુંદર ભાવભર્યું કાવ્ય રચીને ગાતા. એ કાવ્યો સખાભાવનાં,
સખીભાવનાં, દાસભાવનાં અને પરમ ભક્તિરસનાં જન્મતાં.
આથી પ્રસન્ન થઈને શ્રીહરિએ વર આપ્યો હતો કે બ્રહ્માનંદ
સ્વામીનાં સો કીર્તન દરરોજ ગાશે તેને હું પ્રત્યક્ષ
દર્શન આપીશ. અને એ રીતે દર્શન આપેલાં પણ ખરાં.
કીર્તનો ઉપરાંત સંપ્રદાય માટે ગ્રંથો રચવાનું કામ પણ સ્વામીએ
હાથ ધર્યું હતું. પૂર્વાશ્રમથી જ સ્વામી પ્રતિષ્ઠિત હતા, તેમાં
ત્યાગ તથા ધર્મનું તેજ અને શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ ઉમેરાયાં;
આથી વિદ્વાનો, રાજાજવાહાં અને પ્રતિષ્ઠિત વર્ગમાં સ્વામીનું
માન બહુ વધ્યું. તેઓ જ્યાં જતા ત્યાં તેમની મરજી
સાચવવા જેટલી મર્યાદા ઘણાં માણસો રાખવા લાગ્યાં. આ
પ્રમાણે જ સ્વામીની ઈચ્છા ઉપરથી જનરલ ગોર્ડન સાહેબે
શ્રીહરિને અમદાવાદમાં પધરાવીને મંદિર માટે જોઈએ તેટલી
જમીન યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ અર્પણ કરી. એ જમીન ઉપર
મોટું મંદિર થયું, જે હાલ સુપ્રસિદ્ધ છે.

બ્રહ્માનંદ સ્વામી સંપ્રદાયમાં કેવળ ભાષાસાહિત્યનું જ
કામ કરતા તેમ ન હતું. તેમનું વ્યાવહારિક
વ્યાવહારિક
દક્ષતા
બુદ્ધિચાતુર્ય જોઈ શ્રીહરિએ તેમને મોટાં
શિખરબંધ મંદિરો કરાવવાનું મહાન કાર્ય
પણ સોંપ્યું હતું. એ આજ્ઞાને શિર પર ધરી, રાત્રિ દિવસના

સતત પરિશ્રમવાળાં જંગી કારખાનાં ચલાવી, સેંકડો મુસ્લી-
ખતો વેડી, તેના તોડ કાઢી કાઢીને સ્વામીએ વરતાવ,
જુનાગઢ અને મૂળીનાં ત્રણ ત્રણ શિખરવાળાં લઘ્ય મંદિરો
કરાવ્યાં. કોઈ સ્થળે મંદિરની જગ્યા મેળવવાના વાંધા
હતા તો કોઈ સ્થળે દેવી લોકોના ઉપદ્રવો નડતા;
ત્યારે કોઈ સ્થળે મંદિરને માટે જોઈતાં માલ અને
નાણાંની મુશ્કેલીઓ આવી પડતી. સંસારના એકાદ સાધારણ
પ્રસંગને પાર ઉતારવામાં પણ સાધનસંપન્ન ગૃહસ્થને
લોહીનાં પાણી કેટલાં કરવાં પડે છે, એ જોતાં સમાજનાં
આવાં મહાભારત કામોની કઠિનતા સમજી શકાય છે; પરંતુ
સ્વામીએ સર્વ સંયોગોમાં અપૂર્વ ઉડાપણ, ધીરજ અને
હિંમતથી ધારેલી ધારણાઓ અણિશુદ્ધ પાર ઉતારી. આમ
છતાં તેમના અંતકરણની લાવના શ્રીહરિ પ્રત્યે નીચેના
વાક્યમાં કેટલી ઉચ્ચ છે !

‘ચાકરકી મોટપ કહા સમે લાજ ધનીકું’

આવી નિર્મળ સાધુતાને વારંવાર સાધાંગ પ્રણામો હજો

વરતાવતું મંદિર કરવા શ્રીહરિએ સ્વામીને મોકલ્યા
ત્યારે નાણાંની તંગીને લીધે એક શિખરનું
વરતાવતું મંદિર મંદિર કરવા કહેલું; પરંતુ સ્વામીએ નાણાંના
ક્ષણિક સંકેત કરતાં આગળ લાંબા સમયે
સત્સંગની વૃદ્ધિ થતાં મંદિર કેવું જોઈએ તેની ધારણા કરી
ત્રણ શિખરનું કામ શરૂ કર્યું. આ સમાચાર શ્રીહરિએ
જાણ્યા ત્યારે પોતાની પહોંચ પ્રમાણે કામ કરવાનો પત્ર
લખી મોકલી તેમાં નીચે પ્રમાણે એક દુહો ટાંક્યો:—

‘અપની પોંચ બિચાર કે, કરીએ તેતી દોડ;

તેતા પાંછી પસારીએ, જેતી લંબી સોડ.’

એ પત્રનો ઉત્તર સ્વામીએ નમ્રતાપૂર્વક લખીને જણાવ્યું, કે મંદિરની ફેરફારી વખતો વખત થઈ શકશે નહિ અને સ્થાનના પ્રમાણમાં મંદિર ત્રણ શિખરનું જોઈએ, એમ ધારી મેં તે પ્રમાણે શરૂ કર્યું છે. નાણાંની પહોંચ માટે ઉપરના દુહા સામે સ્વામીએ એક દુહા મોકલ્યો કે:—

‘સાહેબ સરીખા શેઠીયા, ખસે નગરે માંહી;

તાકે ધનકી યા કમી? બકી હુંડી ચલે નવખંડ માંહી!’

આ પ્રત્યુત્તરથી શ્રીહરિ બહુ પ્રસન્ન થયા અને સ્વામીની ધારણા મુજબ મંદિર થવા દીધું. પછી જ્યારે વરતાલમાં દેવપ્રતિષ્ઠા કરવાનો સમયો ભરાયો, ત્યારે બ્રહ્માનંદ સ્વામીએ પ્રભુ પાસેથી માગી લીધું, કે આપના પૂજન માટેનો એક દિવસ આ મંદિર અર્થે આપવા કૃપા કરો. શ્રીહરિએ તે પ્રમાણે પ્રસન્ન થઈને હા કહી. આ હકીકત સ્વામીએ સર્વ હરિજનોમાં જાહેર કરી; એટલે પ્રભુની પૂજા કરીને ભક્તો-એ એટલી ભેટ ધરી, કે મંદિરનો સઘળો ખર્ચ તેમાંથી પૂર્ણ થઈ ગયો અને અર્ધો રૂપિયો વધ્યો!

વરતાલનું મંદિર તો પૂર્ણ થયું, પરંતુ તેના મહંત

તરીકે સ્વામીને આવા મોટા સ્થાનના નિત્ય
વરતાલથી ખર્ચની ચિંતા સ્વાભાવિક રહેવા લાગી. એક
મહંતે પ્રસંગે મહારાજ સાથેના સંવાદોનાં ઘોડાંની

ચંદી સાડે એક જથ્થાને સ્વામીએ બહુ ન વાપરવા
આકરી સૂચના આપી; એ વાત શ્રીહરિએ સાંભળી

ત્યારે વિચાર્યું, કે સ્વામીને વરતાલના મંદિર સંબંધી ચિંતા ચોટી જણાય છે, તેને તેમાંથી લઈ લેવા; કેમકે મારા નિસ્પૃહી સાધુના અંતરમાં આવો વિક્ષેપ ન જોઈએ. વળી સ્વામી આ ચિંતામાં પડ્યા રહે તો ગ્રંથસાહિત્યનું કામ કરી શકે નહિ, તેથી શ્રીહરિએ બ્રહ્માનંદ સ્વામીને આજ્ઞા કરી, કે તમારે વરતાલની મહંતાઈ છોડી અમારી સાથે ગઢપુર આવવું. સ્વામીની વિચક્ષણતાએ આ આજ્ઞાને અર્થ તુર્ત સમજી લીધો. તેમણે પોતાનું અંતર ક્ષણ એકમાં તપાસી લીધું; અને સર્વ ઉપાધિ અંતરમાંથી અળગી કરી, પોતાની ઝોળી તત્કાળ ખસે લેરવી સાથે ચાલી નીકળ્યા ! રસ્તામાં પ્રભુની પાછળ એક નાના ટટ્ટુ ઉપર બેઠા બેઠા સ્વામી નાચેનું પદ રચી દીન લાવે ગાતા જાય:—

‘ભરી સભામાં ભૂધરજી તમે થયા છો માડી મારી રે;
બેટાને હેતે બોલાવો, અવગુણીયા વિસારી રે;
જેવો તેવો પુત્ર તમારો, અણસમજી અહંકારી રે;
પેટ પડ્યો તે અવશ્ય પાળવો, વાલમ જીઓને વિચારી રે.’

બ્રહ્માનંદ સ્વામી જેવા સર્વ પ્રકારે સમર્થ મહાપુરુષ આમ દીનતાપૂર્વક જેની પ્રાર્થના કરે અને તે પણ સામર્થ્ય અને મહાન સેવાઓને અતે મહંતાઈ મૂકાવીને દીનતા લઈ જતા હોય ત્યારે, અહા ! તે ભગવાન પ્રત્યે કેટલી શ્રદ્ધા કેટલો મહિમા તેમને હશે ? ખરે ! સામાન્ય જીવનું એ ગળું નથી. એ તો પ્રકૃતિ પરનાં મુક્તાત્મા હતા, તેને પ્રકૃતિ કેમ લોપી શકે ? પ્રકૃતિના પ્રવાહમાં તણાઈ જાય એ તો માયાના જીવ.

જુનાગઢમાં મંદિર કરવા ઝીણાભાઈએ શ્રીહરિને વિનાંતિ કરી, તેથી શ્રીહરિએ બ્રહ્માનંદ જુનાગઢમાં મંદિર સ્વામીને મોકલ્યા. સ્વામીએ ત્યાં જઈ તપાસ કર્યો, તો ઝીણાભાઈ પોતાનાં ઘર મંદિર માટે આપતા હતા તે સ્થળ અનુકૂળ ન લાગ્યું. તેથી સ્વામીએ નવાળ પાસે જઈ મંદિર માટે જમીનની માગણી કરી. આ વખતે સંપ્રદાયનો દ્વેષ કરનારા ઘણા નાગર અમલદારો નવાળ પાસે હતા, તેમણે નવાળને અવળું સમજાવ્યું, પરંતુ ભગવાન સ્વામિનારાયણના એક વખતના દર્શનની પડેલી છાપ તથા બ્રહ્માનંદ સ્વામીની પ્રતિભાથી નવાળે તે લોકોની સલાહ અમાન્ય કરી, મંદિર માટે જોઈએ તેટલી જમીન ખુશીથી આપી ! તે સ્થળ ઉપર બ્રહ્માનંદ સ્વામીએ અત્યંત પરિશ્રમ લઈ ત્રણ શિખરનું સુંદર મંદિર બંધાવ્યું અને દેવ પધરાવ્યા.

શ્રીહરિની આજ્ઞાથી તેઓશ્રીના દેહોત્સર્ગ પછી બ્રહ્માનંદ સ્વામીએ મૂળીમાં પણ મોટું મંદિર કરાવ્યું. મૂળીનું મંદિર તેમાં પણ અનેક અંતરાયો આવ્યા. પ્રભુકૃપાએ તેમને ઉલ્લંઘી સ્વામીએ મહાન કાર્યો સિદ્ધ કર્યાં. મૂળીના મંદિર માટે પ્રથમ તો પથર મેળવવાની મુશ્કેલી ઉભી થઈ. તે માટે સ્વામી ધાંગધ્રા ગયા અને તેના રાજાને સગવડ કરી આપવા કહ્યું, પણ તેમના તરફથી સંતોષકારક સગવડ મળી નહિ; તેથી આ મોટા બાંધકામમાં શરૂઆતની જ જળરી અડચણ આડે આવી. પથરની ચિંતામાં ને ચિંતામાં રાત્રિ વીતાવી, સ્વામી બીજે દિને સવારમાં એ જ વિચારમાં

ખેઠા હતા. કેટલીક વારે ત્યાંથી અકસ્માત્ ઊભા થયા અને થોડું મંગાવી સવાર થઈ સાથે એક સલાટ તથા થોડા મળુરો સાથે લઈ વગડામાં ચાલી નીકળ્યા. એમ ને એમ લોગાવો નદી ઉતરી ખે ગાઉ દૂર જાડાસર તળાવે ગયા. તળાવના તીર પર ઊભા રહી ચારે દિશામાં દૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. એવામાં એક તરફ તેમને શ્રીહરિની દિવ્ય પ્રતિમા દેખાણી ! તુર્ત જ ચોતાનો થોડો સ્વામીએ તે તરફ ચલાવ્યો. મૂર્તિ પણ આગળ ને આગળ જતી જણાવા લાગી; તેમ તેમ સ્વામીએ પણ પાછળ જવા માંડયું. કેટલેક દૂર ગયા બાદ એ પ્રતિમા એક સ્થળે સ્થિર જણાઈ. સ્વામીએ ત્યાં પહોં-પથરની ખાણ ચવા થોડો વેગથી દોડાવ્યો, પણ પાસે જતાં જ મૂર્તિ અદૃશ્ય થઈ ! હવે સ્વામી ત્યાં ઊભા રહ્યા. સાથેનાં માણસો જ્યારે આવી પહોંચ્યાં ત્યારે સ્વામીએ તેમને કહ્યું, કે આ સ્થળેથી પથર નીકળશે માટે ખોદો. માણસોએ તે પ્રમાણે કેટલુંક ખોદ્યું તો એક ચોરસ પથર જણાયો. તે સ્થળે નિશાન રાખી પછીથી ખોદાણુ કરતાં મંદિરના બાંધ કામને લાયક ઘડેલા પુષ્કળ પથરો તે જ જગાએથી મળી આવ્યા, અને મંદિર પૂરૂ થતાં સુધીની પથરની ચિંતા દૂર થઈ !

જ્યારે મંદિરના પાયા પૂરાયા ત્યારે એક દિવસ રાત્રિએ શ્રીહરિએ પ્રહ્લાનંદ સ્વામીને દિવ્યરૂપે દર્શન પાચો દેરવ્યો. આપી જ ગાડ્યા, અને મંદિરના પૂરાયેલા પાયા પાસે લઈ જઈ દક્ષિણ તરફનો પાચો ખસેડવાની સૂચના કરી, ખોતાના હાથમાં રાખેલી સોત્રી વતી પાચાની લીટી દોરી

આપીને અદૃશ્ય થયા ! સ્વામીએ તે પ્રમાણે સવારમાં કારી-ગરોને પાચે ફેરવવા કહ્યું, પણ તેમણે ચણેલો પાચે ન ફેરવવા વિનંતિ કરી; ત્યારે રાત્રે શ્રીહરિએ દિવ્ય રૂપે દોરી આપેલી લીટી બતાવીને સ્વામીએ કહ્યું, કે ' ધણીનો કોઈ ધણી નથી' માટે પાચે ફેરવી નાખો. આથી કારીગરોએ પાચે ફેરવ્યો.

વળી પથ્થરની ખાણમાં કામ કરનારા મજૂરોને એટલા-માં કોઈ સ્થળે પાણી નહિ હોવાથી ભારે પાણીની વાવ ત્રાસ પડવા લાગ્યો, એથી કામમાં અડચણ આવવા લાગી અને સ્વામી ખૂબ મુંઝાયા. તેઓ પાણી માટેની ચિંતામાં વિચારનિમગ્ન થઈ ખાણ પાસે એક દિવસ બેઠા હતા, તેવામાં એક વૃદ્ધ ભરવાડે આવી સ્વામીને થોડે દૂર લઈ જઈ એક સ્થાન બતાવ્યું અને ત્યાં ખોદવાથી એક સુંદર પુરાતન વાવ નીકળશે એમ કહ્યું. સ્વામીએ તેનું નામ ઠામ પૂછી લીધા પછી તે ચાલ્યો ગયો. પછીથી સ્વામીએ તે સ્થળે ખોદાવ્યું તો મીઠા જળની એક સુંદર વાવ નીકળી અને પાણીનું હુઝાર દૂર થયું. પેલા ભરવાડને કંઈ બક્ષિસ આપવાના વિચારથી સ્વામીએ તેણે જણાવેલા પાટડી ગામે તેનો તપાસ કરાવ્યો, પરંતુ એ નામના કોઈ માણસનો ત્યાં પત્તો જ મળ્યો નહિ ! હવે પણ એ પથ્થરની ખાણ તથા વાવ બંને જોઈ શકાય તેવાં મોજુદ છે. આ રીતે શ્રીહરિએ દિવ્ય રૂપે બ્રહ્માનંદ સ્વામીની અનેક પ્રકારે સહાય કરી.

બ્રહ્માનંદ સ્વામીને જીવનના મહત્ત્વ મંદિર પૂરું કરવા મોકલ્યા પછી શ્રીહરિએ 'દેહોત્સર્ગ' કર્યો હતો, કેમકે

સ્વામીનો સખાલાવનો સ્નેહ એટલો અપૂર્વ હતો, કે શ્રીહરિ
 બહુધા સ્વામીની મરજી સાચવતા. સ્વામી જ્યારે ગઢપુરમાં
 હાજર હતા ત્યારે શ્રીહરિએ દેહોત્સર્ગ કરવાની
 શ્રીહરિનો ઇચ્છા જણાવી એટલે સ્વામી અતિશય ઉદાસ
 દેહોત્સર્ગ થઈ ગયા અને આંગેથી અગ્રુની ધારાઓ
 છુટી; તથા “ હાં રે નહિ મેલું મારા નેણાંની આંગેથી નહિ
 મેલું ” વગેરે કીર્તનો રચના ગયા અને ગાતા ગયા. આવી
 અત્યંત પ્રીતિ જોઈને પ્રભુએ કહેલું, કે “ હમણાં ધામમાં નહિ
 બાંધયે. ” પરંતુ શ્રીજીની ઇચ્છાથી જ કેટલાક દિવસ પછી
 જુનાગઢથી સદ્ગુરુ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીનો પત્ર આવ્યો અને
 તેમાં જણાવ્યું હતું, કે પ્રદ્યાનંદ સ્વામી અહિં પધારશે તો જ
 મંદિરના શિખરનું કામ પૂર્ણ થાય તેમ છે; એ સિવાય કેટલીક
 ઉપાધિઓ નિવારી શકાય તેમ નથી. આ પત્ર વંચાવીને
 મહારાજે પ્રદ્યાનંદ સ્વામીને કહ્યું, કે તમે આ પ્રસંગે જરૂર
 જાઓ કેમકે નહિ તો મંદિર અધુરું રહેશે. આમ મહારાજની
 આજ્ઞા થઈ એટલે મહારાજ પાસેથી ખસવાની ઇચ્છા ન
 હતી છતાં તૈયાર થયા. ચાલવાને સમયે મહારાજને મળવા
 ગયા, એટલે મહારાજ ઉભા થઈને સ્વામીને વારંવાર
 ભેટ્યા અને પોતાનો થાળ જમાડ્યો; તથા તે દિવસે
 જવાનું મુલતવી રખાવ્યું. ખીજે દિવસે ચાલવાની તૈયારી
 કરી ત્યારે પણ મહારાજે વળી ભેટીને થાળ આપ્યો અને
 શોક્યા ! તેવી જ રીતે ત્રીજે દિવસે પણ રાખ્યા અને સ્વામીને
 એકાંતમાં બોલાવી પોતાનું દિવ્ય સ્વરૂપે દર્શન દરાવ્યું;
 તથા સ્વામી ઉપર અતિશય પ્રસન્ન થયા, અને જુનાગઢનું
 મંદિર પૂરું કરીને મૂળીનું મંદિર કરાવવાની આજ્ઞા કરી.

મહારાજની આટલી પ્રસન્નતા જોઈ સ્વામીને શંકા તો થઈ, કે મહારાજ વખતે સ્વધામમાં જતા રહેશે; પણ આજ્ઞા-પાલનને જ જેણે ધર્મ માન્યો તે બીજું કંઈ કેમ કહે ? સ્વામી મહારાજને નમસ્કાર કરી દીલગીર હૈયે ચાલી નીકળ્યા.

માર્ગમાં જતાં અશુભ ચિહ્નો પણ સ્વામીને જણાયાં, છતાં ઉદાસી અંતરે જુનાગઢ પહોંચ્યા. સ્વામીના ગયા પછી શ્રીજી મહારાજે થોડા જ દિનમાં દેહોત્સર્ગ કર્યો. સ્વામીએ આ હૃદયવિહારક સંભાષાર સાંભળ્યા કે તુર્ત જુનાગઢથી ઉપડ્યા. તેમણે ધારી રાખેલું હતું તે જ બન્યું ! સ્વામી જ્યારે જુનાગઢ જવા નીકળેલા, ત્યારે તેમણે મહારાજ પાસેથી એક વચન માગી લીધેલું, કે મહારાજ ! કદાચ તમે મારી ગેરહાજરીમાં સ્વધામમાં પધારો તો જ્યારે હું આપને યાદ કરું ત્યારે મને દર્શન આપવાં; એમ કોણ આપો તો હું બાકું. ત્યારે શ્રીજી મહારાજે એ વર આપ્યો હતો. સ્વામી જ્યારે વિરહાતુર સ્થિતિમાં

ગઢડે આવ્યા ત્યારે મહારાજના સ્થાન ઉપર વિરહવેદના (અક્ષર ચોરડીમાં) જઈ છાતીફાટ રડ્યા ! અને પછી ગોપીનાથજીના મંદિર ઉપર દર્શન કરવા સાડ પગથીયાં ચડવા માંડ્યા, ત્યારે નીચેનું કીર્તન ચોધાર અશ્રુએ ગાવા માંડ્યું:—

“પ્રાણજીવન ધરે આવો અબ પીયરા—

હીયરા ધીર ધરત નહિ મેરા;”

x x x x x

આ કીર્તન ગાતા મંદિરની રૂપચોડીમાં આવ્યા, તેવામાં

શ્રીહરિનાં દિવ્ય દર્શન સૌના આશ્રય વચ્ચે ગોપીનાથજીની મૂર્તિમાંથી શ્રીજી મહારાજ દિવ્ય રૂપે પ્રગટ થઈને સ્વામીને સામા આવીને લેટ્યા ! અને સ્વામીના વિરહનો તાપ શમ્યો !

પછીથી શ્રીહરિએ જે જે કાર્ય માટે પોતાને આજ્ઞા કર્યાં, તે ચીવટથી પાર પાડવા માટે અથાગ પરિશ્રમ કરવા માંડ્યો. મૂળીના મંદિર જેવા મહાન બાંધકામમાં, સત્સંગની દૃઢતા અને વિસ્તાર વધારવામાં તથા અમદાવાદની ગાદીના આચાર્યશ્રીની સમ્યક્ પ્રકારે પ્રતિષ્ઠા સ્થાપન કરી તેમની મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાની સહાયમાં સ્વામીએ પોતાની સમગ્ર શક્તિનો ખર્ચ કરવા માંડ્યો, અને અનેક મહાન કોટિનાં કાર્યો પાર ઉતાર્યાં.

સ્વામીનો સ્વભાવ અતિશય દયાળુ, ઉદાર અને રમુજ હતો. એક વખત જુનાગઢના રાજ-દયા અને રમુજ દરબારમાં કોઈ પ્રદેશમાંથી કવિ આવેલ, તેણે જુનાગઢના રાજકવિ સાથે સ્પર્ધા કરવા માંડી. સુંદર કાવ્યો રચી રચીને ગાઈ બતાવવામાં રાજકવિ પેલા વિદ્વાન કવિ આગળ અંબવાણો થવા લાગ્યો, અને તેની પ્રતિષ્ઠાને ધોકો પહોંચવાનો સમય આવી લાગ્યો. જો તેનો પરાજય જાહેર થાય, તો તેનું ઇન્દ્રામી ગામ ખાલસા થઈ સામા આવેલ કવિને મળે તેવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ. બીજે જ દિવસે આ બાંધતનો સ્પષ્ટ નિર્ણય રાજસભામાં થઈ જવનો હતો. હવે રાજકવિને માનહાનિ તથા આજીવિકાના નાશનાં વિચારે બહુ ગભરાટ થયો. તેની દૃષ્ટિ ઉવટ

બ્રહ્માનંદ સ્વામી તરફ ગઈ અને તુર્ત તે સ્વામી પાસે આવી ચરણમાં પડી રડી પડ્યો. સ્વામીએ આશ્વાસન આપ્યા-થી તેમણે પોતાની હકીકત કહી, મુશ્કેલીમાંથી ઉગારવા પ્રાર્થના કરી. સ્વામીને તેની સ્થિતિ જોઈ અંતરમાં દયા ઉભરાઈ આવી ! તેમણે સામા કવિ સંબંધે બધી વિગત પૂછી, તેમાં જણાવ્યું કે તેનો એક હોઠ ખાંડો છે. આ બીના સ્વામીએ તુર્ત લક્ષમાં રાખી લઈ તાત્કાલિક એક સુંદર, અમત્કારિક, અર્થગાંભીર્યભર્યું અને ગંઢગંઢવાળું કાવ્ય રચી આપ્યું. તેમાં એવી ખૂબી હતી કે લગભગ ઘણાખરા અક્ષરો ‘પ ક બ લ મ’ જે હોઠથી બોલી શકાય તેવાજ આવતા હતા. આ કાવ્ય પેલા રાજકવિને આપીને સ્વામીએ કહ્યું, કે જાઓ રાજસલામાં સામે કવિ આ કાવ્ય ખરાખર છંદની રીતે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં બોલી બતાવે તો તમે તમારી હાર કબૂલ કરજો. રાજકવિને તો જેમ બોલી બોળીઆમાં પ્રાણ આવ્યા હોય તેમ આ અદ્ભુત કાવ્ય જોઈને અંગમાં ઉમંગ વ્યાપ્યો ! બીજે દિવસે રાજસલામાં તેમણે મજકુર કાવ્ય બોલી બતાવવા સામા કવિને પડકાર્યો ! પેલા કવિને એક બે દિવસના સહવાસથી આ રાજકવિની પીછાણ પડી ગઈ હતી, એટલે તેમણે તેનું કહેણ તુર્ત જ ગર્વ સાથે સ્વીકારી લીધું, અને કાવ્ય ગમે તેવું હોય તોપણ તેને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં બોલી બતાવવા તૈયાર થયો. રાજકવિએ તુર્ત જ કાવ્ય તેના હાથમાં મૂક્યું. કાવ્ય ઉપર એક વખત દૃષ્ટિ નાખી જતાં જ તે વિદ્વાન કવિ મનમાં ગમ ખાઈ ગયો ! તેણે જોયું કે કાવ્ય અદ્ભુત છે ! પણ હવે તેણે પોતાનું માન ન જાય તે ખાતર તે બોલવાની શરૂઆત કરી. પરંતુ હોઠ ખાંડો હતો, તેમાં

હોઠથી બોલવાના જ અક્ષરો આવવા લાગ્યા ! અને તેના ઉચ્ચાર ઉપરાઉપરી બહુ કઠંગા થવા માંડ્યા ! તેના મુખમાં કાવ્યની થતી વિકૃતિ અને તે અટકાવવાનો તેનો વૃથા પ્રયત્ન જોઈ રાજસભામાં સ્વાભાવિક હાસ્ય છવાઈ રહ્યું ! આથી તે વિચક્ષણ કવિ સમય ઓળખી ગયો અને કાવ્ય બોલવું બંધ કરી, પોતાની ખામી સ્વીકારી આ ઉત્તમ કાવ્યની બહુ પ્રશંસા કરી. આથી રાજકવિની આપત્તિ ટળી અને તેનું માન જળવાયું. સ્વામીએ આ રીતે તેની રક્ષા કરી. તેમજ એક અભિમાની પ્રાદ્વક્ષુ શતાવધાન કરી પોતાની મહત્તા વધારવા લોળા લોકોમાં અનેક ઝહેમો ફેલાવતો અને ખોટા ખ્યાલોથી ડરાવતો તેમની સમક્ષ મૂળીમાં સ્વામીએ સહઆવધાનનો પ્રયોગ કરી બતાવી, તેને પરાસ્ત કરી ગર્વ-હીન કર્યો હતો.

એક સમયે સ્વામીને શરીરે અતિશય માંદગી થઈ અને તેમના હૃદયની આશા સૌએ છોડી એટલી આયુષ્યવૃદ્ધિ ગંભીર સ્થિતિ થઈ પડી. એ વખતે હરિજન —સંત વગેરે સૌ દીલગીર થઈ શ્રીહરિની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં, કે પ્રભુ ! આપ સમર્થ છો છતાં પ્રહ્લાનંદ સ્વામી જેવા સદ્ગુરુની ખોટા અમને પડે એમ ન થવું જોઈએ; કૃપા કરીને એમને બચાવો. પ્રભુએ કહ્યું, કે અમારી ઇચ્છા હોય તો બચાવીએ, પરંતુ આયુષ્ય પૂરું થયું છે એટલે સ્વામી નહિ રહે. આથી સૌ અતિશય દીલગીર થયાં અને કોઈ પ્રકારે સ્વામીને હાલ ધામમાં ન મોકલવા બહુ દીનતા-પૂર્વક વિનંતિ કરવા માંડી. ત્યારે શ્રીહરિએ કૃપા કરી કહ્યું,

કે તમારામાંથી જેટલાં મનુષ્ય દરેક સાત સાત દિવસનું આયુષ્ય અર્પણ કરશે તેટલા દિવસ સ્વામીને અર્ધિ રાખીશું.

આ સાંભળી ત્યાં હાજર રહેલાં છસો નર હરિજનોનો ત્યામ નારી હરિજનોએ દરેકે પોતાના સાત સાત દિવસનું આયુષ્ય અર્પણ કરવાનો સંકલ્પ

બાહર કયો ! આ અંતઃકરણપૂર્વકના આત્મસમર્પણથી શ્રીહરિ બહુ જ પ્રસન્ન થયા અને સ્વામીનું આયુષ્ય તેટલા દિવસનું લાંબાવી આપ્યું ! અને એ જ અવધિ પ્રમાણે બ્રહ્માનંદ સ્વામી આ લોકમાં હયાત રહ્યા !

ઉપરની હકીકતને લગતો એક પ્રસંગ બહુ સુંદર બન્યો હતો. માંદગીમાંથી ઉઠ્યા પછી કેટલીક શિષ્ય માટે સમજાવેર મુદને બ્રહ્માનંદ સ્વામીના શિષ્યમંડળમાંથી એક શિષ્ય પરસ્પરના સ્વભાવવૈચિત્ર્યના કારણે મંડળ છોડીને ચાલી જવા નીકળ્યો. આ ખીના સદ્ગુરુ મુક્તાનંદ સ્વામીએ બાળી ત્યારે પેલા જવા તૈયાર થયેલા શિષ્યને બોલાવીને બહુ સમજાવ્યો, ત્યારે તે મુક્તાનંદ સ્વામીના મંડળમાં રહ્યો, પણ પોતાને મૂળ સ્થાને ન ગયો. મુક્તાનંદ સ્વામીને હેતુ એવો, કે આ માણસ સાધુનો આશ્રમ તણને બાંધ અને અવશુષ્ક હોતો બાંધ તો તેનું અકલ્યાણ થશે; પણ બે સત્સંગમાં કોઈ પ્રકારે રહે તો બે દિવસ પછી પણ સત્સંગથી પ્રકૃતિદોષ ટાળી શકશે, અને અંતે તેનું કલ્યાણ થશે. પરંતુ બ્યારે બ્રહ્માનંદ સ્વામીએ બાણું, કે પોતાનો શિષ્ય મુક્તાનંદ સ્વામી પાસે જઈને રહ્યો છે ત્યારે તેમને ઠીક ન લાગ્યું. તેમણે તે શિષ્યને

બોલાવ્યો પણ તે ન આવ્યો. આથી સ્વામીને એમ લાગ્યું,
 કે મુક્તાનંદ સ્વામીએ મારા ગયેલા શિષ્યને આશ્રય આપી
 રાખ્યો એ વ્યાજખી કયું નથી. આવી
 રીસામણી ધારણાથી સ્વામી તો મુક્તાનંદ સ્વામી
 સાથે અંતરમાં રીસાયા ! પછી તો નિત્યનિયમ પ્રમાણે
 સ્વામીનાં દર્શન કરવા પણ ન જાય; એમ સાત દિવસ વીતી
 ગયા ! બે સદ્ગુરુઓ વચ્ચે આમ અંતરાય થતો જોઈ બધાનાં
 મન દુઃખાયાં. વાત છેક શ્રીહરિ પાસે પહોંચી. આઠમે દિવસે
 સર્વ સદ્ગુરુઓની સલા કરી પ્રભુ બેઠા હતા ત્યારે વાતનું
 મીઠું લઈ કહેવા માંડ્યા; કે ધન, માલ, કુટુંબ,
 શ્રીહરિની શ્રીપુત્રાદિક સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો હોય છતાં
 ટકે. શિષ્યમાં મમત્વ રહે એ ત્યાગ કેવો ? મોટા
 સાધુઓમાં સમોવડ બંધાય અને અવગુણ આવે એવું મમત્વ
 રહે એ નિરપૃહીપણું કેવું ? અમારા સાધુમાં તો વિશુદ્ધ
 ત્યાગવૃત્તિ અને નિરપૃહતા જ જોઈએ વગેરે. બ્રહ્માનંદ
 સ્વામીએ આ ટકોર પોતાના ઉપર છે એમ સમજી પોતાની
 જૂલ પારખી લીધી. અંતરમાં પેઠેલાં મમત્વને ઓળખી એક
 ક્ષણમાં તણ દીધું અને તુરં જ હાથ જોડી નમ્ર થઈ પ્રભુ
 પાસે ક્ષમા માગી; અને પોતાના તરફથી શ્રીહરિને થયેલી
 ઉદાસીનતા ટાળી; સેવન પ્રસન્ન કરવા બોલ્યા; કે હે
 મહારાજ ! આપે મને ઘણાં શ્રી પુરુષોનું સાંત સાંત
 દિવસનું આયુષ્ય ભોગવવા અહિં રાખ્યો છે,
 રીસામણીની તેમાં કોઈ ખરેખરી વઢકણી અને રીસાળ
 ખરાખર આ વખતે જ આવી ચડું જણાય છે, એટલે

એમ જ થાય તો ! હું કાંઈ રીસાઉં એવો નથી ! આમ રમુજ કરી પ્રભુને હસાવ્યા. પછી સ્વામીએ ઉભા થઈ મુક્તાનંદ સ્વામીને સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કર્યા; અને પોતાથી થયેલા દ્રોહની નમ્રતાપૂર્વક ક્ષમા માગી ! મુક્તાનંદ સ્વામીએ પણ સ્વામીને સ્નેહથી ભેટીને પોતાનો હેતુ ખુલાસાથી સમજાવ્યો. આ રીતે ભગવાન સ્વામિનાશ્ચર્યજ્ઞના જીવન-ચક્રમાં માન, મત્સર, મમત્વ વગેરે માયાના દુસ્તર આવેશોની આહુતિ અધ્યાનંદ સ્વામીએ ફરી એક વખત આપી.

સ્વામીનો સ્વભાવ ખૂબ રમુજી હતો. જ્યારે જ્યારે મહારાજ કંઈ પ્રયોજનથી ઉઠાસી જણાવતા, શ્રીહરિ સાથે સખાભાવ ત્યારે ત્યારે સ્વામી કંઈ કંઈ વિનોદ કરીને હસાવતા અને ખોલાવતા. આ રીતે અધ્યાનંદ સ્વામી શ્રીહરિના સખા બની રહ્યા હતા. જેમ મુક્તાનંદ સ્વામી તથા ગોપાલાનંદ સ્વામીના હાસલાવથી, અને પ્રેમાનંદ સ્વામીના સખીભાવથી મહારાજ જીવશ થયા હતા, તેમ અધ્યાનંદ સ્વામીના સખાભાવમાં વધુ શ્રયા હતા, અને અનેક પ્રકારના વિનોદ અધ્યાનંદ સ્વામી સાથે કરી ભક્તજનોને સુખ આપતા હતા. પ્રભુ પોતે પકિતમાં ભોજન પીરસતા હોય ત્યારે સ્વામી સાથે ખૂબ રસ જામતો. ઘણી વખત અધ્યાનંદ સ્વામીના સુખમાં અતિ આશ્ચર્યપૂર્વક મિષ્ટાન્નના શ્રાસ આપતા ! સ્વામી પણ ત્યારે પ્રસંગાનુસાર અનેક પ્રકારના હાસ્યવિનોદ કરી સર્વને હસાવતા. એવા જ એક પ્રસંગે સ્વામીએ વિશેષ દૂધ ન લેવાનો બહુ આશ્ચર્ય કર્યો, ત્યારે શ્રીહરિએ દૂધનું કેગડું અધ્યાનંદ સ્વામીના ઉપર ટાંચું હતું ! આ વિનોદનાં સ્વામીએ કીર્તનો રચ્યાં છે.

એક વખતે માંડવી (કચ્છ)નો ખેંચો ક્ષત્રી જે પ્રખર
 વેદાંતી હતો અને જે વેદાંતની પાઠશાળા
 માંડવીને પ્રસંગ રાખી અનેક શિષ્યોને વેદાંત ભણાવતો હતો,
 તેણે સ્વામિનારાયણને શાસ્ત્રના વાદથી હરાવવા
 એમ ગર્વપૂર્વક ધાર્યું. તે એમ બોલતો, કે સ્વામિનારાયણ
 જીવનમુક્તઃ કહેવાય છે, પણ તેમનો પંથ જ્યારે ઉખાડી
 નાખું ત્યારે જ માફ નામ ખેંચો ! જ્યારે શ્રીહરિ માંડવી-
 માં પધાર્યા ત્યારે તેને બહુ થતાં જ તે પાંચસો માણસો
 અને પોતાનું બહોળું શિષ્યમંડળ સાથે લઈને શ્રીહરિ
 પાસે આવવા નીકળ્યો. આ ખખર અગાઉથી પડ્યા એટલે
 પ્રભુએ પોતાનાં સર્વ મૂલ્યવાન વસ્ત્ર અને અલંકાર પ્રદાનનંદ
 સ્વામીને પહેરાવ્યાં, અને ઉંચા આસન ઉપર બેસાડ્યા.
 સ્વામીને શ્રીહરિએ કહ્યું, કે તમારે સ્વામિનારાયણ થઈને
 બેસવું; અમે નીચે શિષ્ય થઈને બેસીશું. જ્યારે ખેંચો પ્રશ્ન
 કરે ત્યારે તેમના ઉત્તર કરવાની આજ્ઞા મને કરજો, હું
 તેના પુછાસા કરીશ. પોતાના પ્રભુની ઈચ્છા બાળીને
 પ્રદાનનંદ સ્વામી વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરી વિનોદ કરતા પાટ
 ઉપર બેઠા. થોડીવારે ખેંચો મોટા જનસમૂહ સાથે આવી
 પહોંચ્યો. ખેંચાની વૃદ્ધ માતા પણ પોતાના પુત્રનું પરાક્રમ
 જોવા સાથે આવી હતી; પરંતુ સ્વામિનારાયણના સાધુઓ-
 ને અષ્ટ પ્રકારે સીને ત્યાગ હોવાથી તે દૂર સમા જોઈ
 શકાય તેમ બેઠી. ખેંચો તો પ્રદાનનંદ સ્વામીને પાટ ઉપર
 બેઠેલા જોઈ, તેમની ગૌર, રમણીય અને પુષ્ટ પ્રતિમા સામે
 જોઈ રહ્યો ! પછી તેણે તેમને સ્વામિનારાયણ બાળીને કહ્યું,
 કે હું એકસોઆઠ પ્રશ્નો પૂછું છું તેનો ઉત્તર આપો. આજ

તમારું બધું પોકળ ખુલ્લું પાડવા આવ્યો છું ! બ્રહ્માનંદ સ્વામીએ એ સાંભળીને નીચે બેઠેલા શ્રીહરિને બતાવીને કહ્યું, કે ખુશીથી પૂછો; અમારા આ નાના સાધુ તેમના ખુલાસા કરશે. ખેંચો જરા નવાઈ પામ્યો, પણ પછી તેણે પોતાની આતુરતામાં પૂછવા માંડ્યું. જેમ પ્રચંડ વાયુના વેગમાં તૃષ્ણ ઉડી જાય, તેમ ભગવાન સ્વામિનારાયણની અસ્ખલિત વાગ્ધારાથી ખેંચાના પ્રશ્નો નિષ્કળ થઈ ઉડવા લાગ્યા ! ખેંચો દરેક વખતે ભેર કરી કરી પૂછવા લાગ્યો, પણ એકેય પ્રશ્નમાં તેની મુરાદ બર આવી નહિ; તેથી તે ઢીલો થવા લાગ્યો ! ત્યારે તેની માતા જે દૂર બેઠી હતી તેણે પોતાના વિદ્વાન પુત્રનો પગલે પગલે પરાભવ થતો નિહાળી ખૂમ મારી, કે ઓ ખેંચા ! “ હી સહજનંદ આવ ” એટલે કે એ જ તારી સાથે ચર્ચા કરનાર સહજનંદ છે. (પાટ ઉપર બેઠેલ છે તે નહિ.) એ વાતની જ્યારે ખેંચાને ખાતરી થઈ ત્યારે તે શ્રીહરિના ચરણમાં પડ્યો અને પોતાનો ગર્વ મૂકી પરાજય સ્વીકાર્યો !

આવા પ્રસંગોમાં બ્રહ્માનંદ સ્વામી સાથેનો પ્રભુનો સખાભાવ જણાઈ આવતો, અને સ્વામી તો સખા છતાં બહુ બહુ લાગે વિનોદની ભાષાથી પ્રભુને રાજ કરતા સખાભાવે વર્તતા; છતાં કેટલાએક પ્રસંગો એવા છે કે જેમાં સખી અને હાસ રૂપે પણ સ્વામીનો પ્રેમ શ્રીહરિ પ્રત્યે અગ્રાધ જણાઈ આવે છે. મિત્રતાની પ્રીતિ અતિશય છતાં શ્રીહરિને પોતાના પ્રભુ માની તેમની આજ્ઞા પાળવામાં, તેમની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવાની તત્પરતામાં,

તેમનાં દર્શનની અનિવાર્ય આતુરતામાં, તેમના પ્રત્યેની માહાત્મ્ય, જ્ઞાન સહિત ભક્તિ સ્વામીના જીવનની પ્રત્યેક પળમાં ઉભરાતી હતી.

એક સમયે શ્રીહરિએ એવી આજ્ઞા કરેલી, કે અમારી આજ્ઞા સિવાય કોઈએ દર્શન કરવા આવવું નહિ. આ આજ્ઞાને અનુસરીને કેટલાક દિવસો દર્શન વગર વીતી ગયા, તેથી સ્વામી વિરહે અતિશય અકળાયા; અને ગઢપુર આવી ઘેલા નદીને તીરે ઉતર્યા. ખટરસનાં આકરાં વર્તમાન પાળીને શરીર અશક્ત થયું હતું, તેમાં વિરહની વેદના અસહ્ય થઈ પડી! પરંતુ આજ્ઞા સિવાય દર્શન કરવા જવાય નહિ; તેથી ઘેલા નદીને કિનારે રહીને જ “જમુના કે તટ તકીયા ખનાવું” એ લીટીથી શરૂ થતું કીર્તન રચી એક હરિભક્તને શીખવ્યું અને તે શ્રીહરિ પાસે જઈ ગાવાનું કહ્યું. પ્રભુએ એ કીર્તન અને તેમાં રહેલી વિરહવેદના સાંભળીને તુર્ત પ્રદ્યાનંદ સ્વામીને બોલાવ્યા, અને પ્રેમથી લેટી તે કીર્તન કરી સ્વામી પાસે જ ગવરાવ્યું!

જેતણપુરના બીજા વચનામૃતમાં શ્રીજી મહારાજે પ્રદ્યાનંદ સ્વામીને લક્ષમણજી તથા હનુમાનજી યતિપણું જેવા યતિ કહ્યા છે; એટલે કે વિષયનો યોગ થાય છતાં જેને વિકાર ન થાય એવી સ્થિતિવાળા હતા. એ બતાવવાનો મહારાજે એક પ્રસંગ મેળવ્યો હતો:— એક કાઠી હતો; તેણે પોતાને માટે એક સરસ ઘોડો ઉછેરીને મારો કયો. તેને રાત્રી વગેરે ખૂબ ખવરાવીને અલમસ્ત ખનાવ્યો, પરંતુ તેથી તે એટલો તોફાની થઈ

ગયો, કે હાથમાં રહે જ નહિ. પછવાડેથી લાત મારે ! અને મોઢેથી બચકાં પણ ભરવા લાગ્યો ! સવારી કરવાની તો આશા જ ન રહી. તેનાથી કંટાળીને કાઠીએ વેચી નાખવા ધાર્યું, પણ ઘોડાનાં તોફાન જોઈ કોઈએ રાખ્યો નહિ ! છેવટે સાચવવો ભારે થઈ પડવાથી તેણે શ્રીજી મહારાજને અર્પણ કર્યો ! મહારાજે તે લઈને પાર્ષદોને બાંધી લેવા કહ્યું. મહા મહેનતે બાંધ્યો તો ખરો, પણ કોઈથી ઘાતપાણી આપવા પંજુ પાસે જઈ શકાય નહિ ! બધું દૂરથી જ આપવું પડે. તેને સાચવનારાની મુશ્કેલી ભારે હતી. વળી તેની પાસેથી તેના દેખતાં ઘોડીને તો લઈ જઈ શકાય જ નહિ, કેમકે તે એટલો કૂદે, કે દોરડાં તોડાવીને છુટે જ રહે ! સૌને એમ ધારતી રહેતી કે કોઈ વખતે આ ઘોડો કોઈને જરૂર નુકસાન કરી બેસશે.

આમ કેટલાક દિવસ વીત્યા પછી એક દિવસ મહારાજને કારીયાણી ગામે જવાનું થયું. મહારાજે ઘોડાએક કાઠી સવારો તથા બે સાધુ-મુકતાનંદ સ્વામી તથા બ્રહ્માનંદ સ્વામીને સાથે આવવા આજ્ઞા કરી. બધા સવાર થઈને આવ્યા. મહારાજ માટે માણકી ઘોડી તૈયાર કરી અને મુકતાનંદ સ્વામી માટે દાદા ખાચરની એક સોજી ઘોડી લાવ્યા. બાકી રહ્યા એક બ્રહ્માનંદ સ્વામી. તુર્ત મહારાજે આજ્ઞા કરી, કે પેલો ઘોડો તૈયાર કરી બ્રહ્માનંદ સ્વામી માટે લાવો ! સૌ સ્તબ્ધ થઈ ગયા ! પાર્ષદોએ વિનંતિ કરી, કે મહારાજ ! એ ઘોડો ઉપર સવારી થઈ શકે તેમ નથી, માટે 'બીજું' ઘોડું મંગાવો તો સાફ. મહારાજ કહે, ગમે તેવો હોય છતાં તે જ લાવો;

અમારે જવાની ઉતાવળ છે. બ્રહ્માનંદ સ્વામી કહે મહારાજ ! તમે શું ધાર્યું છે ? એ ઘોડા ઉપર બેસું તે કરતાં તો હું તમારી સાથે દોડતો આવીશ. મહારાજ કહે ના સ્વામી, એ જ ઘોડે બેસો. મહારાજની જ્યારે ઈચ્છા જ બળી ત્યારે પાપંદો મહા મુસીબતે પેલા ઘોડા પર પલાણુ નાખી, તેની આંખે અંધારી બાંધીને લાવ્યા; પરંતુ તેના ઉછાળા અને હણહણાટની સીમા ન હતી ! બ્રહ્માનંદ સ્વામી કમર બાંધી તૈયાર થયા હતા, તે મહારાજની આજ્ઞા થતાં જ ઘોડાની પાસે જઈ ‘જય સ્વામિનારાયણ’ કહી સવાર થઈ ગયા ! અને લગામ પકડી. જેમ ઉછળતો સાગર તેલ નાખવાથી શાંત થઈ જાય, તેમ આ વકરી ગયેલો ઘોડો પણ સ્વામીના સ્પર્શ માત્રથી સહુના આશ્ચર્ય વચ્ચે ઠડોગાર થઈ ગયો ! મહારાજે તુર્ત તેની આંખની અંધારી પણ હોડાવી નાખી ! આસપાસ સવારોની ઘોડીઓ ઉભી જ હતી; છતાં એક સાધુ-પુરુષના સરખો શાંત થઈ ઘોડો જરા પણ ઉશ્કેરાયો નહિ ! મહારાજે પોતાની અને મુસ્તાનંદ સ્વામીની બે ઘોડીઓ વચ્ચે તેને કારીયાણી સુધી ચલાવ્યો અને એ રીતે પાછો લાવ્યા ! આમ મહા અલમસ્ત, ફાટેલો ઘોડો એક જ ક્ષણમાં અત્યંત શાંત અને નિર્વિકારી થઈ ગયો એ બેઈ કાઠીઓએ તેનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે મહારાજે કહ્યું, કે ઘોડા પર બેસનાર બ્રહ્માનંદ સ્વામી મહાન યતિ છે. એના પ્રભાવથી જ આ ઘોડો એવો થઈ ગયો ! આમ સ્વામીની યતિ તરીકેની મહત્તા મહારાજે પ્રત્યક્ષ દર્શાવી.

સ્વામીની સાધુતાનો પ્રભાવ પણ ભારે હતો. વરતાલની

આસપાસના એક ગામનો બ્રાહ્મણ કુછંઠમાં સાધુતાનો પ્રતાપ પડી અત્યંત દુરાચારી થઈ ગયો અને હલકી કામની સ્ત્રીને ઘરમાં રાખી રહ્યો. તેનો મોટો ભાઈ તેને સમજાવવા ગયો, ત્યારે પેલાએ ક્રોધમાં આવી કુહાડો માર્યો, જેથી મોટો ભાઈ મરણ પામ્યો ! આ ભયંકર બનાવથી ગામ લોકોએ તેનો બહિષ્કાર કર્યો. છેવટે તે ઝુંપડીને ગામથી દૂર રસ્તાને ઠાંઠે પાણીની પરબ જેવી ઝુંપડી બાંધીને રહ્યો. સૌ તેને બ્રહ્મહત્યારા તરીકે ઓળખતાં. તેને હવે પોતાનાં પાપોનો પૂર્ણ પશ્ચાત્તાપ થતો હતો.

એક સમયે બ્રહ્માનંદ સ્વામીના શિષ્ય તદ્દપાનંદ સ્વામીને કોઈ દેવીઓએ દુઃખી કરી ગામમાંથી હાંકી કાઢ્યા તે ભૂખ્યા તરસ્યા ધસ્યા આવતા હતા. ઉનાળાના મધ્યાહનનો સૂર્ય સોળે કળાએ તપ્યો હતો. ગુજરાતની રેતાળ જમીન વરાળના ધગધગતા નિશ્વાસ નાખી રહી હતી અને માંકડાંનાં માથાં ફાટે એવા તાપમાં સાધુ અકળાઈ રહ્યા હતા. તેઓ પાણીનું કે વિશ્રાંતિનું સ્થાન શોધતા હતા. છેવટે ભૂખ તરસ અને થાક સાથે તાપની વેદના એટલી અસહ્ય થઈ પડી, કે સાધુ અર્ધ બેશુદ્ધ સમા થઈ પેલા બ્રાહ્મણની ઝુંપડીથી થોડે દૂર એક ઝાડ નીચે પડી ગયા ! કંઠમાં શોષ એટલો હતો કે ઝુખનું અમી પણ સૂકાઈ ગયું હતું ! એવામાં પેલો બ્રાહ્મણ ત્યાં આવી ચડ્યો. તેણે સાધુને પીડાતા બોલ્યા અને દયા આવી. કોઈ મોટા પુરુષ કે એમ બાણી પૂછ્યું, મહારાજ પાણી પીવું છો ? સ્વામીએ હા કહી, એટલે તે ઢોડતો જઈ ઠંડું પાણી લઈ આવ્યો.

અને પાચું. સાધુને ખૂબ શાંતિ થઈ! તેમના નેત્રમાં કૃપા વરસવા લાગી! બ્રાહ્મણે બળ્યું કે સાધુ સુપાત્ર બન્યા છે, જે મારા ઉપર રાજ થાય તો સાફ, એમ ધારી વિનંતિ કરી કે મહારાજ મારી ઝુપડી નજીક છે ત્યાં પધારો. સાધુ પણ ઉઠીને ગયા. બ્રાહ્મણે જે ખાવાનું હતું તે આપ્યું અને સાધુને તૃપ્ત કર્યાં. સાધુ તેમના ઉપર ખૂબ પ્રસન્ન થયા અને તેમની પૂછગાછ કરી એટલે બ્રાહ્મણ પગમાં પડીને રડવા લાગ્યો. સાધુએ તેને ધીરજ આપી હકીકત પૂછી ત્યારે તેણે પોતાનાં બધાં પાપોનો ઇતિહાસ દુઃખી થઈને કહી બતાવ્યો. સાધુએ વિચાર્યું કે બ્રાહ્મણે કુપાત્રતા તો બહુ કરી છે, પણ હવે પશ્ચાત્તાપ કરે છે અને તેનામાં સદ્ભાવ બગૃત થયો છે; વળી તેમણે મારી સેવા બહુ શુદ્ધ ભાવે કરી છે; હવે હું તેમનો કંઈ ઉપકાર ન કરી શકું તે તો ફીક નહિ. એમ ધારી તેને કહ્યું, કે તું બે ત્રણ દિવસમાં વરતાલ આવજે; ત્યાં મારા ગુરુ છે એના અનુગ્રહથી તારું શ્રેય જરૂર થશે. બ્રાહ્મણને પણ વિશ્વાસ બેઠો અને તે કમુલ થયો.

તદ્રૂપાનંદ સ્વામીએ વરતાલ આવી બ્રહ્માનંદ સ્વામીને સવિસ્તર હકીકત કહી, એથી સ્વામી અતિશય પ્રસન્ન થયા. અને બોલ્યા કે તે બ્રાહ્મણ આવે ત્યારે મારી પાસે લાવજે; શ્રીજી મહારાજના પ્રતાપથી તેનું સાફ થશે. પછી બે ત્રણ દિવસે તે બ્રાહ્મણ આવ્યો અને તદ્રૂપાનંદ સ્વામીને મળ્યો. તેનું સ્વાગત કરી તેઓ તેને બ્રહ્માનંદ સ્વામી પાસે લઈ આવ્યાં. મંદિરનું કામ ચાલતું હતું એટલે તે વખતે બ્રહ્માનંદ

સ્વામી જાતે ચુનો પીલવાની ચઢી ચલાવતા હતા. (અગાધ સામર્થ્ય સાથે કેટલી સેવાવૃત્તિ !) ચઢીની સાથે જોડી બેઠકમાં બેસીને એક હાથે બળદને હાંકતા હતા અને બીજા હાથમાં પુસ્તકનું પાનું હતું ! (આ ઉપરથી સફળરુએના અવિરામ પ્રયત્નોના ખ્યાલ આવે છે. શી જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિની સમુન્નતિ !) આ વખતે તદ્રૂપાનંદ સ્વામીએ આવી સ્વામીને પેલો પ્રાદ્વક્ષુ બતાવ્યો. સ્વામીને તુર્ત સ્મરણ થયું અને તેને નજીક બોલાવ્યો. જેમ કેઈ ગુન્ડેગાર ન્યાયાધીશ પાસે ધુજતો ધુજતો જાય તેમ પ્રાદ્વક્ષુ થોડે છેટે આવીને હાથ જોડીને ઉભો. સ્વામીના અંતરમાંથી તેના ઉપર એટલી પ્રસન્નતા વરસી રહી હતી, કે સ્વામીની મહત્તા સમજનારને એમજ જણાય કે પ્રાદ્વક્ષુનું દ્રારિદ્ર શ્રીટી ગયું ! થયું પણ તેમજ. સ્વામી કહે, તેં અમારા સાધુની બહુ સેવા કરી છે, જા તારાં બધાં પાપ ભરમ થઈ ગયાં; કાંઈ શંકા રાખીશ નહિ. પરંતુ પ્રાદ્વક્ષુના દિલમાં પોતાના ભાઈની હત્યાનો આઘાત બહુ ઉડો હતો, તેથી તે તો એમ ને એમ જડ જેવો થઈ હાથ જોડીને ઉભો જ રહ્યો ! સ્વામી કહે જા, હું કહું છું કે તારી બ્રહ્મહત્યા પણ ગઈ ! આજથી તું નિષ્પાપ થયો છે. આટલું સાંભળતાં જ પ્રાદ્વક્ષુનાં નાડી પ્રાણ ખેંચાઈને સમાધિ થઈ ગઈ અને તેને અતૈકિક દર્શન થયાં ! થોડી વારે તે ઉઠ્યો ને સ્વામીના ચરણમાં પડ્યો. પછી સંશય રહિત થઈ સત્સંગના નિયમ ધારી ઘેર ગયો. ત્યાર પછીની તેની જીંદગી સદાચારમય પવિત્ર થઈ અને સારો હરિભક્ત બન્યો.

જ્યારે એ બ્રાહ્મણને સમાધિ થઈ ત્યારે વડોદરાવાળા વાઘમોડીયા રામચંદ્ર ત્યાં ઉભા હતા તેમણે એ બેયું. તેને એમ શંકા થઈ, કે આવો કુપાત્ર જીવ, તેને સમાધિ શી રીતે થઈ ? આ વાતનો નિર્ણય કરાવવા તેણે શ્રીજી મહારાજને વરતાલના ચૌદમાં વચનામૃતમાં પ્રશ્ન કર્યો છે; તેના ઉત્તરમાં સત્પુરુષનો ગુણ લેનારનાં પાપ બળીને ભગવાનમાં ચિત્ત ચોટવાથી સમાધિ થવાનું તથા લોકો જેમ પાપી-ધર્મી માને છે તેમ ન હોવાનું શ્રીજી મહારાજે સૂચવ્યું છે. આ રીતે શ્રીજી મહારાજના પ્રતાપથી બ્રહ્માતંદ્ર સ્વામીનું સામર્થ્ય અપાર હતું.

સ્વામીએ અનેક પ્રકારની મહત્તા અને પ્રતિષ્ઠામાં પણ એક સાધુ તરીકે આજ્ઞામાં રહી, કેટલી સાધુતા આજ્ઞાપાલન સિદ્ધ કરી હતી તે બતાવવા માટે એક જ પ્રસંગ બસ થયો. કેટલાએક પરમહંસો સાથે લઈ સ્વામી પ્રાંગણાથી મેથાણુ જતાં પગરસ્તે ચાલ્યા જતા હતા, તેવામાં વગડે હથિયારબંધ વેરાળી સામા મળ્યા. તેઓ ભગવાન સ્વામિનારાયણના કટ્ટા દ્રેષી હતા. આ સાધુનું મંડળ તેમનું બાણી તેઓ તેમના ઉપર તૂટી જ પડ્યા ! જેમ કાલે તેમ હાથ અને પગની લાતોથી પરમહંસોને પ્રહાર કરવા માંડ્યો ! તેમાં સ્વામી પણ આવી ગયા ! સાધુઓ તો પોતાના નિયમ પ્રમાણે ક્ષમાશીલ રહી એ બધું ખુશીથી સહન કરતા, ખુબેથી ઉચે સ્વરે 'સ્વામિનારાયણ' 'સ્વામિનારાયણ' ધુન કરતા હતા ! પેલા કૂર દ્રેષીઓ તો માર મારતા વિરામે જ નહિ ! તેવામાં તે લોકોએ નીચે મૂકેલાં તેમનાં હથિયારો ઉપર સ્વામીની દષ્ટિ પડી. તુર્ત જ તે બોલી ઉઠ્યા, કે અરે બાઈ ! તમે

પહેલાં તમારાં હથિયાર હાથમાં લઈ લો, અને પછી જે કરવું હોય તે કરો. કેમકે આટલા બધા સાધુઓમાં કેટલાક કાઠી-રજપૂત જેવી શૂરવીર કોમના પણ છે, તેમનાથી જો કદાચ સહન ન થયું અને તેની મતિ ફરશે તો અમારી સાધુતા લાજશે અને તમારાં છુટાં પડેલાં હથિયાર તેના હાથમાં આવતાં તમારે ખુરં થશે. માટે ભલા થઈ હથિયાર હાથમાં રાખો. કેટલી ક્ષમા ! કેટલી સાધુતા !

गालिदानं ताडनं च कृतं कुमतिभिर्जनैः

क्षन्तव्यमेव सर्वेषां चिन्तनियं हितं च तैः

(શિક્ષાપત્રી)

એ શ્રીહરિની આજ્ઞાનું કેટલું યથાસ્થિત પાલન !

સ્વામીએ સંપ્રદાયની સેવા કરતાં કીર્તન આદિક

આઠ હજાર જેટલાં કાળ્યો રચવા ઉપરાંત

સાહિત્ય

અગિયાર બીજા ગ્રંથો પણ રચ્યા. યજ્ઞની વરુણી-

માં વરેલા હોતા સમાન સમગ્ર જીવન ગાળી, ‘જીવનયજ્ઞ’માં

મન, કર્મ, વચન વડે સર્વસ્વ હોમી, ભગવાન સ્વામિનારાયણ-

ની નિષ્કામ ભક્તિ કરી, શ્રીહરિના દેહોત્સર્ગ પછી

બરાબર બે વર્ષે સંવત ૧૮૮૮ના જેઠ શુક

દેહત્યાગ

૧૦ ના રોજ સત્સંગની સોંપણી અગ્રેસરોને

કરતા જઈ સ્વતાંત્રપણે દેહ મૂક્યો. તે વખતે સર્વને અતિશય

પ્રકાશ જણાયો અને શ્રીહરિનાં દિવ્ય દર્શન થયાં હતાં.

બ્રહ્માનંદ સ્વામી તેના સદ્ગ્રંથો રૂપે સત્સંગમાં ચીરંજીવી

છે. તેમની મધુર, ઝમકદાર અને ભેરવાળી હિંદી તથા

ગુજરાતી ભાષા, કાવ્યનું પદ્ધતિલિત્ય તથા કાવ્યપ્રતિભા તેમાં વહેતા અર્થગંભીર હૃદયભાવોના અસ્ખલિત પ્રવાહો હજી અખંડ વહી રહ્યા છે. ઝૂલણા, રેણુકી, ચર્ચરી, તોટક વગેરે છંદોની ભભક; તેની બલવતી, સુંદર શબ્દરચના અને ઉન્નત ભાવનાઓથી દિવ્ય વાતાવરણ ખડું કરી દે છે. મુમુક્ષુઓ તેમાં વિહાર કરતા સત્સંગનો અપૂર્વ આસ્વાદ લે છે. સ્વામીના ગ્રંથો તથા લેખોની નોંધ આ સાથે છે.

સદ્ગુરુ બ્રહ્માનંદ સ્વામીના ગ્રંથો તથા લેખોની નોંધ.

૧ કીર્તનોનું પુસ્તક	૭ શિક્ષાપત્રી
૨ ઝૂલણા	૮ નીતિપ્રકાશ
૩ ઉપદેશચિંતામણિ	૯ બ્રહ્મવિલાસ
૪ ધર્મવંશપ્રકાશ	૧૦ સંપ્રદાયદીપ
૫ ચાંદ્રાયણપ્રારંભ	૧૧ સુમતિપ્રકાશ
૬ વિવેકચિંતામણિ	૧૨ ધર્મસિદ્ધાંત

સદ્ગુરુ શુકાનંદ સ્વામી

सद्गुरु शुक्लानंद स्वाभी

प्राप्तो वासमहर्निशं च सहजानन्दस्य यः सन्निधौ ।
प्रीत्या तं समतोषययतिपतिं भक्त्याऽनुवृत्त्या भृशम् ॥
वैराग्योज्ज्वलित सर्वलोकविभवं चैकान्तधर्मप्रियं ।
वन्दे तं विदुषांवरं शुक्लमुनिं शान्तस्वभावं सदा ॥

સદ્ગુરુ શુકાનંદ સ્વામી

શ્રીહરિના પૂર્ણ કૃપાપાત્ર અને નિરંતર સમીપમાં રહેનારા શુકાનંદ સ્વામી જે શુદ્ધમુનિના નામથી પૂર્વાશ્રમ વિખ્યાત છે, તેમનું પૂર્વાશ્રમનું નામ જગન્નાથ હતું. તેઓ વ્યવહારે સુખી અને કુળવાન પ્રાદ્યુષી જ્ઞાતિના હતા. તેમનું મૂળ વતન નડીઆદ અને પાછળથી ડભાણ હતું. તેઓ બાળપણથી જ વૈરાગ્યમૂર્તિ સમાન જણાતા હતા; તેમજ બુદ્ધિશાળી અને વિદ્યાસંપન્ન પણ હતા. તેઓ જમીન, ઘર વગેરેની માપણી આદિક કામોમાં પ્રવીણ હતા. એમની લગભગ તરુણાવસ્થાના સમયમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણના કેટલાક પરમહંસો ડભાણના શાસ્ત્રી પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરવા રહ્યા હતા. તેમના તરફ તેમને સ્વાભાવિક પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ, અને તેમની કોઈ કોઈ પ્રકારે સેવા કરવા સંતસમાગમ લાગ્યા. પરમહંસો ભિક્ષાત્ર માગીને જમતા ત્યારે અને સેવા તેમને માટે છાશ વગેરે પોતે લાવી આપતા. આમ જે જે પ્રસંગે અવકાશ મળતો ત્યારે બની શકતી સર્વ પરિચર્યા બહુ ભાવપૂર્વક કરતા. સાધુઓના સમાગમથી શ્રીહરિ તરફ તેમની વૃત્તિ ખેંચાણી. એક દિવસ શ્રીહરિનાં દર્શન કરવાની આતુરતામાં સંસારની સર્વ જંબળને ફેંકી દઈ, હિંમત ત્યાગવૃત્તિ ધારણ કરીને તેઓ ગઢપુર તરફ ચાલી નીકળ્યા ! પ્રભુને મળવાના ઉમંગમાં રસ્તામાં ઉતાવળે ગૃહત્યાગ આવતા હતા; હજી ગઢપુર થોડું દુર હતું, ત્યારે

ગઢપુરમાં શ્રીહરિ વિરાજમાન હતા તેમણે હરિજનોને કહ્યું, કે
'આજ તો શુકલ અહિં આવે છે માટે ચાલો સામે જઈએ'

શુકલનું
સ્વાગત

આ સાંભળી સર્વ હરિજનો દર્શન કરવા તૈયાર

થયા. શ્રીહરિ તે સૌને લઈને રાધાવાવને રસ્તે

ચાલ્યા, સાથે કેટલાક ઘોડેસવારો પણ હતા.

ચાલતાં રાધાવાવ આવી ત્યારે શ્રીહરિ ત્યાં રોકાયા અને
હરિજનોને આગળ જવા કહ્યું; તેથી તેમણે શુકલને લેવા
ચાલવા માંડ્યું. આઘે જતાં એક પંદર સત્તર વર્ષના બ્રાહ્મણ
બાળક સિવાય કોઈ સામે મળ્યું જ નહિ. સવારો તો
કોઈ અદ્ભુત યોગીની ધારણા કરતા દર્શનની આતુરતામાં
ઘોડાં હોડાવ્યે જ જતા હતા ! કેટલેક દૂર ગયા પછી
પણ કોઈ ન જણાયાથી તેઓ પાછા ફર્યા; અને શ્રીહરિ
રાધાવાવે હતા ત્યાં આવી કહ્યું, કે અમને તો શુકલ જોવામાં
આવ્યા નહિ ! ત્યારે શ્રીહરિએ પોતાની પાસે બેસાડેલા પેલા
બૃટ્ક વિપ્રને બતાવીને કહ્યું, કે જેને માટે આપણે સૌ આવ્યા
છીએ તે આ જ પુરુષ છે. એમને જોઈ સૌ આશ્ચર્ય પામ્યા,
અને પછી તેમને ગઢપુરમાં આનંદપૂર્વક તેડી લાવ્યા.

પછી તે જગન્નાથભાઈ બ્રહ્મચારી તરીકે કેટલીક સુદત

જગન્નાથ
બ્રહ્મચારી

સુધી શ્રીહરિની સેવામાં રહ્યા અને લહીયા

તરીકે કામ કરવા લાગ્યા. તેમનો દૃઢ ત્યાગ—

વૈરાગ્ય જોઈ કેટલીક સુદત પછી શ્રીહરિએ

તેમને સુકતાનંદ સ્વામી પાસે ભાગવતી દીક્ષા અપાવી.

સુકતાનંદ સ્વામીએ તેમનું નામ શુકાનંદ સ્વામી
લાગવતી દીક્ષા રાખ્યું. એ જાણી શ્રીહરિએ કહ્યું, કે સુકતાનંદ

સ્વામી પણ જાણતા લાગે છે; કેમકે નામ બરાબર જ રાખ્યું !

શુકાનંદ મુનિની ઓરડી શ્રીહરિના અક્ષર ભુવન સામે જ હતી. તેમાં બેસીને અથવા તો શ્રીહરિ લેખનપ્રવૃત્તિ પાસે અક્ષર ભુવનમાં બેસીને તેઓ નિરંતર સંપ્રદાયના લેખો લખ્યા જ કરતા. વચનામૃત, સત્સંગીભુવન આદિક ગ્રંથોનાં ટીપ્પણ અને મૂળ લેખો તથા બીજા અનેક પ્રસંગના લેખો તેઓ તૈયાર કરતા. આ કામમાં તેઓ અહો-નિશ પરોવાયેલા રહેતા; આથી તેઓ શ્રીહરિના હજુરી લેખક થઈ રહ્યા હતા. તેમનો લાખા સંખ્યાથી અભ્યાસ બહુ સારો હતો. વચનામૃતો બહુધા શુક સ્વામીની લેખિનીથી લખાયાં છે. લેખોનું શોધન આદિક કામ પણ સ્વામી બહુ સુંદર અને ચોકસ કરતા. સંપ્રદાયનું બંધારણ બંધાતું હતું તેથી તેમની જરૂરીયાતના સાહિત્ય માટેનું કામ એટલું વિશાળ હતું, કે અનેક વખતે શુક સ્વામી રાત્રિઓના ઉભા ગરા લખવામાં જ કરતા. કેટલીક વખત શ્રીહરિ તેમને અક્ષર ભુવનમાં પોતાની પાસે બોલાવી લખાવતા અથવા જે કંઈ લખવા ચોગ્ય હોય તે ત્યાં જ લખવાનું કહેતા અને તેમાં સૂચનાઓ કરતા; તેમજ સ્વામીને જે કંઈ પૂછવાનું લાગતું તેનું નિરાકરણ કરતા.

એક સમયે સ્વામી અક્ષર ભુવનમાં બેસીને લખતા હતા અને શ્રીહરિ લખાવતા હતા. રાત્રિ ઘણી દિવ્ય એકાંતિ વીતી ગઈ હતી. લખવાનું ઘણું બાકી હતું, પણ દીવામાં દીવેલ ખૂટ્યું તેથી અક્ષરો ન દેખાવાથી

સ્વામીએ શ્રીહરિને કહ્યું, મહારાજ ! લખવાનું અપૂર્ણ રહેશે, કેમકે દીવામાં દીવેલ ખૂટવાથી પ્રકાશ આવતો નથી, એટલે લખી શકાતું નથી. હું હવે મારે આસને જઈને લખીશ. ત્યારે શ્રીહરિએ ‘તમારે અજવાળું જ જોઈએને ?’ એમ કહી પલંગ ઉપર પેટેડા હતા ત્યાંથી જમણા ચરણાવિંદનો અંગુઠો વચ્ચની બહાર કાઢ્યો. આથી એ અંગુઠાના નખમાંથી એક અત્યંત પ્રકાશની દિવ્ય જ્યોતિ નીકળી ! અક્ષર ભુવનમાં અને આસપાસ સઘળે તેજ છવાઈ રહ્યું ! શુક સ્વામીની આંખો અંઘઈ જવાથી ઉઘડી શકી નહિ ! ત્યારે તેમણે વિનંતિ કરી, કે મહારાજ ! આટલો પ્રકાશ મારી આંખો સહન કરી શકતી નથી. આથી શ્રીહરિએ કેટલોક પ્રકાશ જેંથી લીધો, છતાં પણ સ્વામીની આંખો ઉઘડી શકી નહિ. ફરી મહારાજે પ્રકાશને સમાવ્યો; એમ થતાં થતાં છેવટ દીવાની જ્યોતિ જેટલો પ્રકાશ રાખ્યો અને સ્વામીની આંખથી તે ઝીકાયો ત્યારે તેમણે એ પ્રમાણે રાખવા વિનંતિ કરી. પછી શ્રીહરિએ એટલો પ્રકાશ કાયમ રાખ્યો ! એ જ પ્રકાશમાં સ્વામીએ સવાર થતાં સુધી લેખો લખ્યા ! જ્યારે પ્રકાશનો ખપ મટ્યો ત્યારે શ્રીહરિએ બહાર રાખેલું ચરણારવિંદ જેંથી લીધું અને જ્યોતિ શમી ગઈ !

આ અદ્ભુત ઐશ્વર્યથી પ્રકૃષ્ટિત થયેલા શુકમુનિ મુક્તાનંદ સ્વામી વગેરેનાં દર્શન નિત્યનિયમ પ્રમાણે કરવા ગયા, ત્યારે તેમના મુખ પર આનંદની અપૂર્વતા જોઈ મુક્તાનંદ સ્વામીએ જાણ્યું, કે આજ કંઈક મહારાજની કૃપા દ્વારા નવીન ઘટના બની હશે જ. તેમણે શુકમુનિને આતુરતાથી

પ્રશ્ન કર્યો, કે સ્વામી ! આ જ કંઈક નવીન જણાય છે, તમારા મુખમાં આટલો આનંદ શાથી ઉભરાય છે ? આ પ્રશ્ન સાંભળી શુકમુનિએ રાત્રિની હકીકત કહી. તેથી શ્રીહરિના મહિમાનું અમૃત પીને જીવનારા સર્વ પરમહંસો અતિ પ્રસન્ન થયા અને શુકમુનિને શ્રીહરિનો નિરંતર સહવાસ હોવાનાં સદ્ભાગ્યની બહુ પ્રશંસા કરી.

ઉપરની બીનામાં જે લેખ શ્રીજી મહારાજે શુક સ્વામી પાસે લખાવ્યો, તે લખવા માટે સ્વામીને જ્વરનિવારણ જ્યારે બોલાવવા મોકલેલા ત્યારે શુકસ્વામીને શરીરે ખૂબ તાવ આવ્યો હતો, તેથી તેઓ આવી શક્યા નહિ. મહારાજે ફરીને બોલાવવા મોકલ્યા પણ સ્વામીથી બેસી શકાય તેમજ ન હતું એટલે ઉઠી શક્યા નહિ. એટલે તો મહારાજે બે જણને મોકલીને કહ્યું, કે સ્વામીને બંને જણ ટેકો આપીને પણ તેડી લાવો ! પછી તે બોલાવવા જનાર બે જણ શુકમુનિને બંને બાજુથી ટેકો રાખી તેડી લાવ્યા. અક્ષર જીવનમાં મહારાજ વિરાજતા હતા તેમની સામે સ્વામી લીંતે અઠીંગીને બેઠા, પણ બેસી રહેવાય નહિ ! મહારાજ કહે, સ્વામી શું થયું છે ? સ્વામી કહે, મહારાજ ! તાવ બહુ સખત છે એટલે બેસી રહેવાતું નથી. આમાં આપ લખાવશે તે હું શી રીતે લખી શકીશ ? મહારાજ કહે, તાવ છે એ જ ને ? જુઓ અમારી સામે ! સ્વામીએ તુર્ત મહારાજની મૂર્તિમાં વૃત્તિ બેઠી, અને મહારાજે સ્વામીના અંગ ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવી એટલામાં સર્વ અંગમાંથી જ્વર જતો રહ્યો અને તુર્ત પરસેવો આવી

ગયો ! આથી સ્વામીના શરીરમાં સ્ફુર્તિ આવી. પછી ઉપર વર્ણવેલી બીનાવાળો લેખ લખાવ્યો અને ચરણારવિન્દમાંથી જ્યોતિ દર્શાવી હતી.

આ પ્રસંગ વીત્યા પછી શુક સ્વામીને શરીરે કોઈપણ પ્રકારનો તાવ ક્યારે પણ આવે નહિ ! તેથી વૈરાગ્યવૃત્તિ સ્વામીને સદૈવ તંદુરસ્તી પ્રાપ્ત થઈ. પરંતુ જેણે દેહનું અભિમાન અને દેહનાં સુખોને દુઃખરૂપ માન્યાં હોય તેવા શુક મુનિ સરખા વૈરાગ્યવંત યોગીને દેહની સુખરૂપ કાંતિ કેમ રહે ? શ્રીજી મહારાજના દેહોત્સર્ગ પછી તો સ્વામીને પોતાના શરીરની તંદુરસ્તી વિરહાવસ્થામાં અતિશય અકારી થઈ પડી ! તે એટલે સુધી કે તેઓ શરીરને સુકવી નાખવાના વિચારમાં ઉદાસ રહેવા લાગ્યા ! એક દિવસે એ જ વિચારમાં વ્યાકુળ થઈ તેમણે અતિ દીન ભાવે શ્રીજી મહારાજની પ્રાર્થના કરવા માંડી. ભક્તવત્સલ ભગવાન ભક્તથી દૂર હોતા જ નથી. સ્વામીની આંતર બ્યથા જાણીને પ્રત્યક્ષ થઈ દિવ્ય રૂપે દર્શન આપ્યાં ! અને કહ્યું, કેમ સ્વામી અમને યાદ કર્યાં ? જે કામ હોય તે કહો. સ્વામી કહે, કૃપાનાથ ! બીજું કંઈ જ કામ નથી, પણ હવે આ દેહ મને અકારો થાય તેમ અનુગ્રહ કરો ! આપે જ્યારથી જવર દૂર કર્યો છે ત્યારથી ફરી કોઈ વખત આવ્યો નથી; તેથી આટલું માગું છું, કે મને જવરની મામણી પાછો તાવ આપો જેથી દેહાસક્તિ ટળે અને સહેજે આ લોકમાંથી અભાવ થાય ! શ્રીજી મહારાજે પ્રસન્ન થઈ કહ્યું, સાહે સ્વામી તમારા સંકલ્પ પ્રમાણે તાવ

આવશે. શ્રીજી મહારાજ અંતર્ધાન થયા અને તે દિવસથી સ્વામીને ધીમે ધીમે તાવ લાગુ થયો ! એ તાવ પાંચ દસ દિવસ, છ આઠ માસ અથવા બે ચાર વર્ષ નહિ; પણ બાર વર્ષ સુધી દેહ તજવા પર્યંત કાયમ આવ્યો અને સ્વામીએ તેને ઈચ્છિત વસ્તુ તરીકે સંતોષપૂર્વક સ્વીકાર્યો ! અમાયિક સ્વભાવવાળા મુક્તોનાં લક્ષણોની આવી ઘટનાઓ એ સત્સંગનાં દિવ્ય આભૂષણો છે !

શ્રીહરિ પ્રત્યે અપૂર્વ લક્ષિત અને સેવાભાવ એ શુક સ્વામીની નિર્મળ સાધુતા તથા તપશ્ચર્યામાં શ્રીજીએ કરેલી પ્રમુખ હતાં, અને એ પૂર્વના શુકદેવજીનું પ્રશંસા સ્મરણ કરાવે તેવાં હતાં; માટે જ તેમના એ સર્વોપરિ ગુણોની ઉપમા શુકજી તરીકે અપાતી. વાસ્તવિક તો એવા મુક્તો પુરુષોત્તમ સાથે જ આવેલા હતા. ગમે તે પ્રસંગમાં પણ એ મહત્તાનાં દર્શન અખંડિત સ્વરૂપે થતાં. શ્રીજી મહારાજે કારીયાણીના ત્રીજા વચનામૃતમાં કહ્યું છે, કે “ શુકમુનિ બહુ મોટા સાધુ છે ને જે દિવસથી અમારી પાસે રહ્યા છે તે દિવસથી એનો ચડતો ને ચડતો રંગ છે, પણ મંદ તો પડતો નથી. માટે એ તો મુક્તાનંદ સ્વામી જેવા છે ”

એક સમયે સ્વામી પોતાની ચોરડીમાં બેઠા બેઠા દેખે લખતા હતા, તે દેખે સત્સંગીજીવન નિશ્ચય પ્રસન્નતા અંધના હતા; કે જે અંધ સત્સંગનો શિરોમણિ થવાનો હતો. એ મહાન અંધની બીનાઓના મેળ દેખમાં ઉતારવા એ સામાન્ય કામ ન હતું. એવા અતિ મહત્ત્વના

કેટલાક લેખો કાળજીપૂર્વક, સુંદર રીતે, આખી રાત્રિનું જાગરણ કરી સ્વામીએ લખી રાખ્યા હતા; કંઈક બાકી હતું તે લખતા હતા. એવામાં શ્રીહરિ તેમને આસને આવી ઉભા રહ્યા. સ્વામીએ હર્ષપૂર્વક નમસ્કાર કર્યા. શ્રીહરિએ પૂછ્યું, સ્વામી શું કરો છો ? શુક્રમુનિ કહે, મહારાજ સત્સંગીજીવન ગ્રંથના લેખો તૈયાર કરું છું. શ્રીહરિએ તે લેખો જોવા માગ્યા, એટલે સ્વામીએ બધા લેખો પ્રભુના હાથમાં મૂક્યા. જોવા હાથમાં લેખો આવ્યા કે તુરં બધાનો ગોટો વાળી પાસે પડેલા પાણીના વાસણમાં બોળી દીધા અને મહારાજ ચાલ્યા ગયા ! પોતાનો આટલો પરિશ્રમ આમ પાણીમાં બોળવા છતાં સ્વામીના અંતરમાં લેશ માત્ર ક્ષોભ, ગ્હાન કે શંકા ઉત્પન્ન થયાં જ નહિ ! તેમણે તો હસતાં હસતાં તે જ લેખો ફરી લખવાનો આરંભ નવેસરથી શરૂ કર્યો !

બીજે દિવસે શ્રીહરિએ શુક્રમુનિને આસને પધારી સર્વ સદ્ગુરુઓને ત્યાં બોલાવ્યા, અને પોતાને શ્રીહરિનો પ્રસાદ માટે ત્યાં જ થાળ મંગાવ્યો. થાળમાંથી

પોતે થોડું જમીને આજો થાળ શુક્રમુનિને આપ્યો ! જેમની પ્રસાદી ઐશ્વાદિક દેવોને પણ મહા દુર્લભ છે, એમ જાણનારા મહાપુરુષોએ એ પ્રસાદીના ટુકડા ખાતર પરમહંસદશાનો લેખ લીધેલો અને જેઓ સતત જે પ્રસાદીને માટે તલસતા રહેતા તે પ્રસાદીનો પૂર્ણ થાળ શુક્રમુનિને મળ્યો !! સ્વામી એ પ્રસાદી સર્વ સદ્ગુરુઓમાં વહેંચીને જમ્યા. આ પ્રસંગનું મહદ્ ભાગ્ય તો એ મહાપ્રભુના કૃપાપાત્ર સમર્થ સદ્ગુરુઓ સિવાય યથાર્થ કાણ સમજે ?

શુકમુનિએ જીવિત પર્યંત શ્રીહરિની આજ્ઞા મુજબ વર્તી, તેમજ તેઓશ્રીના હૃદય અભિપ્રાય પ્રમાણે થયો-અનેક લેખો લખતાં, સત્સંગની અપૂર્વ સેવા કરી, જીવનયજ્ઞમાં સર્વસ્વની આજ્ઞા આપી ભગવાન સ્વામિનારાયણને બહુ પ્રસન્ન કર્યા.

શ્રીહરિ એમ કહેતા, કે (૧) લક્ષ્મીબાગ માંહેનો ડભાણીયો આખો (૨) ડભાણીયો બગદ અને ત્રણ ડભાણીયા (૩) ડભાણીયા શુકમુનિ એ ત્રણ ડભાણીયા અમારા ઉપયોગમાં આવ્યા છે તેવું બીજું કે.ઈ આવ્યું નથી.

શુકમુનિએ સ્તોત્રો, ટીકાઓ વગેરે મળીને સાત પુસ્તક સંસ્કૃતમાં તેમજ પ્રાકૃતમાં ૯ પુસ્તકો લખ્યાં સાહિત્ય છે. કવચિત્ કીર્તનો પણ લખ્યાં છે. જે નિર્માળ પ્રેમભાવથી ભરેલાં છે. એ સિવાય વચનામૃત જેવા લેખ-સંગ્રહોમાં શુકમુનિનો મોટો ભાગ છે. પુસ્તકોની નોંધ આ સાથે આપેલી છે.

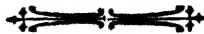
શુકમુનિ શ્રીહરિથી ૫-૭ વર્ષે ઉમ્મરમાં નાના હતા. તેમનું શરીર સુંદર, કંઈક સ્થૂળ અને નાજુક દેહત્યાગ પ્રકૃતિવાળું હતું. તેઓ શ્રીજીના દેહોત્સર્ગ પછી કેટલાંક વર્ષ સુધી આ પૃથ્વીમાં વિયોગે જૂરતા વૈરાગ્ય-પૂર્ણ હૃદયે પ્રગટ પ્રભુના રહસ્યનો પ્રકાશ કરતા રહી, અંત સમયે સંવત ૧૬૨૫ના માગશર વદ અમાસના રોજ વરતાલમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણનાં દિવ્ય રૂપે પ્રત્યક્ષ દર્શન કરી સ્વતંત્રપણે અક્ષરધામમાં પધાર્યા.

સદ્ગુરુ શુકાનંદ સ્વામીના ગ્રંથો તથા લેખોની નોંધ.

સંસ્કૃત

પ્રાકૃત

૧ બુદ્ધિપ્રદીપ	૧ દશમ ઉત્તરાર્ધ
૨ જ્ઞાનદીપ	૨ બુદ્ધિપ્રકાશ
૩ પ્રાર્થનામાળા	૩ ધર્મામૃત
૪ લોકમંગલાખ્ય શ્રીહરિ-
કૃષ્ણ સહસ્રનામ સ્તોત્ર	૪ નારાયણકવચ
૫ વિશ્વમંગલ અષ્ટોતરશત
નામ સ્તોત્ર	૫ સત્સંગદીપ
૬ શિક્ષાપત્રીની અન્વયાર્થ
પ્રકાશિકા ટીકા	૬ ભક્તિનો અધ્યાય
૭ સત્સંગીજીવનની હેતુ
નામની ટીકા	૭ હરિગીતા
	૮ ધાર્મિક સ્તોત્રની ટીકા
	૯ પ્રાર્થનામાળા

વચનામૃત

“સાપુરુષનો જે પ્રસંગ એ જ પરમેશ્વરને વિષે દૃઢ પ્રીતિ થવાનું કારણ છે”

“જેકે ને જેનાં સંબંધીને વિષે અડમ્મન-વનો ત્યાગ કરીને ને પોતાના આ-મારે ભયરૂપ માનીને ને વાસનાનો ત્યાગ કરીને સ્વધર્મમાં રહ્યો થકો જે ભગવાનને ભજે છે તે સાધુ કહેવાય છે”

“જેને એવું સાધુપણું આગળ તેને ને પુરુષોત્તમ ભગવાનને કાંઈ છેડું રહેતું નથી”

“બીજું સર્વે થાય પણ એવી સાધુતા આવરી બહુ દૃઢ છે”

(વચન પ્ર. ૪૪)

“જેવો એ જીવને પોતાનાં સંબંધીને વિષે દૃઢ પ્રસંગ છે તેવો ને તેવો જ પ્રસંગથી ભગવાનના એકાંતિક સાધુને વિષે થાય તો એ જીવને મોક્ષનું દ્વાર ઉઘાડું થાય છે”

(વચન પ્ર. ૫૪)

“જોડા જે સાધુ તેનો જે અવગુણ હોય છે તે ઘટતો જાય છે ને તે સાધુનો જે ગુણ હોય છે તેનું અંગ દૃઢ થાય છે”

“જ્યારે પરમેશ્વરની અધિક પંથવર્તમાનની પ્રગટા તેમણી દોષકે વર્તમાનનો જે સાધુ ભાગ કરે ત્યારે તેનો અવગુણ હોય”

(વચન પ્ર. ૫૩)

“ભગવાનના જ્ઞાનની જોડ લઈને જે ધર્મને જોડા કરી નાખે તેને અત્યુર કહાયો”

“મહાત્મા કુસંગીને સંગ ન કરે અને બહારના સંત છે તેનો જ સંગ રાખે તો કુસંગીનું મળ ઘટી જાય ને સંતનું બળ વધે એમ છે”

(વચન પ્ર. ૭૭)

“યત્ર ચોમેશ્વરઃ કૃપ્ણઃ * * * તેમ જેની કોરે આ સંતમંડળ છે તેનો જ જય થાય એમ તિલક રાખો”

(વચન પ્ર. ૭૬)

